



Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті
Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет
West-Kazakhstan Innovative-technological University

БҚНТУ Хабаршысы

Вестник ЗКНТУ

Bulletin of WKITU



№4 (8) 2019

Орал / Уральск/ Uralsk

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ

**БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ИННОВАЦИЯЛЫҚ-ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ**

Ғылыми журнал

**ВЕСТНИК ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОГО ИННОВАЦИОННО-
ТЕХНОЛОГИЧЕСКОГО УНИВЕРСИТЕТА**

Научный журнал

**BULLETIN OF WEST KAZAKHSTAN
INNOVATIVE TECHNOLOGICAL UNIVERSITY**

Scientific journal

Выпуск 4

Желтоқсан 2019
Декабрь 2019
December 2019

Журнал 2018 жылдан
шыға бастаған
Журнал издается с 2018 г.
The journal was founded in
2018

Жылына 4 рет шығады
Выходит 4 раза в год
Published 4 times a year

Қазақстан Республикасының ақпарат және коммуникация министрлігі

07.12.2017 ж. №16782-Ж куәлік

Мекеме: Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университет!

Журнал 2018 жылдың сәуір айынан бастап тоқсанға бір рет шығады

Бас редакторы:

Габдуалиева Р.С. - экономика ғылымдарының докторы, профессор

Редакция алқасы:

Бурахта В.А. - химия ғылымдарының докторы, профессор

Сабыр М.Б. - филология ғылымдарының докторы, профессор

Суханова И.Ф. - экономика ғылымдарының докторы, профессор, Вавилов Н.И. атындағы СМАУ

Ерназаров Ж.Т. - тарих ғылымдарының кандидаты, доцент

Қадырғалиев Н.М. - тарих ғылымдарының кандидаты, профессор

Жумаев Ж.Ж. - экономика ғылымдарының кандидаты, профессор

Джумакаева Б.С. - химия ғылымдарының кандидаты, профессор

Капанов Х.Х. - философия ғылымдарының кандидаты, профессор

Доукариева У.К. - филология ғылымдарының кандидаты, профессор

Хайрушин Ж.К. - философия ғылымдарының кандидаты, профессор

Мансурова М.А. - экономика ғылымдарының кандидаты, доцент

Уракчинцева Г.В. - биология ғылымдарының кандидаты, доцент

Байтлесова Л.И. - химия ғылымдарының кандидаты, доцент

Ихсанов К.А. - техника ғылымдарының кандидаты, доцент

Осипов Н.И. - тарих ғылымдарының кандидаты, ғылыми қызметкер

Султан гужиева А.Ж. - экономика ғылымдарының кандидаты

Машанова С.А. - экономика магистрі

Тулеева А.М. - қазақ тілі мен әдебиеті магистрі

Курманова Ж.Б. - мәдениеттану магистрі

ТАРИХИ – ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫҢ ҚОҒАМДЫҚ РӨЛІ ЖӘНЕ ОНЫ ОҚЫТУДЫҢ ЗАМАНАУИ БАҒЫТТАРЫ

ҚАЖЫҒАЛИ ЖҰМАЛИЕВ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Рысбеков Т. З

(Қазақстан, Орал)

Артына өлмейтұғын сөз, өшпейтұғын ісін қалдырған, көрнекті ғалым, ақын, жазушы, аса көрнекті теоретик Қажым Жұмалиев 1907 жылы Орал облысы, Қаратөбе ауданы, Аққозы ауылына қарасты «Жалғыз ағаш» деген жерде дүниеге келген. Қажымның (шын аты Қажығали) әкесі Жұмалы да, шешесі Жауқасын да хат танымайтын орта шаруалы адамдар екен.

Жұмалыда Ақмұқан, Балмұқан, Қайырмақан, Қажығали атты төрт ұлы, Зылиха, Қалау атты екі қызы болады. Ақмұқан мен Балмұқан жасында мұсылманша оқып хат таныған, қисса жырларды көп білген адамдар екен. Ал Қайырмақан болса, өлең-жырмен шаруасы жоқ шаруаның ғана адамы болыпты.

Он екі жасында әке мен шешеден бірдей жетім қалған Қажығали аға-жеңгелерінің қолында тәрбиеленеді. Шешесінің сүт кенжесі болып бұлаулау өскен Қажығали жас кезінен бастап-ақ ән мен жырға әуес болып, жиын тойда «өлеңші бала» атанып кетеді [1, 3-б.].

Ол ауыл мектебінде сауат ашып, ендігі оқуды Орынборда жалғастыруды армандайды. Сол кезеңдегі Қазақстанның астанасына бару, сонда оқу-білім іздеген жастың көбінің-ақ нысанасы болатын. Алайда Жұмалы үйінің шағын шаруашылығы баланың қаражатын көтере алмайды да, оны түсінген Қажым әкесіне салмақ салмай, өз бетінше ізденіп оқу үшін үйінен қашып кетеді. Орынборда әрі пана таппай не оқуға түсе алмай жүрген баланы Сейітқали Меңдешев (сол кездегі Қазақстан Атқару комитетінің төрағасы) ересектер мектебіне орналастырған [2].

Ол туралы Қажекеннің өзі: «Сөйтіп, менің өмірімнің келешегі мейлінше қайырымды, төтенше кішіпейіл абзал адамның мейірбандығы арқасында екі сағаттың ішінде шешілді де, оқуға есік ашылып, барлық азап бір сәтте ұмытылды», - дейді [1, 5-б.].

Қажығали «ересектер мектебін» бітіргеннен кейін 1925 жылы Шымкенттің ауылшаруашылық техникумына түсіп, онда 1929 жылы Алматыға келіп, қазіргі Абай атындағы педагогика институтының тіл мен әдебиет факультетіне оқуға түседі де, оны 1932 жылы ойдағыдай бітіріп шығады. Қажым Жұмалиев институтта орыс әдебиеті мен әдебиет теориясынан профессор Н.Н. Фатовтың, түрік тілі мен әдебиетіне профессор А. Соколовтың, тарихтан профессор С.Ж. Аспендияров пен академик Е.В. Тарленің лекцияларын тыңдап, аты одаққа белгілі үлкен ғалымдардан дәріс алады.

Қажымның әдебиетші, ғалым есебіндегі шығармашылық жолы ХХ ғасырдың басынан-ақ оянуға беттеп, 20-30 жылдары рухани өсудің жолына түскен халқымыздың өнер-білімге ұмтылысының айқын көрінісі сияқты. Қоғамдық саяси өмірдің ауыртпашылықтарына қарамастан, бұл дәуір қазақтың рухани ой пікірінің дамуына кең жол ашты. Қазақ әдебиеті мен ғылымының, өнерінің даңқын әлемге көтерген А.Байтұрсынов, Ж.Аймауытов, С.Сейфуллин, М. Әуезов, Қ. Қуанышбаев, Қ. Байсейітова, С. Қожамқұлов, Қ. Жандарбеков, Қ.Сәтбаев, С. Аспендияров, Ә. Марғұлан, т.б. көптеген таланттар-осы бір халықтың рухани жаңарудың түлектері. Халық бойындағы ізденімпаздық дарын толқыны мезгіл-мезгіл жаңа ұрпақтың өкілдерін теңіздің бетіне шығарып отырды. Қажым үлкен ағаларына ілесе шыққан, олардың жылы алақанын көрген екінші толқының түлегі еді.

Қажым Жұмалиевтің өмірі мен творчестволық қолтаңбалық және өлең жолын баяндағанда оның ғалымдық, жазушылық және ұстаздық қызметтерін қарағанның өзі орынды деп санаймыз.

Қажым Жұмалиев кәсіби тарихшы болмағанымен тарихты жетік білген деген тұжырым жасауға болады. Өйткені қазақ эпостары мен тарихи жырларын зерттегенде ғылымның бұл саласын, яғни тарихты білу қажет қана емес міндет еді.

Сонымен профессор Қажым Жұмалиевтің қазақ эпосы, лиро-эпосы, тарихи жырлары туралы зерттеулерін оқи отырып, оның зерттеулерінің төменгідей өзіндік ерекшеліктерін байқауға болады.

Біріншіден: ғалым өзінің алған объектісін үнемі салыстыру әдісімен зерттейді. Ол салыстыру әдісін Қажым Жұмалиев зерттеген «Қобыланды», «Алпамыс», «Ер Тарғын», «Қамбар» сияқты батырлар жырларынан да, «Қыз Жібек», «Қозы Көрпеш-Баян Сұлу», «Айман-Шолпан» сияқты лиро-эпикалық жырларды талдауларынан да айқын көруге болады. Бірақ Қ. Жұмалиев пайдаланған салыстыра зерттеу әдісінің өзіндік бір өзгешілігі бар. Ол салыстыра зерттеу әдісінің үш түрін пайдаланушылық: а) қазақ эпостарын басқа ел эпостарымен салыстыру; ә) бір эпостың әр түрлі варианттарын бір-бірімен салыстыра қарастыру; б) қазақ эпостарының қай-қайсысын болсын сол дәуірдегі тарихи уақиғалармен байланыстыра зерттеу. Көбіне Қ. Жұмалиев зерттеулерінде осы үш тәсіл бірлікте, жігі білінбей жымдасып жатады.

Екіншіден: Қажым Жұмалиев өзінен бұрынғы айтылып кеткен пікірлерді қайталап жатпай, үнемі тың пікірлер айтуға тырысып отырады. Ол үшін батырлар жырын да, лиро-эпикалық және тарихи поэмаларды талдағанда да ол жырларды басқа зерттеушілердей тұтас алып жалпы пікір айтпай, жеке-жеке образдарға орай саралап, үнемі сол жырлардың көркемдік ерекшелігі мен композициялық құрылысына тоқталып, оларды нақтылы мысалдармен дәлелдеп отырады.

Үшіншіден: Қажым Жұмалиев қандай эпостық шығарманы алмасын, сол шығарманың басқа шығармалардан өзіндік өзгешілігін тап басып, сол ерекшелік туралы теориялық тың пікірлер айтады. Мысалы: ғалым «Ер Тарғын» жырын талдау кезінде «Психологиялық параллелизм» туралы сөз етсе, «Қыз Жібек» жырын талдау кезінде «дамыту» мен «элипсис» туралы, ал «Қамбар батыр» жырын талдау кезінде «символ» арнайы теориялық түсініктер беріп, мысалдар келтіреді. Әрине, мұндай зерттеулер үлкен білгірлікті талап етеді. Қ. Жұмалиевтің қай зерттеуін алсаңыз да үнемі осындай теориялық пікірлермен үштасып жатады [1, 91-98-б.].

Қажым Жұмалиевтің қазақ эпостарынан кейінгі өндіре зерттеп, өнімді пікір айтқан саласы - қазақ әдебиеті тарихының мәселелері. Ол - Бұхар жырау Қалқаманұлы мен жауынгер ақын Махамбет творчествосынан бастап, XX ғасырдың бас кезінде өмір сүрген Шәңгерей Бөкеевке дейінгі ақындар творчествосына терең талдау жасаған ғалым. Әсіресе ғалымның молырақ зеттегені қазақ халқының жауынгер ақыны Махамбет пен қазақтың классик ақыны Абай Құнанбаев творчестволары. Бұл туралы Қазақ ССР Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі Ә. Дербісәлин «Қ. Жұмалиевтің ұзақ жылдар бойы жемісті еңбек еткен негізгі саласы - қазақ әдебиетінің XVIII-XIX ғасырлардағы тарихы. Бұрын жазу мәдениеті онша өріс алмаған жерде әдебиеттің өзі туралы да, әсіресе оның тарихы туралы жаңадан ғылыми жүйелі ой айту қиын міндет. Сол қиындығына қарамастан әдебиетті зерттеуші ғалымдарымыз әдебиет тарихының бір жарым ғасырлық жүйелі тарихын жасады (XVIII ғасырдың соңғы ширегінен XX ғасырға дейін). Бұл жүйе ғылымда бүгінге дейін өзінің мәні мен маңызын сақтап келеді. Мұнда Қ. Жұмалиевтің еңбегі өзгеше салмақты». [3]

Қажым Жұмалиевтің ұзақ жылдар бойы үзбей зерттеген үлкен бір тақырыбы - 1837 жылғы шаруалар көтерілісінің жалынды жыршысы Махамбет Өтемісұлының творчествосы. Ол зерттеулері «Махамбет көтерілісі және Махамбет поэзиясы туралы» («Қазақ әдебиеті», 1938. 23 февраль), «Махамбет поэзиясы туралы» («Әдебиет майданы», 1938. №4) атты алғашқы мақалалардан басталып, соңғы жылдары қазақ

әдебиеті тарихына енген үлкен ғылыми еңбектерге ұласқан. Алайда, Қажекен Махамбет творчествосы толық зерттеліп болды дегенге ауыз бармайды дегенді айтатын. Өйткені ізденімпаз ғалымның Махамбет творчествосы туралы әлі де айтатыны көп еді.

Қ. Жұмалиев Махамбет творчествосын сол кездегі тарихи жағдаймен тығыз байланыстыра отырып зерттеді. Ол үшін сол көтерілістің шығу тарихына байланысты ел аузынан және архивтен біраз материалдар жинады. Сол материалдарын жинақтай келіп, Махамбеттің жан-жақты зерттелген творчестволық биографиясын жасады. Сондай-ақ ғалым Махамбет творчествосын 1837 жылғы шаруалар көтерілісінің алдына қойған мақсатымен тығыз байланыстыра отырып қарастырды.

Отандық тарихымызда ұлт-азаттық қозғалыстар мен тәуелсіздік үшін тартысты күрестер ерекше орын алды. Мұны біз егемендік алған сәттен бастап бағалай, ғылыми тұрғыдан негіздей алдық. Ақ білектің күшімен, ақ найзаның ұшымен осынау ұланғайыр атырап үшін күресіп, қанын төккен ата-бабаларымызға тағзым ету қасиетті парызы!

Қазақстанның Ресейге қосылу процесі барысында әскери бекіністермен қоршалып, патша ағзамға бағындырылған қазақ қоғамында феодалдандыру күшейді. Феодалдық отарлық езгінің шұғыл күшеюі, ауылдық-қауымдық жерді аксүйектердің озбырлықпен жаппай тартып алуы шаруашылық өмірдің құлдырауына, ауылдық ұжымдардың экономикалық әлеуетінің әлсіреуіне, күйзеліске ұшыраған және кедейленген шаруашылықтар санының артуына, халық арасында сенімсіздіктің өсуіне, хан өкіметі беделінің шұғыл төмендеуіне алып келді.

Кіші жүздегі ұлт-азаттық көтеріліс феодалдық езгіге қарсы бағытымен ерекшеленеді. Бұл кезде патша үкіметінің отарлаушылық саясаты да айқын сипаттала бастады. Ресей әкімшілік жүйесін алдымен Қазақстанның солтүстік-шығыс аудандарында, содан кейін Кіші Ордада енгізудің алғашқы қадамы «1822 жылғы Сібір қырғыздары туралы жарғы» болды. Округтер мен округтік приказдардың құрылуы, Орынбор өлкесінде аралық басқару жүйесі мен арнайы шекаралық комиссиялардың енгізілуі патша әкімшілігіне қазақ руларының жерін иемденуге толық жағдай жасауға тиісті болды. Ресейдің саяси ықпалын күшейту және дәстүрлі қазақ қоныстарын экпроприациялауға (яғни, бір топтың жеке меншігінен, бұрынғы әлеуметтік артықшылығынан айырылуы) қарсы наразылықты басу үшін біршама орыс бекіністері салынды. Жері жоқ, бишара халге түскен көшпелі бұқара орыс отаршылары тартып алған жайылым жерге малын жайғаны үшін салық төлеуге мәжбүр болды. Жайық өзенінің бойындағы жерлер Орал казактарына берілді. Қазақ кедейлеріне тұзды көлдерден тұз алуға, қамыс шабуға тыйым салынды. Бұларға қоса хан жыл сайын көшпелілерден ақшалай алым алып отырды. Осы қысымшылықтың барлығы қазақ шаруаларының көтерілісін дайындады. Көтерілістің ұшы, бір жағынан, патриархалдық-феодалдық топтарға, екінші жағынан, патша өкіметіне қарсы бағытталды.

Біз Қажым Жұмалиевтің Қазақстан тарихына зер сала үңілгенін оның эпостар мен тарихи жырлардың болмаса Махамбет творчествасын зерттегенінен ғана емес, сонымен қатар ғалымның жеке архивінен табылған құжаттарға қарап қорытындылаймыз. Бұл арада әңгіме арқауы болып отырған – Қажымның жеке қорында сақталған Маңғыстау приставы басқармасының 1870 жылғы Маңғыстау адайларының көтерілісі жөніндегі құнды құжаты. Құжат 129 беттен тұрады. Тап-тұйнақтай етіліп машинаға басылған. Құжаттар мамыр – 21 қазан аралығында шайқастарда қолға түскен тұтқындардың жауаптары жазылған. Қ.Жұмалиев жеке қорындағы құжаттардың туындауына еліміздің тарихындағы мына жағдайлар себепші болған еді.

Қазақ даласында Ресей империясының қоластындағы бодандық кезеңде 300-ге жуық ірілі-ұсақты көтерілістер болған. Олардың болу себептерінің кейбіреуін жоғарыда атап кеттік.

Патшалық Ресей Қазақстанды жартылай өз еркімен, жартылай күштеп бағындырғаннан кейінгі кезеңде қазақ даласында біркелкі басқару жүйесін енгізуді бастады. Осы мақсатпен 1867-1868 жылдардағы әкімшілік реформасы енгізілді. Ол

бойынша қазақ даласы үш генерал-губернаторлыққа: Түркістан, Орынбор және Батыс Сібір бөлінді. Әскери және азаматтық өкімет билігі Генерал-губернатор қолына көшті. Генерал-губернаторлық өз кезінде облыстарға бөлінді. Мәселен, Орал және Торғай облыстары Орынбор генерал-губернаторлығына, Ақмола мен Семей Батыс Сібір, ал Жетісу мен Сырдария Түркістан генерал-губернаторлығына кірді. Бөкей хандығы 1872 жылы Астрахан губерниясына, ал Маңғыстау приставтығы 1870 жылы Қапқаз әскери округіне, кейінірек Закаспий облысының құрамына кірді. Облыс басында әскери губернатор отырды. [4]

Уездер территориялық принциппен жасақталған болыстықтарға, ал олар 100-200 шаңырақтан құралған ауылдарға бөлінді.

Салықтың алуан түрлері орын алды. Шаруалар ауылдық-болыстық әкімшіліктің ауыртпалығын көтерді. Көпірлерді, байланыс жолдарын жөндеу әскери бөлімдерді көлікпен қамтамасыз ету т.б. көптеген ауыртпалықтарды атқарды. Кедейлер салықтардан «Ереже» бойынша босатылуға тиісті болғанымен іс жүзінде ол іске асырылмады.

Қысқасы 1867-1868 жж. «Ереже» отарлаушы өкіметтің органдарын, феодалдық-патриархалдық басшылар мен байлардың жағдайын нығайтты.

Осы уақытша жағдайлар Маңғыстауда 1870 жылы енгізілген болатын. Ашығын айтқанда, патша үкіметі бұл ережені бұл аймақта кешіктіріп енгізу себебі адайлардан қорықты.

Толқудың басты себептерінің бірі – адайларға жайлаумен пайдалануға тиым салуы еді.

Көтерілістің басталуы пристав Рукиннің 1869 жылы қараша айынан бастаған әрекеттерімен байланысты еді. Ол – салық төлеу, оны шұғыл жинаумен байланысты. Алайда, адайлар салық төлеуден бас тартады. 1870 жылы 2 ақпаннан бастап, Маңғыстау приставтығы Орынбор генерал-губернаторлығынан Қапқаз наместниктігіне беріледі. 1869 жылы генерал-губернатор Н.А. Крыжановский басқарған Ерекше комитет құрылады. Пристав Рукин адайлардың Уақытша Ережені қабылдауын талап етеді. Егер олай болмаған жағдайда адайлардың жайлауға өтуіне тиым салатынын айтады және адайлардың көшуін күшпен тоқтатуға бет алады. Бұл жағдай көтерілістің басталуына шартты белгі болды. Бозашыдағы көтерілісшілер саны 200 адам болды. Оларды Досан Тажиев басқарды. Құжатта былай көрсетілген: тұтқындалушы Алексей Белуниннің айтуынша Ақтау тауының түбінде казактар қоршауда қалып, берілуге, қолға түсіп қалу қаупінен қорыққан Рукин өзін-өзі атуға мәжбүр болды. Осы арада көтерілісшілердің көсемдерінің бірі Б.Маяев қайтыс болды. Бұл жағдайлар халықтың қозғалыстың кең етек жаюына себепші болды. [4, 421-424 б.]

Сәуір айының басында көтерілісшілер Александров фортына, Николаев станциясына, Төменгі бекіністерге шабуыл жасап, өртеді. Үрейленген патша үкіметі Қапқаздан граф Кутайсов басқарған әскерді жібереді. Дей тұрғанмен найза, арқан, таяқтармен қаруланған көтерілісшілер Кутайсов отрядын фортта бекінуге мәжбүр етті.

Алайда, мамыр айының аяғына қарай Маңғыстауға 7 рота жаяу, 6 жүз атты әскер, 4 зеңбірікпен қаруланған екі взвод алып келінді.

Көтерілісшілер Үстіртке шегінуге мәжбүр болды. Көтерілісшілердің саны 10 мыңға дейін жетті. Оған басшылық еткендер қатарында бақташы Досан Тажиев, старшын Иса Тленбаев, ағайынды Ержан және Ермамбет Құловтар, Алға Жалмағамбетовтер болды. Көтеріліске қатысушылардың басым бөлігі малшылар, балықшы жатақтар, кедейлер болды.

Көтерілісшілер жеңіліс тапты. Қапқаз әкімшілігі 9 мың киіз үйден 57901 сом құрайтын киіз үй (шаңырақ) салығын жинап алды. Адайларға сонымен қатар 90 мың бас қой мөлшерінде контрибуция салынды.

Әрине, осы көтеріліске байланысты өзінің жеке қорында сақтаған құжаттарды қандай мәселелерге байланысты пайдаланды, ғылыми айналымға енгізді ме деген сұрақтарға тиянақты жауап беру қиын.

Тарихқа Қажым Жұмалиевтің бей-жай қарамайтындығының тағы да бір көрінісі – оның тарихи тұлғалар жөнінде зерттеулер жүргізгенінен байқауға болады. Ол – Сейтқали Меңдешев, Бейімбет Майлин, Ілияс Жансүгіров, Санжар Аспендияров, Сәкен Сейфуллин, Қаныш Сәтбаев, Сағыр Камалов жөнінде қызықты тарихи портреттер жасайды.

Қажым Жұмалиев қандай жағдайда да қарапайым, адамдық қалпын бұзған жоқ. Ол даңқы үлкен бола тұрып, даңққұмар емес-ті. Бұл – оның үлкен адамгершілігінің, қарапайымдылығының белгісі болатын. Қажымның шығармашылық еңбегі де, өмір жолы да тақтайдай тегіс жолмен өткен жоқ. Ол қиын заманда күрделі, ауыр өмір кешті. Туған халқының әдебиеттік мұрасын жетік білген, оны қызғыштай қорғап, ғылым игілігіне айналдырған адамға ұлтшылдық айып та тағылмай қалмады. 40-50-жылдардағы Қазақстан тарихын бағалауда жіберілген «қателер» оны айналып өтпеді. «Орысқа қарсы ақындарды», «ескішіл-феодалдық» әдебиетті насихаттап зерттегені үшін партиядан шығарылып, жұмыстан қуылып, жер ауды. Мұның барлығы оның денсаулығын әлсіретіп, өмірін азайтты. Өзі ұйымдастыруға қатысқан академияның корреспонденті мүшесі болып ұзақ жүріп қалуына себепкер болды. Ол тек 1966 жылы ғана, академияның 20 жылдығы тұсында академик болып сайланды. Бірақ одан кейін ұзақ жүре алмады. [5, б. 389.]

Қаншама қысымшылық, қуғын көрсе де Қажым әдебиетке, ғылымға деген адалдығын сақтады. Оның достары, замандастары, шәкірттері әрдайым оның осы қасиеттерін ардақ тұтады. Ғылым мен әдебиет тарихының әрбір кезеңді тұстарында туған халқының абыройы мен атағын көтерген жайсаң жандардың қатарында Қажым тұратын болады.

Әдебиеттер

1. Атымұв М. Қажым Жұмалиев (өмірі мен творчестволық қызметі). – Алматы. 1987
2. Қирабаев С. Академик Қажым Әұмалиев // Егемен Қазақстан. -1996, 18 қазан.
3. Дербісалин. Даңғыл ғалым // Социалистік Қазақстан. – 1977, 25 желтоқсан.
4. Қазақстан тарихы, көне заманнан бүгінге дейін, 5 томдық, Т.3. – Алматы: Атамұра. – 2010.
5. Рысбеков Т.З. Тұғыры биік тұлға / Тарихи тұлғалар: уақыт және өмір жолдары. – Зерттеу. – Алматы: Абзал-ай. -2014. -528 б.

ИНТЕНСИФИЦИРОВАТЬ ИЗУЧЕНИЯ НОВЕЙШЕЙ ИСТОРИИ УЗБЕКИСТАНА И КАРАКАЛПАКСТАНА

Аметов Т.А.

(Каракалпақстан г.Нукус)

За годы независимости в нашей стране осуществлена масштабная работа в деле изучения исторического прошлого узбекского народа, внесшего огромный вклад в развитие мировой цивилизации и имеющего великое историко-культурное наследие. История стала иметь существенное значение в деле укрепления национального самосознания, межнационального согласия и религиозной толерантности, сохранения всеобщей стабильности.

Известно, что в соответствии с постановлением Президента Республики Узбекистан от 17 февраля 2017 года №ПП- 2789 «О мерах по дальнейшему совершен-

ствованию деятельности Академии наук Республики Узбекистан, организации, управления и финансирования научно-исследовательской деятельности» целый ряд научно-исследовательских учреждений был переведен в систему Академии наук РУз. В их числе – и Институт истории РУз, ставший вновь академическим институтом, призванным стать локомотивом развития исторической науки и исторического образования на всех его уровнях. И как логическое продолжение предпринимаемых системных шагов преобразование Общественного совета по новейшей истории Узбекистана при Министерстве высшего и среднего специального образования в Общественный совет по новейшей истории Узбекистана при Академии наук Республики Узбекистан, а также передача Координационно-методического центра по вопросам новейшей истории Узбекистана при Министерстве высшего и среднего специального образования в ведение Академии наук РУз.

В целях повышения эффективности работ по координации деятельности научных, культурных, образовательных, общественных учреждений и организаций по изучению и преподаванию, подготовке и изданию научной, научно-популярной, учебно-методической, просветительской литературы по новейшей истории становления и развития национальной государственности Узбекистана, укреплению и развитию механизмов интеграции науки и образования, и другими общественными отраслями, формированию у молодежи, в первую очередь учащихся общеобразовательных школ, профессиональных колледжей, академических лицеев и высших образовательных заведений, глубоких знаний об истории страны принято Постановление Президента Республики Узбекистан «Об организации деятельности Общественного совета по новейшей истории Узбекистана при Академии наук Республики Узбекистан».

Постановлением определены следующие основные задачи Общественного совета по новейшей истории Узбекистана и Каракалпакстана в числе которых:

глубокое изучение и раскрытие сути и содержания «узбекской модели» формирования демократического правового государства и гражданского общества, масштабных работ по сохранению стабильности, межнационального согласия и религиозной толерантности в обществе, роли и места Узбекистана в современном мире;

координация работ по организации системного изучения новейшей истории Узбекистана и Каракалпакстана, основанного на современных теоретико-методологических подходах и междисциплинарности, принципах историзма и объективности, разработке актуальных проблем по изучению новейшей истории Узбекистана, а также недопущение односторонних подходов, догматизма в оценке исторического прошлого и настоящего узбекского народа, имеющего великое историко-культурное наследие и внесшего огромный вклад в развитие мировой цивилизации;

координация работ по подготовке и изданию научной, учебной, учебно-методической литературы нового поколения, обеспечив рассмотрение в них новейшей истории Узбекистана в неразрывной связи с общемировыми и региональными процессами, а также историко-культурным наследием цивилизаций народов и государств, сформировавшихся на территории современного Узбекистана;

выработка и реализация предложений по улучшению качества научно-исследовательской, учебно-методической работы в этой сфере;

оказание содействия в повышении эффективности духовно-просветительской работы, в том числе в средствах массовой информации, направленной на формирование у граждан исторической памяти, национального самосознания, высокой духовности, уважения к историческим традициям, культурному наследию народа, понимания непреходящего исторического значения обретения страной независимости;

реализация системных мер, направленных на изучение современной зарубежной научной и учебной литературы по истории Узбекистана, доведение до широкой международной общественности объективной информации об историческом прошлом,

социально-экономическом и общественно-политическом развитии современного Узбекистана, о проводимых в стране демократических реформах.

Особое внимание в постановлении уделено укреплению и развитию интеграции общественно-гуманитарных наук с образованием.

Также, закреплено участие Общественного совета в разработке квалификационных требований по направлению образования «История» и соответствующих специальностей магистратуры.

Рабочим органом Общественного совета определен Центр по вопросам новейшей истории Узбекистана, основными задачами которого определены научно-методическое обеспечение деятельности Общественного совета, разработка актуальных проблем по изучению новейшей истории Узбекистана, участие в проведении конкурсов на создание учебной, учебно-методической литературы по новейшей истории Узбекистана и Каракалпакстана совместно с Министерством народного образования, Министерством высшего и среднего специального образования Республики Узбекистан, выработка предложений для включения в перечень задач конкурсов научно-технических проектов по исследованиям новейшей истории Узбекистана и Каракалпакстана в рамках государственных научно-технических программ и внесение их на рассмотрение в Агентство по науке и технологиям Республики Узбекистан, проведение исследований по совершенствованию теоретико-методологических основ по изучению новейшей истории Узбекистана и Каракалпакстана, ежегодная разработка в установленном порядке перечня международных и республиканских конференций и семинаров по актуальным вопросам новейшей истории Узбекистана и Каракалпакстана.

Данное постановление является правовой основой широкомасштабных мер по повышению эффективности духовно-просветительских работ, направленных на усиление интеграции науки и образования, укрепление интеллектуального потенциала страны, улучшение материально-технической базы научно-исследовательских учреждений, а также формирование у молодого поколения исторической памяти, национального самосознания, высокой духовности, уважения к историческим традициям, культурному наследию нашего народа, осознания великого исторического значения достижения нашей страной независимости.

Источниками исследования стали фундаментальные труды, докторские и кандидатские диссертации, научные монографии, книги, статьи из научных журналов, материалы научно-теоретических и практических конференций и семинаров по проблемам истории, философии, культуры, материалы сессии Жокаргы Кенеса Республики Каракалпакстан а также, отчеты министерств и ведомств.

В кругу опубликованных источников можно выделить группу, включающую книги, статьи, газетные материалы в которых так или иначе отражен период независимости Узбекистана. Сюда же к разряду опубликованных источников можно отнести и обширный круг публицистики и материалы местной печати.

Примечательно, этот исторический процесс отражен в фундаментальных трудах «Ўзбекистоннинг янги тарихи». – Тошкент, 2000. – Т. III., «Қарақалпақстанның жаңа тарийхы. Қарақалпақстан ХІХ эсирдиң екінші ярымынан ХХІ эсирге шекем». - Нөкіс: Қарақалпақстан, 2003¹.

Вышеуказанные фундаментальные труды, написанные коллективом ученых, раскрыли общие черты и особенности формирования демократических институтов в Республике Каракалпакстан.

Вопросы сегодня заключается не в том, что историкам не хватает эмпирического материала, хотя, конечно, академическое сообщество приветствовало, приветствует и будет приветствовать расширение источниковой базы. Вопрос, в большей степени, связан с аналитическими возможностями самой исторической науки. История во

взаимодействии с другими социальными и гуманитарными науками способна дать объективную историю общественно-политического развития Республики Каракалпакстан в период независимости. Тема остается востребованной как в современной историографии, так и в политологии. Происходит процесс углубления анализа, расширения предмета исследования. Однако как всякий процесс познания он не только увеличивает число решенных проблем, но и постоянно расширяет область неизвестного. Сфера исследования истории общественно-политического развития Республики Каракалпакстан сегодня сопоставима с изучением кардинальных социальных и гуманитарных проблем, без понимания которых нельзя дать ответ на внешне достаточно простые вопросы современной истории. Именно готовность и умение академического сообщества ставить все более сложные вопросы и искать на них адекватные сегодняшнему уровню науки ответы составляет основу процесса познания прошлого. Многие вопросы, на которые сегодня выходят историки, относятся к категории вечных вопросов. Ответом на них может быть только постоянно углубляющийся, вечный процесс познания.

Если иметь в виду, то что в процессе организации научного процесса диссертационные исследования являются показателем развития научных знаний в годы независимости в защищенных диссертациях за 1991-2012 гг. нашли отражение сбор и развития научных знаний, касающиеся новейшей истории Узбекистана и Каракалпакстана. Тем не менее, работа производит впечатление цельного, выдержанного в академических традициях издания. Во многом это заслуга исследователей, работавших над освещением в монографии различных проблем периода новой истории. Таким образом, был подведен определенный итог развития исторической науки Каракалпакстана. В книге получили освещение многие концептуальные вопросы новой истории Каракалпакстана. Был проведен глубокий исторический анализ ключевых проблем отечественной истории второй половины XIX – нач. XXI вв. Это помогло выверить исходные идейно-методологические позиции, продемонстрировать виртуозное владение историографическими концепциями и фактологическим материалом, дать оценку качеству и глубине осмысления отечественной истории на этапе провозглашения суверенитета республики.

В 1994-2012 годах функционировал Специализированный Совет по защите кандидатских диссертаций при Институте истории, археологии и этнографии Каракалпакского отделения Академии наук Республики Узбекистан. Были защищены 55 кандидатских диссертаций, из них 15 кандидатских диссертации содержат фактические данные по новейшей истории. Молодые ученые попытались сравнить советскую историю и период независимости.

Тесное взаимодействие и взаимопроникновение разных хозяйственно-культурных комплексов оказывали значительное влияние на процессы генезиса и эволюции этноязыковой ситуации и своеобразной культуры в регионе. Ученые, называя данный регион как «узел этногенетических процессов», сегодня рассматривают его как этнокультурную область, имеющую общие и схожие закономерности культурного процесса. И в то же время регион остается неотделимой частью независимого Узбекистана.

Имеющийся колорит в духовной и материальной культуре народов Хорезма и Каракалпакстана, сохраненный и переданный людьми из поколения в поколение, постепенно приобретал некие новые формы, становясь богатством единого народа

Годы независимости и суверенитета обусловили всплеск неподдельного интереса народа к своей истории. Принимая во внимание подлинную ценность каждого периода отечественной истории, можно констатировать, что мощный поток интереса концентрируется именно в период новейшей истории. Феномен народного сознания цепко хранит в памяти имена и события именно этой эпохи, по которой отложились

большие массивы неплохо сохранившихся и ещё ждущих своих исследователей архивных материалов, размещённых в архивохранилищах Каракалпакстана, ближнего и дальнего зарубежья.

На современном этапе перед историками нового времени открывается богатое поле деятельности по раскрытию и освещению самых разнообразных проявлений жизни нашего общества. Поэтому на повестке дня стоит вопрос о продолжении активной деятельности по поиску, выявлению и введению в научный оборот новых научных данных, относящихся к новейшей истории Каракалпакстана.

В данном случае нужна поддержка исследовательских инициатив со стороны государственных учреждений, направленных на полное обеспечение коллектива ученых вузов и научно-исследовательских институтов всеми необходимыми ресурсами для работы на соответствующем современном научным запросам уровне.

Нужно вести огромную работу по разработке и освоению методологических инноваций и теоретико-концептуального инструментария, выступать инициаторами проведения научных конференций и «круглых столов». Новейшая история Узбекистана и Каракалпакстана – сравнительно новое направление в исторической науке. В силу этого она еще не имеет законченного институционального характера, т. е. не выделена в полностью самостоятельную научную дисциплину со своей методологией и учебно-методическим обеспечением. Этот пробел важно устранить в кратчайшие сроки. Новейшая история, с одной стороны, является историей обретения независимости и строительства нового государства. Поэтому ее точка отсчета – период распада советской системы и вызванный этим серьезный геополитический кризис. С другой стороны, новейшая история совпадает с новым этапом в развитии всего человечества, когда на наших глазах формируется принципиально новый миропорядок.

Нам необходимо обозначить приоритеты работы на ближайший период. Это расширение тематического поля исследований по вопросам новейшей истории. Предстоит сделать прорыв в проведении междисциплинарных исследований, радикально обновить исследовательский инструментарий и методы работы: смело использовать возможности исторического моделирования и прогнозирования.

Интернет – инструмент интеграции исторической науки в информационное пространство нового тысячелетия. Во всемирной сети размещен официальные веб-сайты вузов Каракалпакстана и Каракалпакский научно-исследовательский институт гуманитарных наук Каракалпакского отделения Академии наук Республики Узбекистан. Нужна компьютерная обработка исторических источников, чтобы создать базу данных и ввести в действие виртуальную историческую библиотеку.

Проведение в Нукусе республиканских и международных конференций историков, служило важным подспорьем в дальнейшем совершенствовании методов и теоретического инструментария исторических исследований. Общеизвестно общность многих научных проблем для историков региона, требующих выработки общих подходов для их решения.

Новейшая история Узбекистана как история суверенного государства совпадает с новым этапом в развитии истории всего человечества, когда мы все входим в новую эпоху и на наших глазах формируется принципиально новый миропорядок. И новейшая история Узбекистана как неотъемлемая часть этой новейшей истории человечества, тесно переплетена с глобальными событиями современности.

За годы независимости развития историографии новейшая история выступает как научная дисциплина. Разрабатываются понятие и особенности новейшей истории: содержание, отличительные черты и основные подходы. Важное значение имеют новые оценки и акценты в восприятии исторического прошлого, обозначенные первым Президентом Республики Узбекистан Исламом Каримовым. Вышесказанное предопределяют роль новейшей истории в жизни современного Узбекистана и Каракалпакстана.

Новейшая история Узбекистана и Каракалпакстана тесно связана с другими обществоведческими дисциплинами: политология, социология, экономика, этнология, психология и др. Тем не менее, целью новейшей истории являются комплексный анализ социально-экономических, политических, духовных процессов в современный период Узбекистана².

В новейшей истории Узбекистана важное значение имеет изучение феномена Ислама Каримова в качестве политического лидера новой генерации. Общественно-политические и социально-экономические процессы накануне обретения независимости, усилия и меры руководства Узбекистана по преодолению кризиса содействовали созданию института Президентства. Первые реформаторские шаги И.А.Каримова в качестве Президента независимого Узбекистана получили всенародное одобрение³.

На начальном этапе структурных экономических преобразований формировалась многоукладная экономика. Углублялись процессы приватизации и формирования конкурентной среды, создавался полноценный рынок ценных бумаг и недвижимости; расширялся слой реальных собственников. Была достигнута энергетическая и зерновая независимость.

Важное значение имел синтез национальных и общечеловеческих ценностей в создании демократического общества в Узбекистане. Укрепление и развитие нравственного духа народа – важнейшая задача государства и общества в Узбекистане. Изменилось отношение к великим предкам, историческим личностям в годы независимости. Начали празднование юбилеев исторических городов в международном масштабе.

Получили поддержку инициативы Узбекистана по решению проблемы Афганистана. Наше руководство выступало с инициативой объявления Центральной Азии зоной без ядерного оружия. Очевиден вклад Узбекистана в борьбе против терроризма, наркомании и наркоторговли⁴.

Известно, что малоисследованной проблемой изучения новейшей истории Республики Каракалпакстан можно отнести политическую историю. Сколько-нибудь полноценных исследований в таком роде вряд ли возможно без изучения мемуаров государственных деятелей Каракалпакстана последних десятилетий XX века⁵. Только тогда можно понять и объяснить дела, поступки и мысли людей своего времени, когда приходилось им жить и действовать. К числу совершенно неизученных проблем относится возникновение и эволюция современной государственной элиты. Можно констатировать, что в исторической науке Каракалпакстана не накоплено ни традиций, ни навыков ее изучения. Тема остается востребованной как в современной историографии, так, и в политологии. Происходит процесс углубления анализа, расширения предмета исследования. Однако как всякий процесс познания он не только увеличивает число решенных проблем, но и постоянно расширяет область неизвестного. Сфера исследования истории общественно-политического развития Республики Каракалпакстан сегодня сопоставима с изучением кардинальных социальных и гуманитарных проблем, без понимания которых нельзя дать ответ на внешне достаточно простые вопросы современной истории.

АЛАШ ТАРИХЫНЫҢ ТАРИХНАМАСЫ

Сүлейменова Д.Д
(Қазақстан, Орал)

XX ғасыр басындағы қазақтың аса көрнекті саяси қайраткері Жаһанша Досмұхамедовтің өмірі мен қызметі арқылы тәуелсіздікке талпынған Алашорда төңірегіне топтасқан қазақ зиялыларының қоғамдық-саяси қызметі мен ғасыр басындағы қоғамдық саяси келбетіне, ондағы саяси күштер, қозғалыстар мен партиялардың қызметіне баға беруді мақсат еттім.

Тақырыпта Жаһанша Досмұхамедовтің өмірі мен қызметінің және «Ойыл уәлаяты» атты Уақытша үкімет мүшелерінің өмірбаяндары мен қызметтері туралы айта отыра, бұрын ғылыми айналысқа түспеген тың деректермен жұмыстандым.

Зерттеуде пайдаланылған дереккөздерге арнайы тоқталып, тақырыпты ашудағы маңызы мен құқықтық ерекшеліктеріне қарай жүйеледім:

Патша өкіметінің қазақ даласын отарлау мен Кеңес өкіметінің пролетариат диктатурасын орнықтыру мақсатындағы қабылдаған нормативтік-құқықтық құжаттары. Оларды саяси-әлеуметтік, экономикалық мазмұнына қарай үш тарихи кезеңге бөлуге болады:

- **бірінші кезең:** патшалық Ресейдің Қазақстанды отарлауды ерекше қарқынмен жүргізген соңғы сатысы – XIX ғасырдың басынан басталып, осы ғасырдың 60 жылдарымен аяқталады;
- **екінші кезең:** XIX ғасырдың 60 жылдарынан басталып, 1917 жылдың соңына дейінгі мерзімді қамтиды;
- **үшінші кезең:** пролетариат диктатурасын күшпен орнықтырған 1917 жылдың аяғынан 1920 жылдарға дейінгі аралықты түзейді.

Бұл кезеңдерде қазақ қоғамы әртүрлі саяси-әлеуметтік оқиғаларды бастан кешірді.

Кеңес өкіметінің пролетариат диктатурасын орнықтыруға бағытталған заң-құжаттарын талдау да тақырыпты тереңірек ашуға септігін тигізді. Қазіргі қоғамдық ғылымдарда кеңес дәуірі кезіндегі саясат, идеология, құқықтық жүйені түгелдей жоққа шығаруға бағытталған ғылыми конъюнктура орныға бастаған кезде, зерттеушілер назарынан ерекше бір проблема қағаберіс қалуда. Ол – Алаш арыстарының В.И.Ленин және И.В.Сталиннің жүргізген келіссөздер мен төңкерістен кейін орныққан саяси күштердің ара салмағын бағамдай келіп, олардың саяси, идеологиялық платформасын қабылдамаса да, кеңестік органдарға қызметке тұрып, саясатқа қайта араласқаны. Әсіресе, олардың Ресей Федерациясы құрамындағы тұңғыш Қазақ Автономиялық Кеңестік Социалистік Республикасын құру, оның аймағын айқындау, мемлекеттік басқару органдарын белгілеу ісіне белсене араласқаны. Осы тұста қазақ зиялылары бір кездері өздері жасаған «Алаш автономиясын» құру жөніндегі конституциялық қағидалар мен құқықтық институттарды кеңестік сипаттағы Қазақ автономиясына енгізуге барынша күш салды. Мәселен, Алашорданың заңдық, құқықтық құжаттарының алтын өзегі болып өрілген «халықтың саяси жағынан өзін-өзі билеуі» ұғымы кеңестік Қазақ автономиясында «еңбекшілердің саяси жағынан өзін-өзі билеуі» деген өзгеріспен көрініс тапты. Олардың ұлттық-аумақтық негізіндегі автономиясы большевиктердің облыстық автономия туралы пікірлерімен алмастырды. Зерттеуде осындай «қарама-қайшылық» нәтижелері де кеңінен талданды.

Еңбегімізде Мәскеу, Петербург, Орынбор, Алматы, Қызылорда, Ташкент, Саратов т.б. жерлердің мұрағаттарынан алынған ресми құжатты деректер (мәртебелі жарлықтар, ережелер, түсіндірмелер, хаттар, суреттер т.б.) сарапталып, жүйеленіп пайдаланылды. Егер бірінші топта патшалық Ресей қабылдаған заңдар мен құжаттар талданса, бұл топта соларды жүзеге асыруға бағытталған жергілікті отарлау

аппаратының нақты іс-әрекетін бейнелейтін құжаттар қарастырылды. Онда жаңа әкімшілік-аумақтық бөлініске орай жергілікті басқару жүйесін өзгертудің, қазақтардан тартып алынған шұрайлы жерлерді қоныс аударып келген орыс мұжықтарына таратып берудің, болыс сайлауын өткізудің, Мемлекеттік Думаға депутат сайлаудың жай-күйі жергілікті отарлау аппаратының ыңғайына қарай, құқықтық тұрғыға қарай рәсімделгені ашып көрсетіледі. Бұл құжаттардан отарлау аппараты шенеуніктерінің қазақ даласына өздері қолданып отырған ең қарапайым құқықтық нормалардың өзін аяққа таптауға негізделген саясатына ешбір тоқтау, реттеу жоқтығына және болмайтындығына әбден сенгендігі айқын аңғарылады. Олар қазақтар өздерінің бір кездегі бүкіл Орталық Азияны тітіреткен жауынгерлік рухынан айырылып, бодандық қамытына біржолата мойынсұнды деп есептеді. Бұл туралы «Брокгауз-Ефрон» энциклопедиясында: «Монғолия мен Ресейден бірқатар бекіністер арқылы бөлініп тасталған қырғыз-қайсақтар XIX ғасырдың басына қарай бұрынғы жаугершілік рухын жоғалтты», – деп жазады [1].

Шын мәнінде, XIX ғасыр соңындағы Ресейдегі революциялық қозғалыстың жанданып, саяси күрестің өрістеуі қазақ халқының да саяси санасын оятып, ұлт-азаттық күресіне соңғы серпін берген еді.

Құжатты деректердің ендігі бір үлкен тобын ұлт-азаттық қозғалыс пен саяси күрестің әр кезеңіндегі күрес тактикасы мен стратегиясын айқындап, қалың бұқараға түсіндіру қызметін атқарған түрлі баспасөз бетінде («Қазақ», «Алаш», «Сарыарқа» газеттері, «Айқап», «Абай» журналдары) жарияланған материалдар құрайды. Олардың басым көпшілігі патшалық самодержавие заманында, Уақытша үкімет кезінде, ішінара Кеңес өкіметінің алғашқы жылдарында жарияланды. Бұл материалдар Кеңес Одағы тұсындағы зерттеулерде ғылыми айналымға қосылғанымен, мемлекет және құқық теориясы мен тарихи тұрғысынан жеткілікті дәрежеде зерттелмеді. «Айқап», «Абай» журналдары туралы зерттеулерде көбінесе олардың қазақ халқының сауатын ашу, ағартушылық мәселелері сөз етілсе, Алаш партиясының орталық органы қызметін атқарған «Қазақ» газеті туралы, ондағы материалдардың қазақ халқының саяси санасын қалыптастырудағы рөлі туралы арнайы ешқандай зерттеулер жазылмады деуге болады. Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейінгі кезеңде, жан-жақты зерттеу жұмыстары жүргізілуде. Осы еңбек ақтандақтардың орнын толтыру мақсатында аталған басылымдардағы жарияланымдарды жан-жақты талдап, оларды мемлекеттік-құқықтық құрылыс мәселелері тұрғысынан саралап, тарихи нақты материалдарды айналымға ұсынып отыр.

Осы мәселеге қатысты тағы бір ерекше назар аударатын мәселе – қазақ баспасөзінде жарияланған Алаш партиясы, «Алашорда» үкіметі мен Алаш автономиясының мемлекеттік құрылысына қатысты конституциялық, бағдарламалық құжаттары кеңестік ғалымдар тарапынан ғылыми терминдердің әлі қалыптасып үлгермегендігін пайдаланып, орыс тіліне қасақана бұрмаланып аударылғандығы. Бұл түрлі бұрмалаушылықтар мен инсинуацияларға жол беріліп, Алаш ардагерлері түзген құжаттардың барынша қараланып көрсетілуі.

Құжатты деректердің келесі бір тобын ұлт-азаттық қозғалыс басшыларының, оған қатысушылардың хаттары, пікірлері, түсініктері, естеліктері мен өз қолымен жазған өмірбаяндары құрайды.

Мұндай деректер ішінде алаш көсемі Әлихан Бөкейхановтың естеліктері мен ғылыми мақалаларын ерекше атаған жөн. Оның бірқатар естеліктері мен мақалаларында қазақ даласында әуелі стихиялы түрде басталған ұлт-азаттық қозғалыстың біртіндеп бүкіл қазақ даласын қамтыған, ұйымдасқан, нақты бағыт-бағдары, алдына қойған саяси мақсаты мен құқықтық мүддесі бар саяси күреске айналуы осы күресті ұйымдастырушы адамның көзімен баяндалады. Онда саяси күрестің зор әлеуметтік қозғалысқа ұласуының ішкі құпиялары мен сипаттамасы беріледі. Қазақтардың патша самодержавиесінің отарлау аппаратына, оның жазалау органдарына, жекелеген шенеуніктеріне деген

көзқарасы мен олардың арасындағы саяси текетірес түріндегі қарым-қатынас мәселелеріне тоқталады. Сондықтан Ә.Бөкейхановтың жазбалары, А.Байтұрсыновтың және Алашорда Батыс бөлімі оның қайраткерлері жөнінде материалдарының Қазақстандағы саяси күрестің даму диалектикасының толық картинасын жасаудағы рөлі айрықша екендігін ескеріп, барынша кең қамтуға тырысады. Зерттеуде ғылыми айналымға тұңғыш рет түсіп отырған Алаш қозғалысының тағы бір жетекшісі Жаһанша Досмұхамедовтің Қазақ Автономиялық Кеңестік Социалистік Республикасы құрылғаннан кейінгі еңбегі айтылады.

Еңбекте Жаһанша Досмұхамедовтің өз қолынан шыққан құжатты деректер де кеңінен пайдаланылды. Оның Мәскеу университетінің студенті болып жүрген кездегі және 1911 жылы алғашқы мақаласы – аударма материалдары жинастырылды, ол ұлт-азаттық күрестің әр кезеңіндегі сипатын білдіретін құжаттар ретінде талданды. Зерттеуде Жаһанша Досмұхамедовтің, оның автономия туралы пікірлері Қазақ АКСР-ін құру кезінде де, тәуелсіз Қазақстан жағдайында да ерекше мәнге ие болып отырғандығы да көрсетіледі.

Зерттеу барысында Жаһанша Досмұхамедовтің бұрын еш жерде жарияланбаған еңбектеріне де арнайы тоқталды. Оның «Қырғыздардағы-(қазақтардағы) әдет-ғұрып құқығы және халық соты туралы бірнеше сөз» жөніндегі іргелі еңбегі қазақ тарихы, оның мемлекеттік құрылысы жөнінде автордың осы күнге дейін өз мәнін жоғалтпаған, Қазақстан тарихының «ақтаңдақтарын» ашуға жөн-жоба сілтейтін ғылыми құжат екендігі дәлелденеді [2].

Бір сөзбен айтқанда, осы еңбекте Қазақстандағы ұлт-азаттық қозғалыс пен саяси күрес тарихына, мемлекет пен құқық теориясына, саяси және құқық ілімі тарихына қатысты дереккөздерін барынша кеңінен қамтып, ғылыми айналымға қосу арқылы оны жан-жақты талдаудан өткізеді.

Жаһанша Досмұхамедовтің өмірі төңкеріске дейін Ресейдің үлкен ғылыми орталықтарында білім алып, алған білімдерін туған халқының тәуелсіздігіне арнауды мақсат еткен Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, Х.Досмұхамедов т.б. өмірімен сабақтас. Өзге де қазақ зиялылары сияқты төңкеріске дейін және Кеңес өкіметінің алғашқы жылдары да өзінің саяси және қоғамдық қызметін жалғастырып, халқының болашағы үшін еңбек етті. Алайда Алаш арыстары Жаһанша, Халел Досмұхамедовтер, Дәулетше Күсепқалиев, Салық Омарұлы, Қалдыбай Асанов, т.б. қуғын-сүргінге ұшырай бастаған 1920 жылдан бастап, 60 жылдардың жылымығына дейін олардың мол мұрасын зерттеуге тыйым салынды. Олардың есімін ауызға алуға да болмайтын еді.

Қазақ зиялылары өздерінің алған білімдерін, іс-тәжірибелерін қазақ халқының бостандық жолына арнады. Өткен тарихымызға зер сала қарасақ, Алаш қозғалысының тарихы мен еліміздің бүгінгі тарихи шындығы арасында өзара байланыс пен сабақтастықтың болуы заңдылық. Бұл сабақтастықтың өзегі – ұлттық мемлекеттілік мәселесі.

Бүгінгі күні Қазақстан Республикасы ұлттық мемлекеттілікті нығайту бағытындағы ізденіс үстінде. Мемлекеттіліктің ұлттық негізінің беріктігі – әлемдік жаһандану үрдісімен туындайтын ұлттық болмысқа қауіп төндіретін кері әсеріне тосқауыл болудың бірден-бір кепілі болып табылады.

Қазіргі тарихи кезеңде бұл бағытты жүзеге асыру үшін тарих тағылымынан сабақ алып, ұлттық мемлекетті қайта қалпына келтіру жолындағы Алаш қайраткерлерінің қызметін терең зерделеп, жетекші ойларын басшылыққа алуға тиіспіз. Бұл бағытта елеулі істер тындырылғаны да белгілі. Мысалы, Алаштану мәселесі ғылыми тұрғыда негізделіп, мектебі қалыптасып және алаш зиялыларының ғылыми-шығармашылық мұралары насихатталуда.

Қарама-қайшылыққа толы сол тарихи кезеңдер мен Алашорда бөлімдерінің құрылуының алғышарттары мен іс-әрекеттерінің өзіне тән ерекшеліктері болды.

Алашорда мен Алаш автономиясы және Алаш қайраткерлері туралы деректер мен құжаттар, мәлімет беретін жұмыстар бары белгілі. Ал Алашорданың Батыс бөлімі туралы деректер бүгінгі таңда зерттелу үстінде.

Алашорда үкіметі, соның ішінде оның Батыс бөлімі жайында құнды мәлімет беретін еңбектің бірі – «Жизнь национальностей» деп аталған газеттің 1921 жылғы 3 қарашадағы № 20 (118) номерінде Тер-Погос Асетисовтің мақаласы. Мақала авторы қазақ зиялы қауымының қалыптасу эволюциясына тоқтала келе: «1918-20 ж.ж. «Алашорда» атты ұлттық мемлекет құрылып, кейін оның екіге бөліну себебі бірін-бірі түсінбеушіліктен емес, Қазақ жерінің кеңдігінен болды», – дейді. Осы еңбекте Батыс Алашорда алғашқы күннен-ақ Орал және Орынбор казактарымен, башқұрттарымен бірігіп, Кеңес өкіметіне қарсы шықты және елде мобилизация жариялап, әскер жайлы мәліметтер берілген [3].

1925-1930 жылдары Қазақ Өлкелік партия комитетіне жетекшілікке жіберілген Ф.И.Голощекиннің кезінде Алашорда мәселесінің тарихнамасы «толыға» түсті деп айтуға болады. Оған себеп болған алашордашыларды қуғындау саясатының күшеюі еді. Осы кезде А.К.Бочагов, Н.Мартиненко, С.Браинин, Ш.Шафионың еңбектері жарық көрді.

А.К.Бочаговтың еңбегінде Алашорданың Батыс бөлімінің құрылу хаттамасы, оның құрамы мен жетекшілері билік жүргізетін аумағы туралы мәліметтер беріледі. Дегенмен автор Алашорда тарихы мен қызметтеріне жан-жақты талдау жасай алмаған.

Бұл еңбекті толықтыра түсетін Н.Мартиненконың құрастыруымен 1929 жылы жарық көрген Алашорда тарихына арналған құжаттар жинағы болды. Еңбекте «Алашорданың Батыс бөлімінің құрылуы», «Ойыл уәлаяты» Уақытша үкіметі, «1917 жылы Орал казактарының облыстық съезінің материалдары», «Алашорданың Батыс бөлімінің 1918-1920 ж.ж. қызметтері туралы» мағлұматтар бар.

Тоталитарлық жүйенің толық орнауы Отандық тарихнамада 1930 жылдардың ортасынан 1980 жылдардың соңына дейін Алаш қозғалысы туралы зерттеулер жүргізуге мүмкіндіктер бермеді. Ал қалам тарта қалған жағдайда бірден қудаланып жазаланып отырды. Мысалы 1972 ж. желтоқсан айында Батыс Қазақстан облысы Жымпиты ауданының «Қызыл Ту» газетінде КСРО-ның құрылуының 50 жылдығына орай ауылдың көнекөз қариясы, ұзақ жылдар бойы педагогикалық қызмет атқарған Хасан Дабаров «Туған жеріміздің тарихынан» (естелік-эпизодтар) жазған. Естелікте «Омардың Салығы кім?», «Алашорда қалай күйреді?», «Алашорда үкіметінің құрамы», «Алашорда үкіметі не істемеді?» деген айдармен материалдар берілген. Бірақ осы мақаланы жариялағаны үшін «Қызыл Ту» газетінің редакторы орнынан алынып, Жымпиты ауданының партия басшысына қатаң сөгіс берілді. 1980 жылдың соңына қарай еліміздегі қоғамдық-саяси өмірдегі қайта құру мен оң өзгерістер Алаш қозғалысы тарихын жаңа сапалық деңгейде, объективті тұрғыда жаңаша зерделеуге жол ашып берді. Алғашқы шара (пікіралмасу) 1989 жылы шілдеде Қазақстан Коммунистік партиясы Орталық Комитетінің жанындағы партия тарихы институтында «Алашорда: пайда болуының, қызметі мен күйреуінің тарихы» деген тақырыпта ұйымдастырылды. Онда Республикаға белгілі тарихшы, қоғамтанушы ғалымдар өз ойларын ортаға салды. Бұл пікіралмасудың ғылыми нәтижелері мен қорытындылары баспасөз бен жеке арнаулы еңбектер ретінде қоғам назарына ұсынылды. Ал 1990 ж. Алашорда тарихына байланысты ғалым А.Сармурзиннің еңбегі жарияланды. Бұл еңбекте Алашорда үкіметінің қызметіне талдау жасалған және оның күйреуінің объективті себептерін ашып көрсетеді. Сонымен бірге Батыс Алашорда бөліміне қатысты маңызды құжат деректері берілген.

Осы кезеңнен бастап Алаш қайраткерлерінің ғылыми-шығармашылық мұралары қайта қалпына келтіріліп, арнайы жинақ ретінде жариялана бастады. Ш.Құдайбердиев, А.Байтұрсынов, Х.Досмұхамедов, М.Дулатов және т.б. Алаш қайраткерлерінің еңбектері халқымен қайта қауышты.

Міне, осындай жүйелі ғылыми жұмыстардың нәтижесінде Алаш қозғалысына қатысты түпнұсқа деректер, жаңа мұрағат материалдары, құжаттар талданып, сарапталып ғылыми айналымға енгізілді. Алаш партиясы мен Алашорда үкіметінің, оның жетекшілерінің сан-салалы қызметіне сол тарихи кезеңнің даму үрдісі контекстінде ғылыми баға берілді, тұжырымдар мен қорытындылар негізделді.

Ө.Озғанбай көлемді зерттеу жұмысында ХХ ғасыр басында Батыс Қазақстанның қоғамдық өмірі, қазақ халқының саяси санасының дамуы мен қазақ депутаттарының І және ІІ Ресей Мемлекеттік Думасындағы қызметін өте маңызды құжат деректер арқылы дайындаған. Аталған авторлар Алаштану мәселесінің негізгі бағыттарын айқындап, зерттеу нысаналарын жіктеп берді.

Батыс Алашорда бөлімі тарихын зерттеуде жергілікті тарихшы-өлкетанушылардың ғылыми-публицистикалық еңбектерінің де маңызы зор. Батыс Қазақстан аймағындағы Алаш зиялылары жөнінде бірқатар мақалалар мен кітаптар жарық көрді. Атап айтқанда, Ж.Ақбаевтың Күнбатыс Алашорда жетекшілерінің басшысы Жаһанша Досмұхамедов туралы тарихи әңгімесі. Автор көптеген құжат материалдарын жинақтап, оның өмірбаяны мен қызметін осы еңбекте зерттеп, зерделеп көрсеткен.

Соңғы жылдары өлкенің өткен тарихын зерттеуге үлес қосып жүрген Ж.Ақбаевтың Жымпиты елді мекенінің 100 жылдығына арналған 1990 жылы шыққан еңбегінде Алашорданың Батыс бөлігінің әкімшілік орталығы болған жерге сипаттама береді. Қ.Хасановтың «Ақтаңдақта атылған азаматтар» атты еңбегінде Алашорданың Батыс бөлімінде қызмет атқарған Бижан Жанқадамов туралы жан-жақты баяндалса, ал М.Тәжімұраттың «Шәңгерей» атты кітабында Батыс Алашорда идеологі болған Ғұмар Қараш жайлы деректермен бірге Бөкей ордасындағы Алаштың қызметінен мол мағлұмат алуға болады.

Ал С.Сүйінов өзінің «Бөкей ордасы» туралы еңбегінде Астрахан мұрағатындағы деректер арқылы Батыс Алашорда, соның ішінде Бөкей қазақтарының автономиясы жөнінде материалдарын жариялады. И.Кенжалиев «Батыс Қазақстанның қасіретті жылдары (1917-1920) ж.ж.» атты кітабының екінші бөлімінде Алаш қайраткерлеріне, олардың қоғамдық-саяси қызметтеріне тоқталған. Батыс Қазақстан облысының энциклопедиясында Алашорданың Батыс бөлімі туралы Ғ.Әнес пен М.Тәжімұраттың жинақтаған материалдары берілген және 55 Алаш қайраткері өмірі жөнінде деректер жазылған. А.Боранқұлов «Алашорда – тәуелсіздік бастауы» атты еңбегінде Алашорданың Батыс бөлімінің басшылары Жаһанша мен Халел Досмұхамедовтердің ғұмырнамасына қатысты жаңадан табылған деректер береді. Т.Рысбековтің «Батыс Қазақстандағы Алаш зиялылары» атты мақаласында да бірқатар тың материалдармен танысуға болады. Ж.Ақбаев «Алшын – От–Ана» кітабында да «Ойыл уәлаятының» тарихи аренаға келу себептері, оның территориясы, атқарған қызметі туралы жазады. С.Сейфуллин «Тар жол тайғақ кешу» романында Алашорда қайраткерлерінің жүріп өткен жолдарының негізін салған, берік іргесін қалаған басшыларын көрсетіп, олар туралы мағлұматтар берген. Х.Есенжанов «Ақжайық» трилогиясында «Ойыл уәлаяты» Уақытша үкіметінің құрылтай жиналысын өткізген жерлер туралы жазып, тарихи даталарды көрсетіп, Жаһанша мен Халел Досмұхамедовтерге мінездеме береді. Д.Д.Сүлейменованың «Жаһанша елі» атты еңбегінде Батыс өңірде «Ойыл уәлаяты» атты үкімет құрған жерлесіміз туралы, оның тума-туыстары жөнінде көптеген тың деректер берілген. Бұл еңбек 2004 ж. Арыс баспасынан жарық көрді. Сонымен қатар Алаштың ақ туы көтерілген Жымпиты елінде мол мағлұматтар беретін Ж.Өтегеновтың редакторлығымен «Алаштың Ақордасы» атты кітап Орал баспасынан 2004 жылы жарық көрді.

Алаш қозғалысына 2007 жылы- 90 жыл және Алашорданың Батыс бөлімінің құрылғанына 90 жыл 2008 жылы Алаштың Ақтуын тіккен Жымпиты жерінде атап өтіліп, «Алаш ардақтыларының» ескерткіш монументі, «Алаш арыстары» саябағында

салтанатты түрде ашылды және «Алаш қозғалысы: теория, тарих, тағылым» атты республикалық ғылыми практикалық конференция ұйымдастырылды . Осындай шаралар Алаш арыстарын еске алу, ескерткішт .ер ашу Республикамыздың көптеген облыстарында тойланды. Атап айтсақ, Семей, Алматы, Қызылорда, Ақтөбе, Астана т.б.

Ғылыми-тәжірибелік конференциялардан кейін материалдар жинақтары жарық көрді. Алашорданың Батыс бөлімінің тарихын зерттеген Дәметкен Сүлейменова 2007 жылы «Арыс» баспасынан «Алашорданың Батыс бөлімінің тарихы-өлке тарихының құрамдас бөлігі» атты және Мәжитов Равильдің «Жаһанша Досмұхамедов» атты екі монографиялар жарық көрді. Ал 2008 жылы Жайсаң Ақбайдың «Жаһанша» атты кітабы екінші рет толықтырылып, Орал қаласында баспадан шықты . Сонымен қатар Батыс Қазақстан облыстық мұражайы 18 Алаш қайраткерлерінің құжаттық іс қағаздарын Ресей мұрағаттарынан алды . Соның ішінде Жаһанша Досмұхамедовтың Алашорданың Батыс бөлімінің жетекшісінің құжаттары бар. Осы құжаттар негізінде Жаһаншаның есімі айқындалды, оқыған жылдары мен оқу орындары анықталды. Осылайша, солақай саясат салдарынан жапа шеккен Алаш арыстарының ардақты аттары төл тарихымыздан жаңа орын тапты.

2009 жылы Елтай Қалиевтің «Уәлитхан Танашев және Танашевтар әулеті» атты еңбегі Алматы баспасынан жарық көрді. 2010 жылы Сүлейменова Дәметкен Досмұханқызының «Алаш қозғалысы және Жаһанша Досмұхамедов» атты екінші монографиясы жарыққа шықты . 2012 Жаһанша Досмұхамедовтың 125 жылдық мерейтойына арналған халықаралық конференция өткізіліп, Батыс Алашорда бөлімінің тарихының құжаттық материалдары мен конференция жинағы жарық көрді. «Батыс Алашорда тарихы: кеше, бүгін және ертең» атты Алаш қозғалысының 95 жылдығы мен Х.Досмұхамедовтың 130 жылдығына арналған конференция жинағы 2013 жылы жарық көрді. 2014 жылы Боранбаева Бақтылының «Ғұмар Қараш» атты монографиясы жарық көрді. 2014 жылы «Алаш идеясы – ұлттық идея» атты республикалық ғылыми-практикалық конференцияның жинағы шықты.

Соңғы кезде Алаш тақырыбында көптеген жаңа ғалымдардың басылымдары жарыққа шықты. Атап айтсақ: Тұрсын Жұртбай “Ұраным Алаш”, “Движение Алаш”, Тұрдықұл Шанбай “Алаштану мәселелері”, М.Қойгелдиев. ”Алаш қозғалысы”, “Тарих күрес – алаңы” , Х.Тұрсын ”Алаш һәм Түркістан” , М.Мырзағұл, Б.Мырзабай “Телжан Шонанұлының мұралары”, Н.Дулатбеков “Алаш ардақтылары”, 2017 жылы Д.Д. Сүлейменова «Батыс Алашорда Арыстары» атты монографиясы қазақ-ағылшын тілдерінде жарық көрді, онда 30 Батыс Алашорда қайраткерлерінің құжаттық материалдары берілген , 2018 жылы Д.Д. Сүлейменова Алашорданың Батыс бөлімінің құрылғанына 100 жыл толуына орай «Ж. Досмұхамедов һәм Қазақ автономиясы» атты монографиясы баспадан шықты. Бұл монография 50 Батыс Алашорда қайраткерлерінің құжаттық өмірдеректері берілген, 2018 жылы «Аманаты Алаштың» атты балаларға арналған энциклопедия жарық көрді. Авторы Тұрдықұл Шанбай, онда Алаш тарихынан, Алаш қайраткерлерінің өмірінен, шығармаларынан мол мағлұматтар берген , 2018 жылы «Халел Досмұхамедов – ұлы мұрат жолында» атты халықаралық ғылыми –практикалық конференцияда материалдары жинағы және Х. Досмұхамедовтің «Тән саулығы», «Жан саулығы», «Жануарлар» атты еңбектерінің жинақтары баспадан жарық көрді . Конференция Ақтау қаласында өтті.

Алаш қозғалысына байланысты тарихи айтар сырлар молшылық. Алаш пен Алашорда ұлтжандылық танытып, ұлт мүддесін қорғады, қазақ елінің болашақ тағдыры жолында қарсыластарымен бетпе-бет айқасты. Алаш жетекшілері көрсетіп кеткен бағыт-бағдар қазір еліміз егемендік алып, тәуелсіз мемлекет болған кезде де өз маңызын жоймай, қазақ қоғамын осы заманғы әлемдік өркениетпен ұштастыруға жол сілтеп отыр.

Әдебиеттер

1. Уральский листок //1911. 9, 14, 20 қаңтар

2. Тер-Погос-Асетисов. // Жизнь национальностей, 1921, № 20.
3. А.К.Бочагов. Алаш-Орда. – Кзыл-Орда, 1927.
4. 12. К.Нұрпейсов. Алаш һәм Алашорда. – Алматы, 1995.
5. 13. М.Қойгелдиев. Алаш қозғалысы. – Алматы, 1995.
6. 25. Т.Рысбеков, С. Рысбекова. Батыс Қазақстандағы Алаш зиялылары.
7. // Ақиқат №6, 1998
8. Д.Сүлейменова. Алаш қозғалысы және Ж.Досмұхамедов.– Орал, 2010

КАЗАХСКАЯ НАЦИОНАЛЬНАЯ ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯ И ВОПРОСЫ РАЗВИТИЯ ПРОСВЕЩЕНИЯ И ОБРАЗОВАНИЯ КАЗАХСКОГО НАРОДА В 20-30-Е ГОДЫ XX ВЕКА

Абдрахманова Р.Л.
(*Казахстан, Уральск*)

С первых дней создания казахской советской государственности национальная интеллигенция наравне с коммунистами включилась в работу по подъему просветительской деятельности. На повестку дня стали заботы о просвещении казахского народа, соблюдении и уважении национальных традиций, вопросы содействия в развитии национальной истории, казахского языка, литературы и письменности. Большая часть представителей казахской интеллигенции были учителями, которые по сути своей не могли оставаться в стороне, когда на повестку дня встал вопрос об образовании народа [1, с. 162].

В этот период главные трудности сфера народного образования испытывала в недостатке учителей и учебников. В 20-30-е годы XX века созданием оригинальных учебников для казахских школ занимались группа писателей и ученых-методистов. Переработка «Букваря» была поручена авторскому коллективу в составе М.Жумабаева, Ш.Альжанова, Г.Мусрепова, А.Ситдыкова; учебников казахского языка – К.Жубанову, С.Кенесбаеву, А.Аманжолову, Н.Сауранбаеву, М.Балакаеву; казахской литературы – Б.Майлину, С.Сейфуллину, И.Джансугурову, М.Ауезову, С.Муканову; истории Казахской ССР – С.Асфендиярову, Е.Бекмаханову. Ученые-методисты С.Жиенбаев, Ш.Карибаев, А.Кошимбаев, Г.Бегалиев, Р.Г.Лембер, Ш.Сарыбаев, Е.В.Коротевич, А.И.Воскресенский и другие работали над созданием методики преподавания казахского и русского языков для национальных школ. Наряду с этим шло развитие просвещения уйгурского и других народов. Этому вопросу уделял внимание видный революционер и общественный деятель Абдулла Розыбеков. В создании учебников и программ активное участие принимали также А.Мухаммади, Нур Исраилов, Турди Хасан, А.Хужамбердиев, К.Ашуrow, С.Муталибаев, А.Шамиева, Б.Алахуанова.

Следует отметить, что в развитии системы образования активное участие принимали группы общественных деятелей разной политической ориентации.

Так, М.Жумабаев, Ж.Аймаутов, А.Асфендияров, А.Байтурсынов, Х.Досмұхамедов, М.Дулатов яркие представители алашординского движения решали многие вопросы педагогики, школьного образования и воспитания с позиции историко-культурного наследия и традиций казахского народа.

О роли и месте системы образования в жизни казахского народа говорится и в главном программном документе партии «Алаш-Орда»:

«Народное образование должно быть достоянием всех. Обучение во всех учебных заведениях бесплатно, в начальной школе преподавание должно вестись на родном языке. Киргизы (казахи) должны иметь свои средние и высшие учебные заведения, включительно до университетов. Школа должна быть автономной; правительство не должно вмешиваться во внутреннюю жизнь школы. Все профессора и учителя избираются» [2, с. 21].

Другая группа деятелей просвещения – С.Сейфуллин, Т.Рыскулов, С.Садвакасов, У.Джандосов были представителями партии большевиков и проводили политику создания системы Государственной единой школы на основе общего «Положения» СССР. «Однако в отношении казахской школы твердо отстаивали требование строить ее на основе национальных и историко-культурных традиций и духовно-нравственных ценностей» [3, с. 30].

Третья группа – ортодоксальные большевики-просвещенцы. Они пытались создать школьную систему, напрочь, отрицая культурное наследие казахского народа. Они предлагали основой школьной системы сделать русскую школу [4, с. 34].

С первых дней советской власти лучшие представители казахской интеллигенции, как отмечалось выше, включались в активную работу по созданию новой национальной системы образования с новыми педагогическими аспектами. И здесь нельзя не отметить роль Магжана Жумабаева. На съезде, проходившем в Оренбурге в декабре 1917 г., Магжан Жумабаев был избран в комиссию по составлению учебников для киргизских начальных и средних школ. Согласно решению комиссии, ему было поручено написание «Теории словесности» и перевод учебника «Педагогика». Однако М.Жумабаев написал свой оригинальный, современный и основательный труд – «Педагогика». Ценность первой теоретической работы казахского педагога заключается в том, что он включает в работу большой этнографический материал, связанный с бытом, обычаями, традициями казахского народа. Сам М. Жумабаев был истинным патриотом своей страны, желающим видеть свой народ образованным и просвещенным, других целей и задач у него не было, но советская тоталитарная система к сожалению была безжалостна к представителям национальной интеллигенции. Избежать тяжелой участи судьбы не удалось и ему.

Важен вклад в историю развития народного образования в первые десятилетия Советской власти Мухамматсалим Кашимов – выдающего педагога-просветителя, поэта и журналиста. Раскрывая суть национал-гуманистической направленности деятельности учителя он писал: «Любите свой народ так же, как своего отца и мать, ближних родственников. Возьмите на себя первейшей обязанностью служение людям, всей душой отдавайтесь делу... У вас самое высокое призвание – помогать народу, давать ему силы, заряжать энергией. Распространяйте среди народа знания, рассылайте семена дружбы и согласия. Если вы учитель, мулла, старайтесь поставить учеников на верную дорогу, дайте им нужные полезные знания».

Уделял большое внимание вопросам обучения и воспитания подрастающего поколения и Жусупбек Аймаутов - просветитель, общественный деятель, переводчик. Широко известна его работа «Воспитание», где он говорит о содержании, целях и задачах воспитания подрастающего поколения.

Яркий представитель казахской интеллигенции А.Байтурсынов выражал свою готовность и готовность своих единомышленников вместе с советской властью работать совместно, помогая друг другу «в деле освобождения трудового киргизского народа от его угнетателей». По сведениям ряда источников, в 1920 году А.Байтурсынов призывал молодежь, вступать в партию большевиков, войти в доверие новой власти и посредством этого служить национальным интересам. В условиях советской власти этот призыв лидера казахской интеллигенции был своеобразным выходом из сложившейся ситуации. Десятки алашевцев, в их числе С.Садвакасов, Ы.Мустамбайулы, Ж.Султанбеков, Н.Нурмаков, вступив в ряды партии большевиков, участвуя в осуществлении верховной власти, тем самым приложили все усилия, чтобы советская власть в Казахстане приобрела национальное содержание. Лидеры национальной интеллигенции прилагали усилия к сохранению казахского языка в условиях советской власти. В январе 1923 года, выступая с докладом на заседании исполнительного бюро ЦК КП Туркестана, С. Ходжанов добился принятия постановления, предусматривающего обучение национальных меньшинств в первые три года на родном

языке, а обучение на русском языке в средних и высших учебных заведениях только в случаях отсутствия возможностей обучения на родном языке. В опубликованной в 1923 году своей статье «О просветительской работе среди киргиз-казахов» он высказал свое мнение по поводу доклада. В статье он подчеркивал, что в сфере народного просвещения, в первую очередь, необходимо создание начальной национальной школы, что язык является сокровищницей культуры, опорой общества, средствам свободы [5, с.81].

Таким образом, успехи в области народного образования, и в частности в реализации программы просвещения казахского народа в 20-30-е годы XX века были достигнуты благодаря неустанному труду и великим идеям казахской национальной интеллигенции.

Литература:

1. В.С. Познанский. Из истории привлечения национальной интеллигенции к советскому строительству. История Казахстана: белые пятна истории. Сборник статей. Составитель Абылхожин Ж.Б.- Алматы, - 1991. – 348 с.
2. Алаш –Орда // Сборник документов. Сост.И.Мартыненко. - Алма-Ата: Айқап,1992.- С.21-23
3. Храпченков В.Г. Научно-педагогические основы всеобщего обязательного среднего образования в Казахстане. -дис.... докт.пед. наук. – Алма-Ата, 1997.- С.30
4. Урунбасарова Э.А. Становление и развитие теории нравственного воспитания школьников Казахстана (60-е гг. XIX – 90-е гг. XX вв.). – Алматы: Респ.Изд. Кабинет КАО им. И.Алтынсарина, 1999- С.34
5. Кыдыралина Ж.У. Казахская интеллигенция и национальный вопрос (XX в.). –Астана: Акад.гос.упр.при Президенте РК, 2008. – 543 с.

ЭТНОСЕМИОТИКА РОДИЛЬНОЙ ОБРЯДНОСТИ КАЗАХОВ

Ерназаров Ж.Т

(Казахстан, Уральск)

В семейных обрядах ярко выражена коммуникационная роль ритуала. Так, весь комплекс обрядов жизненного цикла происходит как, более или менее, крупное общественное мероприятие в рамках социума и является по своему характеру диалогичным. Связи на разных уровнях обрядности варьируют от профанных до сакральных. Последнее, чаще всего, характерно для «пороговых ситуаций», когда социум преодолевает реальную или мнимую опасность.

В обрядах родильного цикла ряд элементов моделируют диалог с «иным» миром. Фольклорные и этнографические материалы обильны сведениями, синтагматическая структура которых построена по схеме коммуникации. Ребенок - главная ценность, получаемая в результате этого «общения» с потусторонним миром. Так, например, если женщина длительное время не может забеременеть, то она посещает «святые места» с целью вымаливания ребенка. На могиле святого проводят жертвоприношение, молятся, женщина остается до утра, то есть ночует (с надеждой, что во сне «святой» даст знать обстоятельства её будущей судьбы). По традиции, она никого не должна посвящать в это таинство [1]. То есть, здесь просматривается идея посылаения ребенка - ценности из потустороннего мира. Ребенок здесь предстает как объект обмена, посредством «магического слова-обращения», моления и/или жертвоприношения.

Так, в следующих узловых моментах, на наш взгляд, присутствует акт коммуникации в родильных обрядах:

- при бесплодии ребенка испрашивают у духов предков, святых;
- роды представляются как борьба двух противоборствующих сил: добра и зла

(универсальная культурная тема);

- обряды и ритуалы первого периода жизни ребенка и матери, помимо охранительных функций имеют, на наш взгляд, коммуникативный характер, где «залогом успеха» является соблюдение ритуальных предписаний и запретов, направленных, в основном, на потусторонние силы.

Видимо, данное представление имеет широкое распространенное у ряда тюркоязычных народов, что указывает, на наш взгляд, не только на глубокие корни данного воззрения, но и на универсальность диалогового характера построения этих отношений. Так, по традиционным представлениям тюрков Южной Сибири: «умершие предки мыслились покровителями своих живущих потомков. Изъятые смертью из общества и перемещенные в мифическое (дикое) природное пространство, они становились своеобразным резервом рода, выступали не только защитниками, но и подателями жизни. В мифологической концепции бытия, где прошлое было неотделимо от настоящего и будущего, а умершие от живых, смерть являлась источником новой жизни. Эта идея порождена всем строем архаичного мировоззрения, в котором противоположные полюса, разрушительные и созидательные силы, сливались в единое целое. Нельзя не признать, что проблема круговорота жизни решались в нем с удивительным оптимизмом» [2, с.218].

Е.С. Новик рассматривает родильную обрядность как акт получения ценности от сакральных сил: форма установления связи между «получателем» ценности (в лице матери и повитухи) и «подателем» ценности в лице богини родов, которая именуется у разных народов по-разному (Айыбысыт, Умай, Май-эне, Я-мюня и т.д.), но восходит к одному общему генетическому типу [3, с.168].

Общетюркский культ Умай (От-ана, Май-ана) - охранительницы детей и очага, покровительницы женщин при родах, имеет устойчивое бытование и у казахов, который получил персонификацию в священном домашнем очаге. Повитухи при родах оказывали не только необходимую практическую, акушерскую помощь, но и семантически моделировали получение ребенка от потусторонних сил. Главенствующая роль при этом принадлежала От-ана (Умай), при посреднической роли повитухи. Так, повитуха, принимая роды, приговаривала: «Не моя рука, а рука матери Умай», трудные предродовые схватки воспринимались как прегрешения роженицы перед матерью Умай. Этнографическая литература изобилует сведениями, описывающими обряды, табу и предписания в стратегии поведения девушек и женщин относительно сакральных сил.

Имея преимущественно символическое значение, данная стратегия поведения не только регламентирует отношение с сакральными силами, но и является общественно одобряемыми и предписывающими нормами поведения.

По мнению наших информаторов, «у казахов, не устраивают детям поминок в общепринятом их смысле, особенно если ребенку не исполнилось и года, так как их считают «ангелами в раю»» [1]. То есть, не исполнялся весь цикл поминальных обрядов, а в основном ограничивались лишь поминками в день похорон или же, в крайнем случае, до сорокадневья. Существовало поверье, что душа ребенка вновь «возвратится» на землю. У тюркских народов Южной Сибири «для того, чтобы умерший ребенок мог вновь появиться среди людей, вынос его тела сопровождался особым обрядом: чашку с молоком одна из пожилых женщин трижды обносила вокруг мертвого со словами: «Не уходи совсем, возвратись!». После этого молоко давали выпить матери. С помощью такого обряда надеялись «завзвать» душу ребенка, чтобы она снова родилась у той же матери» [4, с.218]. Подобное действие происходило и в погребально-поминальной обрядности казахов: в момент выноса тела покойного чем-либо съестным обводили вокруг головы покойного. Данный продукт съедали в узком кругу семьи умершего [5, с.113; 6, с.118].

По мнению Н. Шахановой, семантика данного действия непосредственно связано с объемным общетюркским мировоззренческим понятием «күт». Так, автор выделяет два

семантических пласта в понимании этого понятия: 1) более позднее семантическое поле понятия, бытующем в современном казахском языке и обозначаемое как «счастье», «благодать», «изобилие», «богатство» и 2) ранний, основной семантический пласт понятия «кұт» - это «жизненная сила», «душа», «дух», «зародыш» [7, с.12]. То есть, сохраненный в консервативной, по своей структуре, погребально-поминальной обрядности казахов обряд «обведение вокруг головы покойного продуктом питания», хоть и имеет трансформированное семантическое содержание, в понимании современных носителей культуры восходит к древнему общетюркскому представлению о «кұт» как рождающем начале, жизненной потенции, силе.

В традиционном, общетюркском миропонимании душа является некой константой, «кочующей» между мирами. То есть, периферийные обряды моделировали ситуацию «смерти и возрождения» души. Данное обстоятельство подтверждает мысль о трактовке поминальных обрядов у казахов как проводов души покойного на «тот свет», а родильных обрядов как акт «передачи души сакральными силами».

Таким образом, на наш взгляд, семантическая категория «кұт» является доминантным символом в цикле обрядов переходного периода казахов. В отдаленном прошлом семантическая категория «кұт» являлась культурной темой в традиционном миропонимании тюрков. Свидетельством этого является закрепление культурной темы «кұт» на разных уровнях традиционной картины мира тюрков, что обеспечивает высокий семиотический статус и устойчивость этих обычаев и ритуалов по сей день.

Таким образом, анализ семантической структуры обрядов жизненного цикла казахов позволяет сделать заключение о том, что существовало устойчивое представление о душе как «кочующем» элементе между мирами. В этом смысле, периферийные обряды семейного цикла - родильные и погребально-поминальные, моделировали ситуацию «проводов» души (эта мысль ранее высказывалась А.Т. Толеубаевым в обоснование правомерности употребления термина «прощально-поминальные», вместо «поминальных», как более четко отражающего нюансы в понимании носителей культуры [8]) и встречи души. Многие респонденты, помимо биологического формирования плода, выделяют существование некоего «ритуально-сакрального периода очеловечивания младенца», которое, начиная с момента зачатия, завершается по прошествии сорока дней после рождения. Этот период наиболее четко расписан с ритуальной стороны и изобилует множеством табу и предписаний, носящих символический характер.

Бесплодие воспринималось как большое несчастье человека, самая суровая кара. Статус подобного человека, в аксиологической иерархии ценностей этноса, занимало самую низкую планку. Так как человек, потерявший одно из природных предназначений, в традиционном понимании исключался из многих жизненно важных, с ритуальной точки зрения, процессов социума. Их воспринимали как потенциальных носителей вредоносных сил. Так, например, не допускали к родам и т.п.

Излечение бесплодия, возврат к естественному состоянию человека, считали возможным, посредством символических действий. Диалогический характер обряда можно проследить на примере магического лечения бесплодия у женщин, обращения к сакральным силам. В прошлом, обращение к святым происходило по следующему ритуальному сценарию: «Бесплодные женщины, - пишет И.И. Ибрагимов, - чтобы родить детей, отправляются на ночь, на могилу усопших знатных людей, где джанлык (душу) приносят в жертву барана во имя того покойного, которому обращаются с просьбой ей помочь. Молящаяся остается до утра в честь умершего и целую ночь разводит огонь. Утром, оторвав небольшой кусок от головного платка своего, вешает его на дерево близ могилы покойника или же прикрепляет на кол над могилой. Иногда при этом женщины надевают себе на шею ухо собаки, барака (большая степная собака), для того, чтобы отогнать нечистых духов, препятствующих её беременности» [9, с.149-150]. Подобные реликтовые представления присутствуют и в современной «этнографической

действительности». По мнению респондентов «святая земля» способна излечить от бесплодия. Для этого, прочитав суры Корана, берут землю с могилы святого, которую затем стелят под себя; так же существует поверье, что священная земля может облегчить роды. Ее использовали и после родов, когда долгое время не выпадал послед. При этом, сакральную землю прикладывают к пояснице и животу и привязывают полотенцем. Тогда, по поверью, послед выпадает. Потом, в обязательном порядке, святую землю относят обратно. Нельзя святую землю оставлять на долгое время, а то «на ребенка падет вся тяжесть» (респондент Ашенов Сарсенбай был свидетелем подобного случая в 1958 году в Западно-Казахстанской области, когда брали землю у «Әзі әулие» [1]).

Синтагматическая структура обрядности подчиняется следующей схеме:

- 1) проблемная ситуация (бесплодие);
- 2) налаживание контакта с потусторонними силами (ночевка у могилы святого);
- 3) символические действия, направленные на магическое воздействие на сакральные силы: жертвоприношение, моление; устранение влияния нечистых сил (амулеты, ночевка на недостижимой для нечистых духов, «безопасной» зоне могилы святого); борьба между силами добра и зла; ритуальное очищение женщины от влияния злых духов (находясь на могиле святого, верят, что злые силы, препятствующие деторождению, отступят); определение дальнейшей судьбы (во сне добрые духи сообщают весть - «аян береді»).

- 4) снятие проблемной ситуации - «наделение» деторождающей способностью, жизненной потенцией.

В обыденном сознании благополучие всецело зависит от «правильного» отправления обрядов. Так же существовало представление о том, что появлению детей препятствуют нечистые силы, которые «перевязывают детородный орган женщины». В таких случаях женщина держит в доме филина. Затем, после появления на свет ребенка, филина отпускали на волю. Следует заметить, что при этом не пользуются перьями от этого филина, в апотропейных целях, для ребенка которого ожидали [1].

Семиотические аспекты ограничений и запретов в период беременности. С наступлением беременности женщина соблюдала ряд предписаний и запретов. Деятельность беременной женщины строго регламентировалась социумом. Содержание этих регламентации сводится к символической охране беременной, находящейся в наиболее опасной зоне, подверженной влиянию нечистых сил. Но, помимо апотропейных функций, наложенные предписания призваны были способствовать «правильному» формированию плода в чреве матери. Здесь, помимо чисто практических регламентации, не менее важным было соблюдение символических предписаний, представляющих собой стратегию поведения, выработанную архаическим сознанием и направленную на преодоление опасной зоны, соприкасающейся с границей миров, так как ребенок воспринимался как ценность, полученная из потустороннего мира.

В архаическом обществе наиболее опасные для социума зоны тщательно регламентируются и закрепляются. В силу своей причастности к сакральным сферам, данные фрагменты традиционной культуры сохранились в реликтовой форме. Значительную часть их представляют табу, запреты на определенную деятельность или поведение. Так, например, согласно поверью, беременной женщине нельзя постригать волосы, иначе ребенок в утробе матери будет развиваться ненормально («баласына зақым келеді») [1]. Беременная женщина не должна работать с веретеном, иначе «ребенок в утробе матери запутается как веретено». Зачастую современные носители культуры затрудняются дать более четкое, развернутое толкование подобных явлений. Хотя довольно подробно перечисляют поведенческие стандарты и нормы сохранившихся раритетов. При выяснении внутреннего содержания, семантики зачастую получаем стандартные ответы типа «так нужно, иначе будет плохо», «так поступали предки» [1].

После того как женщина забеременела, ее освобождают от тяжелых работ по дому.

Следят за тем, чтобы развивающийся в чреве матери ребенок постоянно шевелился. Если беременная женщина чего-то испугалась, то считают, что ребенок в чреве матери на долгое время остается неподвижным. Это считается опасным и может пагубно отразиться на развитии ребенка. Для «излечения» прибегают к различным мерам символического характера. Например, проводят следующие меры: с улицы приносят три камня, их нагревают докрасна, кладут в блюдец и, держа над головой женщины на блюдец, наливают воду или молоко. Когда молоко, или вода, при этом со звуком нагревается - ребенок приходит в нормальное положение. Эту воду или молоко дают женщине вкусить, и выливают на «место, где не ступает нога человека». Иногда беременной женщине зашивают подол платья, таким образом, чтобы была возможность положить туда еду, которой кормят собаку. Подобное явление информаторы трактуют следующим образом: «чтобы зажило как у собаки», собака-товарищ и друг человека, собака, по представлениям казахов, входит в число семи сокровищ человека [1]. Так же, при таких случаях, на лезвие мужского ножа наливали капельки воды и давали женщине выпить. Процедуру повторяют три раза. По поверью, тогда ребенок в чреве матери и сама женщина выздоравливают. Все ритуальные действия направлены на символическое моделирование нормального развития плода. В первом и третьем случае это достигается психологическим воздействием на беременную женщину: испуг снимается моделированием адекватной ситуации. В другом случае используется доминирующая в родильной обрядности культурная тема - символическая связь собаки с ребенком.

По замечанию информаторов, до рождения детей нельзя готовить колыбель и другие детские принадлежности. Существует поверье, что он(а) может умереть внезапно. Колыбель готовят после появления ребенка на свет. При покупке колыбели не торгуются, берут за предлагаемую цену.

По пищевым капризам беременной женщины определяли качества будущего ребенка и даже пол. Удовлетворение пищевой прихоти считалось необходимой, так как воспринималось как желание будущего ребенка и залог здорового развития [8, с.61-62]. По мнению информаторов, постоянное слюноотделение и ямочки на щеках ребенка указывали на не своевременное удовлетворение пищевых капризов беременной. По сведениям Н.Ж. Шахановой беременной подавали специальное блюдо называемое «жерік асының табағы» (буквально: «блюдо пищевой прихоти»). Автор предлагает следующую трактовку: набор частей баранины зависел, с одной стороны, от возраста женщины, с другой - включал грудинку (традиционную долю зятя), сычуг (предпочтительное для рождения сына), бедренную кость (используемое при обряде усыновления), то есть компоненты блюда были призваны способствовать рождению сына [7, с.73-74]. Из приведенного материала явствует, что пищевые капризы беременной не только указывают на качества будущего ребенка, но и позволяют моделировать предпочитаемые качества посредством специально приготовленного блюда, где элементы блюда имеют закодированную, и понимаемую в данном социуме, семантику. В определении пола будущего ребенка прибегали к различным мерам, от гадания до эмпирических наблюдений. Так, например, если первые движения ребенка зафиксированы в чреве матери в районе сердца - девочка, а если в районе печени - то мальчик [1].

Анализ символики в элементах родильной обрядности, так же позволять отметить коммуникативный характер данного процесса. Рядом с роженицей не должно быть воды. Существует поверье, что во время схваток душа роженицы находится на подбородке (егінде тұрады). Когда уставшая женщина находится в полусонном состоянии, шайтан или пери может взять душу (жаның қағып алады) и бросить в воду [1]. «Чтобы по возможности облегчить роды, женщины заранее запасаются от мулл талисманами (тұмар), по их мнению, устрашающими всякие болезни» [9, с.121].

На теле роженицы во время схваток не должно быть ничего металлического: снимаются серьги, кольца, браслеты и т.п. Распускают волосы. Открывают все сундуки,

двери, развязывают узелки, открывают замки, то есть все подобного ряда действия подчеркивают одну смысловую константу - открытость (всего, что может открываться), освобождение пути. По мнению Х.А. Аргынбаева, смысл этих действий заключался в стимуляции быстрого разрешения беременной [10, с.88]. По сведениям А.Т. Толеубаева, эти ритуальные действия «должны были способствовать «полному открытию» полового органа роженицы и легкому разрешению ее от бремени», а так же способствовали развязыванию родовых пут, облегчению предродовых схваток (посредством имитативной магии: снятие твердых предметов - «твердых» схваток) [8, с. 54-65]. Соглашаясь с вышеотмеченным, хотелось бы упомянуть еще об одном аспекте этих ритуальных действий. Имитация освобождения в окружающей среде, по схеме «подобное побуждает подобное», призвано было создать и психологический эффект. Символические меры воздействовали на сознание человека, так как эти символы, в первую очередь, направлены на психику носителя культуры. Сознание представителя данной культурной общности способно расшифровать символически закодированную информацию. Социум в процессе символотворчества порождает определенные стандарты поведения, понятные носителям данной культуры. Знаковое содержание ритуальных действий, в данном случае призвано актуализировать осознание некоего психологического «комфорта», заключающегося в вере в благополучный исход (следуя схеме «необходимые меры приняты, теперь следует ожидать адекватных результатов») [1].

По сведениям одних информаторов на голове роженицы должен быть платок, в котором узелок завязан на затылке, а оба кончика женщина прижимает во рту. Согласно поверьям казахов, во время предродовых схваток роженица не должна долгое время находиться на спине, так как «қан жүрекке шабады» (буквально: «кровь заполнит сердце») [1].

Символические меры призванные оградить роженицу и ребенка, которые, по мифопоэтическому сознанию, расположены в наиболее опасной зоне воздействия злых духов - периферийной зоне, пронизывают всю обрядность. «Казахская женщина, - пишет Ибрагимов И.И. - разрешается от родов в висячем положении, а именно: их подвешивают за подмышки к түндікү (верхнее отверстие кибитки), особых акушерок или бабок при этом не бывает, и каждая старуха считается знающей» [9, с.123]. «При наступлении последних болей укрепляют бакан и шаңырақ, привязывают от него к кереге широкую тесьму ... Когда дело доходит к развязке, родильница стоя на коленях держит за эту тесьму; две женщины поддерживают её под руки, а самая сильная, обхватывает её около талии руками, упирается коленом ей в поясницу, а руками наваливает на живот. ... Уложив родильницу, над ней протягивают веревку, на которой развешивают священные книги, чтоб оградит её от шайтана» [11, с.54-55]. Позади роженицы располагалась повитуха и массировала живот роженицы жиром, помогая родам. Она приговаривала при этом: «О, От-ана, Биби-Фатима, дай дорогу, сделай ее путь правильным». Во время схваток молятся со словами «О, Господи ниспошли легкие схватки («толғақ»)» [1].

Параллельно практическим мерам, основанным на эмпирических наблюдениях и народных знаниях, во время родов реконструировалась символическая модель «идеального» прохождения родов. Воздействием на эту модель посредством доминирующих символов и знаков корректируют роды, «стимулируя» тем самым ожидаемые действия.

Компоненты «модели» - шаңырақ, бакан - сакральные вещи, связанные с мужской сферой, обладающие высоким семиотическим статусом. Несомненно, присутствие их в «получении ребенка-ценности» с потустороннего мира имеет семантическое значение. Шаңырақ - мужская сфера, обиталище духов предков, сакрализованная вещь.

Основная масса символических мер направлены на стимулирование ситуации «выхода», разрешения роженицы. Данное положение моделируется на разных уровнях и разными способами. Так, например, если во время схваток роженицы, в помещении

войдет девочка, то ей со словами «Құдай-ау, жолын аша гөр» (буквально: «О боже, открой путь»), разрывают ей подол платья. Тогда, по поверью, Господь обратит внимание и у женщины появится ребенок. Смысл того, что вошедшей девочке распарывают подол платья, информаторы объясняют тем, что она «хоть и маленькая девочка, но в будущем ее ожидает такая же участь, она станет матерью, будет имеет детей» [1].

По сведениям Н.И. Гродекова, датируемым концом XIX в., так поступал всякий - «случайно вошедший, мужчина или женщина, должен сказать: родит, родит (туар, туар) и разорвать полу платья (етегін жыртады) для облегчения родов» [12, с.98]. Во время родов женщины вошедшие к роженице, утверждает А.И. Левшин, - три раза ударяют ее подолом платья, приговаривая «шық» (выходи) или же «быстрее, быстрее, уже скот пришел» [13, с.332]. Вышеприведенные ритуальные действия указывают на непосредственную символическую связь между родами и подолом платья. Интерпретация этих действий указывает на символическую передачу некоей силы, призванной ускорить и облегчить роды. Примечательно, что данная связь дублируется и в ряде других обрядовых действий. Так, например, при испуге женщины зашивают подол платья беременной так, чтобы была возможность, положив туда еду кормить собаку. По мнению респондентов, иначе существует опасность выкидыша ребенка. В этих ритуальных действиях мы просматриваем следующую идею - подол одежды символизировал детородный орган, а зашивание подола одежды означало «закрытие пути» для выкидыша.

Символическое сопоставление ребенка и собаки с очевидностью просматривается в ряде родильных обрядов, особенно послеродового периода на протяжении сорока дней. В данном случае активное действие собаки (в процессе еды) как символического заместителя, должна была побуждать адекватную реакцию и ребенка в чреве матери. О распространенности этого элемента в обрядах жизненного цикла свидетельствует присутствие собаки во время магического обряда вымаливания ребенка в первые дни замужества женщины, которую исследователь А.Т. Толеубаев связывает с имитативной магией - «пожеланием, чтобы она рожала много, как собака (итше күшіктесін)» [8, с.61].

Одна из сакрализованных вещей - казан - присутствует во многих обрядах жизненного цикла, в частности и в родильной обрядности. По мнению А.Т. Толеубаева, он служат наглядным примером имитативной магии. Например, «жарыс қазан» (буквально: «казан соревнования») - обряд, в котором устраивают соревнование между роженицей и казаном, где варится пища и толчение в ступе, со словами: «түс, түс» («выходи, выходи») возле «родильной юрты» [8, с.66].

Во время трудных родов со словами «құдай жеңілдік берсін» стучат по казану [1]. Казан, в традиционной картине мира казахов, олицетворяет «ырыс» (изобилие, достаток, плодovitость). Этим, на наш взгляд, объясняется запрет включать казан в приданое невесты, информаторы объясняют это тем, что «уходит из дома достаток» («ырыс кетеді»). В данном случае казан понимается как предмет имеющий отношение к плодородию - посредством стука по казану актуализируется сама идея рождения. По казану стучат, если родившийся ребенок не издает звука сразу после появления на свет. Информаторы данное действие интерпретируют чисто прагматическими соображениями: «резкий звук должен позволить ребенку собраться» [1].

Вторым важным моментом в родильных обрядах, как вторичных семиотических моделирующих системах, является ситуация моделирования «коммуникации с потусторонними силами». Во время трудных родов весь спектр ритуальных действий направлен на диалог с потусторонними силами. Основным «инструментом» символической связи с потусторонними силами, как и на протяжении всего цикла семейных обрядов, является жир. Жиром, точнее его запахом умилоствивляют духов. Так, по сведениям информаторов, во время схваток бросают жир (масло) в огонь со словами: «Бибі Фатима анаға, аруақтарға жол бере гөр» («матери Биби Фатиме, предкам, откройте

путь»). Присутствие имени мусульманской святыни, на наш взгляд, явление позднего характера. Первоначальный пласт был связан с именем От-ана - покровительницы рожениц, детей и домашнего очага [8, с.67]. Чтобы ребенок быстрее появился на свет, в огонь бросают козий жир. Так как это животное, по мнению информаторов, очень подвижное, энергичное, и желают, чтобы младенец так же быстро появился на свет. То есть, здесь обращают внимание и на «происхождение» жира, чья жизненная характеристика должна была побудить подобное же качество. Также произносят имена известных и почитаемых аруахов. Примечательно, что запах от масла дают понюхать и роженице [1]. Также, по сведениям наших информаторов, для облегчения мук роженицы принимают следующие меры: некоторое количество муки, со словами «Бибі-Фатима анамызға. Иә, айналайын Бибі-Фатима жол бер, жолын оңғар» («Матери Биби-Фатима. О, Биби-Фатима, дай дорогу, сделай ее путь правильным») прикладывают к животу женщины, и отдают прохожим, посторонним людям. Или же, если позволяет возможность, спекают из нее 9 или 7 лепешек и раздают прохожим, детям. По другой же версии поступали следующим образом: мукой проводят круговое движение вокруг головы роженицы и пекут из муки 7 или 9 лепешек, которые раздают в виде милостыни - «құдайы». Эти лепешки не дают отведать роженице, а раздают людям, так как они посвящены душе ребенка [1].

Родившегося до срока ребенка раньше клали в мягкий тымақ и, подвесив на кереге (решетчатая стенка юрты) попеременно перевешивали каждый день, на другие кереге. По одним сведениям, таким образом содержали до исполнения 9 месяцев, по другим - лишь 40 дней. В советское время, вместо кереге забивали в стену сорок гвоздей и подвешивали ребенка на них, меняя каждый гвоздь-крючок. Среди информаторов бытует поверье, что у семимесячного ребенка больше шансов выжить, чем у восьмимесячного.

Если две женщины родят в один день, то они должны с рук друг друга попробовать соль. При этом они должны приблизиться друг к другу спиной, их подводят посторонние люди, иначе их дети заболеют. По другим сведениям, одна из них должна первой увидеть ногу или часть тела другого ребенка, иначе наступит болезнь «шілде» [1].

Таким образом, по архаическим представлениям символы и знаки являются, по сути, инструментом ритуального воздействия. В кризисных ситуациях перехода, архаическим сознанием вырабатывается идеальная модель их преодоления, состоящая из набора манипуляций символами и знаками. Анализ смысловой нагрузки символов и знаков, обрядовых действий указывает, с одной стороны, на категории мировоззренческого порядка, а с другой, выявляет механизмы функционирования явлений знакового характера в семейной обрядности казахов.

При особо трудных родах требуется вмешательство всего социума, и при этом актуализируются все, бытующие в арсенале социума, символы и культурные темы, имеющие наивысшую сакральную силу воздействия на потусторонние силы. Одной из функций ритуала является преодоление критической ситуации. При этом социум искусственно моделирует ситуацию кризиса, то есть, как бы создает прототип, аналог ситуации. Затем вырабатывается (или используется имеющийся) механизм разрешения посредством символов и знаков, семантика которых характеризуется, с одной стороны, сакральностью, с другой, высоким семиотическим статусом.

В этнографической литературе содержатся подробные описания противостояния с нечистыми силами - Албасты, Марту, которая «является в виде маленькой желтой девочки (сары қыздай). Марту заразительна (жұқпалы)» [12, с.98]. Следует заметить, что желтый цвет имел семантику траурного цвета у казахов Западного Казахстана [14, с.155].

Архаическое сознание выработало подробно регламентированную стратегию поведения социума при контактах с сакральными силами. Зачастую, эти символические меры носят универсальный характер и имеют широкие аналогии с подобными представлениями народов мира.

Рассмотрим общие принципы взаимодействия (или противодействия) с потусторонними силами:

- требуют максимальной консолидации социума в момент взаимодействия (например, при трудных родах производят пальбу, поднимают шум с возгласами: «Жау шапты, аттан!» («Враг напал! На коней!»). Подобное поведение характерно в критические моменты нападения внешнего врага. На символическом уровне воссоздается «аналогичная» ситуация переживания социумом критической ситуации. Все эти действия призваны показать, что роженица находится на периферийной, то есть пограничной, опасной для социума зоне. Злые силы «проникшие» в роженицу и препятствующие родам, не менее опасны социуму в архаическом мировосприятии. Таким образом, актуализируется соответствующая стратегия поведения, направленная на консолидацию социума;

- актуализируются те или иные символы культуры, которые обладают (наделяются):

- а) высоким семиотическим статусом (то есть устойчивостью, развернутым толкованием семантики в понимании носителей культуры);

- б) носят универсальный характер (например, рассматриваются через призму борьбы добра и зла);

- в) занимают высшую ступень в иерархии ценностей социума; существует четко выработанная стратегия поведения, как отдельных членов социума, так и всего коллектива в целом, то есть существуют стандартизованные формы поведения, этикетные нормы, жесты и т.п.;

- существует определенный набор символов и знаков с четко зафиксированным кодом (смысловой нагрузкой), актуализируемых в стандартных ситуациях и понятному носителю данной культуры.;

- многие символы восходят к архаическим воззрениям (элементы культуры, имеющие отношение к сакральным силам, менее всего подвержены инновациям, и в данной сфере символотворчество редкое явление).

Роженице дают «атала» или «қалжа» - специально приготовленные для роженицы блюда. «Атала» - обычно готовят из пшена (тары), перемолотого на ручной мельнице (диірмен). Пшено в размельченном виде варят в молоке и добавляют масло. Готовят обычно целый казан, из которого угощаются все женщины.

«Қалжа» - бульон из баранины специально приготовленный для роженицы. Калжа готовят сразу же после родов, варят «в котле правый окорок, печенку, курдюк, хребет и шею; остальное мясо убирают сырым и сжигают в течение первых трех дней следующих за родами» [11, с.55]. С блюда «қалжа» первой пробу снимает сама роженица («дәмін бірінші татады»). Здесь проявляется и многовековой опыт народной медицины - в блюдо роженицы добавляются и лекарственные травы. «Родильнице затем дают в течение семи дней пить сюрпу густо посыпанную порошком, составленным из корицы, имбиря, сарбуги и джемджемиля ... полагая, что эта лекарственная сюрпа производит испарину» [11, с.57]. Шейные позвонки очищают от мяса «та, которая приняла ребенка» [11, с.55] и вешают над порогом на 40 дней (по другим данным, пока шея не окрепнет, невзирая на сроки), чтобы шея ребенка «укрепилась, и была так же крепко, как у барана» [12, с.123]. То есть, быстрое высыхание шеи ритуального животного имитирует адекватное состояние у младенца. В данном случае, на наш взгляд, «кіндік шеше» проводит ритуальное «доделывание» ребенка, закрепляя его статус среди живых. Анализируя древний обряд жертвоприношения, Н. Шаханова указывает не только на рациональную и магическую направленность, но и на «оформление первичной социализации ребенка, введение его в коллектив» [7, с.81]. По полевым материалам, роженице дают растопленный жир, чтобы «кровь не застыла» и не болела [1].

Родильница после родов соблюдает ряд предписаний и запретов, которые, кроме практического предназначения, имеют сакральную направленность. Пребывание на границе с сакральным миром (в процессе родов), сопряжено с нечистотой женщины и

необходимо последующее ее ритуальное очищение. Так, по сведениям дореволюционных авторов, «после бани её тотчас поят сюрпой, затем снимают протянутую над ней веревку со священными книгами, так как женщина считается уже чистой, она может снова подавать мужу пищу, что в первые дни воспрещено» [11, с.55].

Если после появления на свет младенец не подает голоса, то над ушами ребенка рвут ткань, бьют по казану, издавая звук, дуют в рот, уши ребенка, или же заставляют шуметь старших братьев и сестер младенца, с целью вызвать подобную же реакцию ребенка. Когда бьют по казану, у младенца пробуждается реакция, бьют - чтобы ребенок «проснулся» и издал звук [1].

Участие мужчин в обрядах родильного цикла наблюдается крайне редко, так как единодушно воспринимают весь цикл как традиционно женский, но есть случай, когда ритуалом предписывается участие мужчин. В данном аспекте семиотическая роль мужчин в родильной обрядности, сводится к апотропейным функциям. Так, случай вмешательства мужчин можно свести следующим: 1) при затягивании родов (с правого колена мужа растворяют грязь и дают пить роженице); 2) если в доме нередки случаи смерти новорожденных детей (пуповину разрубают мужчина на пороге); 3) мужчины создают «тревожную ситуацию» при нежелательном затягивании или исходе родов - смерть ребенка или роженицы (создают шум с целью изгнать злых духов).

Роль мужчин сводится к «восстановлению» символического равновесия нарушенного вторжением нечистых сил и/или смерти. «В случае несчастных родов, выгоняют из юрты родильницы всех женщин, так как предполагается, что между ними оказалась дурная и в ней сидит шайтан. В юрту собираются одни мужчины - около юрты весь аул; кричат, бьют по юрте ногайками, стреляют из ружей, бьют ногайками около родильницы, бьют и родильницу, но, по словам рассказчиц, слегка, не больно» [11, с.56]. В критических (пороговых) ситуациях мобилизуется не только весь социум, но и весь арсенал магических и символических инструментов воздействия на сакральные, потусторонние силы. Данный набор довольно разнообразен: от умилоствления духов до магического изгнания потусторонних сил. Из обрядов жизненного цикла ситуацию вторжения враждебных сил потустороннего мира, в большинстве случаев, моделируют периферийные обряды: родильные и погребально-поминальные. В периферийных обрядах социум имеет подробно расписанную стратегию поведения в опасные моменты жизни и разрешимый, в рамках ритуала, «сценарий» преодоления создавшегося положения. В традиционных родильных обрядах в подобных ситуациях призывают баксы и кузнеца. По дореволюционным материалам «баксы играет на кобызе, приводит себя в исступление и в этом состоянии лечит. Баксой бывают и женщины, но это редкое явление. Принято в очень серьезных случаях приглашать двух баксов» [11, с.56]. Присутствие кузнеца продиктовано тем статусом, который занимает эта древняя профессия в архаическом миропонимании.

Если в доме часто умирают дети, то при рождении ребенка проводят следующее ритуальное действие: ребенка «продают», стоя у порога, другим людям за, например, мешок кизяка. При этом покупающий стоит за порогом, вне дома, продающий - в доме. Теперь ребенок формально считается чужим. Это действие информаторы объясняют как «меру, призванную запутать, ввести в заблуждение злых духов, угрожающих жизни и безопасности ребенка» [1].

В традиционном обществе вырабатывается подробно расписанный перечень мер противодействия потусторонним силам. Так, по сведениям И.И. Ибрагимова, апотропейные меры определяются следующим:

- бросают в огонь жир, причем молят Бога, чтобы он избавил родильницу от злых духов, задерживающих послед (жолдас);
- приводят из табуна лошадь со светлыми, большими глазами, вводят её быстро в кибитку и морду лошади наклоняют к груди больной, желая испугать этим нечистых духов;

- приносят филина (үкі), которого насильно заставляют кричать, в убеждении, что голос его отгоняет нечистых духов. Киргизы (казахи - Ж.Е.) верят этому до такой степени, что, желая предохранить детей от влияния нечистых духов, прикалывают на шапки перья филина, или нашивают их на одеждах;

- беркута сажают на родильницу, думая, что нечистая сила боится беркута;

- убивают сороку и жиром её поят больную;

- колючкой окуривают больную, полагая, что нечистые духи боятся этого запаха, для них вредного;

- втыкают в землю саблю острием вверх, в изголовье больной, предполагая, что злые духи, увидев обнаженную саблю, испугаются и оставят больную;

- приглашают баксы (знахаря), который, вбегая в кибитку, начинает свое камлание, чтобы выгнать из неё злых духов [9, с.123].

Интерпретация ритуалов, связанных с пуповиной указывает на символическую связь между ребенком и пуповиной. Так, особая роль отводилась пространственному месторасположению пуповины. По сведениям информаторов, если родившийся ребенок - мальчик, то послед закапывают под порогом, так как он будущий хозяин дома («отауға ие болсын»), а если же девочка - вне дома, так как она, в конечном счете «воздвигает счастье в чужом доме» («жат жерде бақытты болсын»). Иногда пуповину ребенка, чтобы он не гулял, привязывают к сундуку или к колыбели (кыдырмашыл болмасын) [1].

В доме, где часто умирали дети, пуповину ребенка рубили топором на пороге. Смысл этого обычая информаторы толкуют тем, что «порог считают самой прочной частью конструкции в юрте (не зря говорят: «босағаң берік болсын»). Поэтому это делают с пожеланием, чтобы ребенок «жил так же прочно в жизни» [1]. Но, на наш взгляд, следует обратить внимание и на следующий момент: во-первых, порог, в традиционной картине мира казахов, обиталище духов предков, и посему это еще и символическое приобщение к сакральной силе предков [8, с.69]. Во-вторых, порог - граница между освоенным и не освоенным пространством. Перерубание пуповины на пороге есть символическое закрепление на границе, актуализация идеи момента перехода.

Е.С. Новик на основе обширного материала по этнографии тюркских народов Сибири пришла к выводу, что «пуповина,... символизировала связь человека с миром природы... У нивхов, например, считалось, что плод в утробе матери привязан пуповиной; когда ребенка клали в колыбель, к ней привязывали пуповину... «укрепляя» таким образом, младенца в его новом жилище. Подобного рода пространственную символику можно обнаружить и в алтайском обычае подвешивать колыбель к ритуальному луку, именуемому, как и богиня родов, умай, и сопоставить с зафиксированным, например, у кетов представлением о том, что все живое привязано к телу земли-матери пуповиной» [3, с.171].

Пуповина ребенка выпадает как правило через 3-7 дней. Пуповину, чтобы ребенок не был «тентіреуік», зарывают около дома или хранят в сундуке. После выпадения пуповины ребенка укладывают в колыбель [1].

Послед как «ритуальный близнец» ребенка. По сведениям Н.И. Гродекова, «когда, после рождения ребенка на свет, не скоро появится послед, то одна женщина, пестом от ступы (келісап), принимается толочь землю на дворе. Она спрашивает: «вышел ли?» (түсті ме?). Женщины, находящиеся внутри кибитки, отвечают три раза: «вышел!» (түсті)» [12, с. 98].

Послед (жолдасы) зарывают «там, где не ступает нога человека», и так, чтобы она была не доступна для собак. Иначе ребенок будет болеть, пока не начнет ходить или говорить (тілі шыққанша, кара табан болғанша) [1]. Мотив последа как «ритуального близнеца» просматривается в обряде «захоронения» последа, обернув его кошмой вместе с альчи́ком как человека [8, с.69]. При этом роют «могилу с подбоем» [10, с.92] соблюдая стратегию поведения в аналогичных случаях. Таким образом, в лоно природы возвращается символический дублер младенца, а сам ребенок проходит процедуру

ритуального освоения (или закрепления в новом статусе социального существа), а послед, наоборот, возвращается в мифическое, потустороннее состояние.

Женщину, перерезавшую пуповину новорожденного именуют «кіндік шеше» [9, с.123]. Перерезать пуповину выбирают образцовую, уважаемую всеми женщину. Ребенок, повзрослев должен почитать «кіндік шеше», так как «именно она дала ему свободу в жизнь» (кіндік шешесі бостандыққа жібереді). Казахи считают, что обязанности «кіндік шеше» такие же как и родной матери, так как она помогла родиться ребенку, то есть участвовала в появлении ребенка, отделяя от последа («жолдас» - буквально: товарищ). Существует поверье, что характер ребенка будет похож на характер «кіндік шеше» [1].

В традиционном мировоззрении тюрков Южной Сибири рассматривая роды как сакральное действие, участники родов приравнивались шаманствующим лицам, так как «именно она (повитуха) обеспечивала контакт роженицы и богини-покровительницы, получение ребенка (= ценности) из природной среды. В особо трудных случаях её действия усиливались шаманским камланием. Обряды двух медиаторов - повитухи и шамана - были в известном смысле схожи. Однако функции кіндік ене, «повивальной бабки», не выходили за рамки «узкопрофессиональной» сферы, а деятельность шамана считалось проявлением творческого начала в космических масштабах» [15, с.107].

О роли повитухи как посредника указывает и тот факт, что она принимая ребенка приговаривает «не моя рука, а рука Умай, Биби-Фатимы», то есть покровителей детей и домашнего очага. Хотя в обрядово-лексическом выражении мы наблюдаем переплетение одновременных религиозных представлений.

Повитуху одаривают подарками, их набор глубоко символичен - мыло и платье (или материю на платье). Она непременно должна пройти омовение, то есть ритуальное очищение. Таким образом, эту процедуру проходят все участники сакрального действия - родов: повитуха, роженица, позже и сам ребенок (по окончании сорокаднейя).

Таким образом, формулируя основные выводы можно выделить следующее. По архаическим представлениям символы и знаки является по сути инструментом ритуального воздействия. В кризисных ситуациях перехода, которые составляют основу семейных обрядов, архаическим сознанием вырабатывается идеальная модель их преодоления, состоящая из набора манипуляций символами и знаками. Зачастую они дублируют знания, основанные на эмпирических наблюдениях и народной медицине, практически значимые ритуальные действия, тем самым, якобы, подкрепляя (точнее обеспечивая) их благополучное разрешение или преодоление. Воздействием на эту модель, посредством доминирующих символов и знаков, корректируют роды, «стимулируя», тем самым, ожидаемые действия.

Анализ смысловой нагрузки символов и знаков обрядовых действий указывает, с одной стороны, на категории мировоззренческого порядка, а с другой, выявляет механизмы функционирования явлений знакового характера в семейной обрядности казахов.

Основная масса символических мер в родильной обрядности направлена на моделирование двух ситуаций: 1) ситуации «выхода» (пересечение символической границы миров); 2) ситуации «коммуникации с потусторонними силами» (данная ситуация обеспечивает «механизмы» преодоления границы миров, передачи ребенка-ценности).

При особо трудных родах требуется вмешательство всего социума и при этом актуализируются все бытующие в арсенале социума символы и культурные темы, имеющие наивысшую сакральную силу воздействия на потусторонние силы.

Тема «собаки» широко встречается на протяжении всей обрядности, связанной с ребенком и роженицей. При рассмотрении пространственной структуры обрядов, в которых фигурирует собака, на первый взгляд проглядывается следующая картина: во-первых, «собака», как символическая категория, располагается на грани миров

(«освоенного - не освоенного»), ей отводится роль медиатора, проводника между мирами, во-вторых, идея о собаке актуализируется, в подавляющем большинстве случаев, при нахождении или приближении участников обряда к сакральным фрагментам модели мира, не определенным, маргинальным зонам (в первые опасные для жизни ребенка дни, на него надевают «ит кәйлек» (буквально: «собачья рубашка»), при болезни «ит ауру» (буквально: «собачья болезнь») ребенка лечат разного рода магическими действиями, которые, при всей своей вариативности, связаны с собакой, и другие).

Представляется, что облачение ребенка в «ит кәйлек», в первый период его жизни - это своеобразная маркировка места ребенка, как не определившегося, не утвердившегося существа. В связи с этим примечательно, что до определенного времени ребенка «не причисляют» к категории людей. Так, по утверждению наших информаторов, ребенка нельзя в этот период времени целовать, восхищаться им, много смотреть и т.п., так как младенец как социальное существо еще не оформлен (социально «не освоен», ритуально «не - очеловечен»), оформление происходит только после имянаречения ребенка и, окончательно, по прошествии сорокадней. То есть, он присутствует биологически, но социально «не существует».

Таким образом, в обрядах жизненного цикла, то есть в семейных обрядах, «ситуацию перехода», сопряженную с сакральным миром, моделируют два крайних периферийных цикла обрядов - это обряды и ритуалы, связанные с рождением и смертью человека. В силу сакральности они более консервативны. Данное обстоятельство породило высокий семиотический статус обрядов и ритуалов переходного периода, что обеспечивает их устойчивое бытование.

Литература

1. Полевые материалы автора; Ерназаров Ж.Т. Семейная обрядность казахов: символ и ритуал. – Алматы, 2003. – 200 с.
2. Сагалаев А.М. Урало-алтайская мифология: Символ и архетип. - Новосибирск: Наука, 1991. – 152 с.
3. Новик Е.С. Обряд и фольклор в сибирском шаманизме: опыт сопоставления структур. - М.: Наука, 1984. – 304 с.
4. Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири: Человек. Общество. - Новосибирск: Наука, 1989. – 241 с.
5. Валиханов Ч.Ч. Тенкри (бог). // Собр. соч. в 5 томах. Т. 1. – Алма-Ата: Каз. совет. энцикл., 1984. – 431 с.
6. Карутц Р. Среди казахов и туркмен на Мангышлаке. Перевод Е. Петри. – СПб.: Изд. А.Ф. Дефриена, 1919. – 188 с.
7. Шаханова Н.Ж. Мир традиционной культуры казахов (этнографические очерки). – Алматы: Казахстан, 1998. – 184 с.
8. Толеубаев А.Т. Реликты доисламских верований в семейной обрядности казахов (XIX - начало XX в.). - Алма-Ата: Ғылым, 1991. – 214 с.
9. Ибрагимов И.И. Этнографические очерки киргизского народа. // Русский Туркестан. Сборник, изданный по поводу политехнической выставки. с.120-152. - М., 1872.
10. Арғынбаев Х.А. Қазақ халқындағы семья мен неке. - Алматы: Ғылым, 1973. – 288 бет.
11. П. Обычай киргизов Семипалатинской области // Русский вестник. 1878. № 9.
12. Гродеков Н.И. Киргизы и каракиргизы Сыр-Дарьинской области. Т.1. Юридический быт. - Ташкент, 1889.
13. Левшин А.И. Описание киргиз - казачьих или киргиз - кайсацких орд и степей. – Алматы: Санат, 1996. – 656 с.
14. Фукс С.Л. Обычное право казахов в XVIII - I половине XIX в. – Алма-Ата: Наука, 1981. – 224 с.

15. Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири: Знак и ритуал. - Новосибирск: Наука. Сибирское отделение, 1990. – 208 с.

ПРОБЛЕМА ВЗАИМООТНОШЕНИЙ НАРОДОВ АЗИИ В НЕКОТОРЫХ РУССКИХ И КАЛМЫЦКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ.

*Едилханова С.А.
(Казахстан, Уральск)*

Историография взаимоотношений между народами занимает особое место в истории разных государств. Именно взаимоотношения влияют на развитие политики, экономики и культуры всех народов. На протяжении десятков лет основным лейтмотивом были во взаимоотношениях военные столкновения. Тем не менее, были и другие отношения, которые характеризовались разносторонними мирными связями.

Цель данной статьи – рассмотреть точку зрения, которой придерживаются российские, в частности калмыцкие историки на историю взаимоотношений Калмыцкого и Джунгарского ханств с соседними народами, как калмыцкие и джунгарские владетели поддерживали связь с казахскими ханами и султанами, а также влияние взаимоотношений на этническое название калмыцкого народа.

Летом 2000 года автор побывал в командировке в городе Элиста, где был собран материал, касающийся этой темы: интересные архивные документы из личного фонда профессора Н.Н. Пальмова, сведения чиновников и историков начала XX века В.М. Бакунина, Л.П. Дуброва, П.А. Смирнова, а также исследования калмыцких историков, таких как А.Г. Митиров, И.И. Басхаев, Е.И. Кычанов, У.Э. Эрдниев и др.

Взаимоотношения калмыков с народами, чьей территорией они овладевали, В.М. Бакунин рассматривает в своей книге "Описание калмыцких народов, а особливо из них торгоутского, и поступков их ханов и владельцев": "В 1630 году торгоутский главный владелец, именуемый Хорлюк, имея у себя шесть сынов и подданных своих улусных калмык пятьдесят тысяч кибиток, за ссорою с хошоутскими и зенгорскими калмыками от Алак-Ула откочевал к реке Волга и идучи завоевал за рекою Эмбою татар, джембуйлук именуемых. А пришед к Волге, покорил себе Большого и Малого Ногай татар же, называемых Катай Капчак, Мали Баш и Джетысан" (1).

Л.П. Дубровы в своём труде "Быт калмыков ставропольской губернии" пишет, что калмыцкий хан Аюка "входил даже в сношения с крымскими ханами, принимая от них и присылал к ним своих послов, ходил со своим войском к берегам Черного моря – словам, он только фиктивно признавал свою зависимость от "Московского царства"" (2).

О взаимоотношениях Аюка хана с Россией в книге А.Г. Митирова "Ойроты – калмыки: века и поколения" говорится: "В том же году (1670 г.) Аюка вместе с боярином И.Б. Милославским, присланным из Москвы, принимал участие в подавлении восстания во главе со Степаном Разиным... Согласно условиям шерти (подданства, принесенного в 1672 году) калмыки в 1675 году должны были идти на Крым. В поход пошел Мазан – батыр (калмыцкий батыр) с тысячью человек из разных улусов. Перелез Дон и вместе с князем Каспулатом Черкесским и запорожским войском ходил на промысел на Крымские юрты через Гнилое море. В этом походе он побили многих крымских людей, пожгли села, деревни и взяли шатры и бунчуки (знамена)... За эту службу калмыкам была выдана грамота от 27 декабря 1675 г., в которой говорилось: "Калмыки в прежних походах с боярином и воеводой всегда бывали вместе до схода с неприятелями и до удара, а в отводе от неприятелей и до совершения службы никогда и не бывали".

В 1696 году Петр 1 ходил в Азовский поход, в котором приняли участие 3000 калмыков. В том же году Петр 1, уезжая за границу, официально поручил Аюке хану охрану южных границ России от недругов” (3).

Частые и тесные связи были у калмыков с татарами, кубанцами и русскими, среди народов, поддерживающих с ними отношения, были и казахи. В монографии профессора Н.Н.Пальмова “Этюды по истории калмыков” этому посвящена целая глава, которая так и называется: “Взаимоотношения калмыков, киргиз-кайсаков и джунгарцев за время с 1742 года по 1747 год”. В ней отмечается: “что касается калмыков, то у них заметна явная заинтересованность киргизами. Если отбросить обычные у кочевников налеты друг на друга, сопровождающиеся захватом пленных и угоном скота, то необходимо обратить внимание на постоянные приезды калмыков в киргизские степи и киргизов в калмыцкие степи для продажи и мены скота, причем торговцы с той и другой стороны нередко являются в качестве посредников при сношениях между калмыками и киргизами чисто политического характера, даже при наличии специальных для того политических посланцев, время от времени привозивших письма и словесные приказы своих владельцев...” (4).

Нужно отметить, что профессор Н.Н.Пальмов является одним из немногих, кто специально выделил эту главу и уделил внимание описанию дружественных отношений между двумя народами.

Тактику русского правительства по отношению к народам, состоящим у него в подданстве анализирует на основе изучения официальных документов, в том числе писем тайного статс-советника И.И.Неплюева Н.Н.Пальмов: “По мнению Неплюева, к искусному поддержанию взаимной антипатии между калмыками и киргиз-кайсаками должна, главным образом сводиться в отношении к ним деятельность представителей государственной власти в Астрахани и Оренбурге. Хотя до явных ссор сии народы допускать не подлежит,- говорит Неплюев в конце своего письма к В.И.Татищеву,- но не полезно ж и то, чтоб они друг друга любили и чрез то в соединение приттить могли, а особливо – при нынешних замашках зюнгарского владельца...” (5).

Подобную позицию России подчеркивает А.Г.Митиров в монографии “Ойроты-калмыки: века и поколения”: “В 1619 году калмыки, воспользовавшись внутренними разногласиями ногайцев, захватили их. В этой обстановке астраханские воеводы вели политику разжигания страстей между этими племенами и народами. Сообщая в Москву о ссорах между ногайцами и эдисанами, они откровенно писали: “Мы, видя у них такую многую не дружбу меж их по обе стороны, ссорим порознь, таясь от них друг от друга, чтоб та наша ссора была им не явна, а не дружбу им подкрепляем всякими обычаями, а приводим к тому, что ту их рознь и войну привести к конечному их разорению”. Это сконцентрированная формула так называемой политики “разделяй и властвуй”” (6).

Это подтверждается в секретной инструкции императрицы Анны начальнику Оренбургской экспедиции И.Кириллову по вопросу о взаимоотношениях с башкирами, казахами, Джунгарией и Хивой от 18 мая 1734 года, которая была помещена в сборник(е) документов и материалов “Казахско-русские отношения в ХУ1-ХУШ веках”:

“Также в ордах ново подданных народов при самих ханах всегда содержать от себя надежных людей, которым не только на собственное их обращение смотреть, но и разведывать, не имеют ли каких противных к нашей стороне согласий с такими народами, которые еще не подданные, или каких себе недовольств, и буде усмотрят в том что ни есть худобы, от того пристойными представлениями отвращать и ведомости в город давать, а из города, буде в явной противности, то башкирцами или из них новых, одну на другую поднимая, смирать, а своих людей в таких случаях беречь, а ежели такое произошло недовольство, в том надлежащее поправление учинить” (7).

То есть русское правительство, для того чтобы быстрее и вернее привести к подданству и подчинению соседние народы, прибегало к различным путям и методам, не чуждалось никаких мер принуждения.

К освещению взаимоотношений казахов и калмыков А.Г.Митиров привлекает дополнительный документальный материал: “Дондук-Даши (калмыцкий наместник) приходилось заниматься и семейным ссорами нойонов. Среди них его разногласия со старой ханшей Дарма-Балой занимают особое место. При проверке открывались многосторонние связи ханши. Оказалось, что полковник Спицын перехватил несколько писем от посланцев Аблай-салтана. Три письма были написаны по-татарски, двое из них от Абулхаир хана и Аблай-салтана, адресовались Дарме-Бале, одно было написано Калмыцкому наместнику от Аблай-салтана.

Письмо Аблая к Дарма-Бале: “Я, Аблай-салтан, желаю вам здравствовать, и все поданные наши вам кланяются. Объявляю вам о себе, что от Галдан-Череневых рук в добром здравии и с честью освободился, и в дом приехал. Меня Галдан-Черень имеет за сына, а племянник ваш Септең имеет за брата меньшего. И я вам нарекаюсь братом меньшим” (8). Таким образом, А.Г. Митиров утверждает, что по существующей субординации обычаю побратимства, Аблай-султан стал побратимом-андой Джунгарскому хану Галдан-Церену и Дарма-Бале.

Активные связи Аблай султана с калмыцкими и джунгарскими правителями подтверждает и У.Э.Эрдниева в своей книге “Историческая судьба ойратов”: “...В конце 1727 года умер Цеван-Рабдан, его престол занял Галдан-Церен (1727-1745). Он строго продолжал политику отца, как внутреннюю, так и внешнюю. После его смерти шла длительная борьба претендентов на ханский престол... избрали ханом Ламу-Доржу, сына Галдан-Церена от наложницы, обойдя Дебачи (Даваца) – прямого потомка Батура-Хунтайджи, первого хана джунгаров. Дебачи, опасаясь за свою жизнь бежал в средний жуз казахов к султану Аблаю, у которого скрывался Амурсана. Оба последние объединились, явились через год в Джунгарию, организовали убийство Ламы-Доржи, главным повелителем стал Дебачи-Даваца”.

Эту тему также затронул в своей монографии “Международные отношения в Центральной Азии в ХУП – первой половине XIX века” Б.П.Гуревич: “После провозглашения Амурсана ханом внутренние междоусобицы в Джунгарии не только не прекратились, а наоборот, усилились. Особую надежду Амурсана возлагал на военную помощь со стороны Султана Аблая, и действительно, как сообщал алтайский зайсан Гулчухай, в начале 1756 года казахский владетель привел в Джунгарию 10 тыс. всадников...” (10).

А в архивных документах Калмыцкого Государственного архива есть сведения, что казахи и джунгары вместе нападали на российские города. Об этом говорится в письме калмыцкого наместника Дондук-Даши полковнику Спицыну от 3-го октября 1753 года: “Сбежавшие из Кайсак сего месяца 17 дня двое один Дербетева, а другой Арбан-Хоерова улуса объявили, что в прошедшем августе месяце Киргис-Кайсак большая часть, соединясь с зюнгарцами по близости Тобольска, и якобы разбили два города... и неприятельски россиян разбили...” (11).

Здесь нужно отметить, что взаимоотношения казахов, калмыков и джунгар носили разносторонний характер. Из враждующих сторон они порой превращались в дружески настроенных соседей. Не всегда противостояния были характерной чертой во взаимоотношениях народов, имели место и дружба, и помощь, и поддержка.

В начале этой статьи было отмечено, что взаимоотношения играют большую роль для развития экономики и культуры народов. Можно добавить, что посредством этих отношений некоторые народы меняли свое название, носили тот термин или этноним, который давали ему соседние народы, как это случилось с калмыками.

В найденных нами архивных материалах в работе “Происхождение и значение слова “калмык”, как этнического термина” автор, т.е. профессор Н.Н.Пальмов указывает на происхождение термина “калмык”: “Этот термин (калмык) – прозвище – что означает “отставший, отсталый”, впервые был введен в лексический оборот сибирскими татарами и от них перешел к русским” (12). Эта тема нашла продолжение в работе У.Э.Эрдниева

“Калмыки”: “Название "калмык" дали ойратам, переселившимся в степи Нижней Волги Предкавказья, ил соседи – тюрко-язычные народы. “Калмык” происходит от тюркского слова "кал" - оставаться, быть в остатке, оставаться на месте, оказываться позади. Начиная со второй половины ХУІ века, ойраты, перекочевавшие на подвластные России земли, неизменно называются калмыками. Те ойраты, которые остались в Джунгарии, именуется "зюнгары". Термин "калмык" постепенно стал самоназванием тех ойратов, которые образовал новую для Нижнего Поволжья этническую общность – калмыцкий народ. Конечно, новый этноним не мог прочно утвердиться за одно десятилетие. Прошло длительное время, пока он закрепился, вошел в сознание народа” (13).

Таким образом, можно сделать вывод, что термин "калмык" был дан калмыцкому народу его тюрко-язычными соседями. И возможно, корни, этого термина были в том, что тюрко-язычные народы не понимали иных, резко отличающихся обрядов и обычаев новых соседей, которые к тому же придерживались другой, ламаистской религии. Все это конечно предположения, но в них может быть найдется доля истины.

На основании найденных документов и материалов можно сделать вывод о том, что изучение проблемы взаимоотношений народов на сегодняшний день очень актуально. Без них не было бы сегодняшних народов, сегодняшней истории. Образование Джунгарского и Калмыцкого ханств было поворотным моментом в судьбе не только казахов, но и всей Центральной Азии. Оно повлекло за собой коренное изменение в политике, культуре экономике этих стран. В новых исторических условиях правители этих государств, проявляли не только воинственные качества, но и гибкость, дальновзоркость, обусловленные их интересами мира, спокойствия и взаимного сотрудничества с соседними государствами.

Литература

- 1.В.Бакунин. “Описание калмыцких народов, а особливо из них торгоутского, и поступков их ханов и владельцев”. Сочинение 1761 г. Элиста, 1995 г. стр. 22.
- 2 Л.П.Дуброва “Быт калмыков Ставропольской губернии”. Элиста, 1998 г. стр. 40.
- 3 А.Г.Митиров. “Ойроты-калмыки: века и поколения”. Элиста, 1998 г., стр. 98, 99, 102.
- 4.Н.Пальмов “Этюды по истории калмыков”. Астрахань, 1927 г., стр. 40. Там же. Стр. 42.
- 5 Казахско-русские отношения в ХУІ-ХУІІІ веках. (Сборник документов и материалов). А., 1963 г., стр. 115.Ойраты-калмыки стр. 214.
- 6 У.Э.Эрдниев. “Историческая судьба ойратов”. Элиста, 1991 г., стр. 44.
- 7 Б.П.Гуревич. Международные отношения в Центральной Азии в ХУІ- первой половине ХІХ века”. Москва, 1983 г., стр. 109.
- 8 ГАКР РФ. Ф.145. Оп.1. Д 156. Л 2.
- 9 ГАКР РФ. Ф.145. Оп.1. Д 326. Л12.
- 10 У.Э.Эрдниев. “Калмыки”. (Историко-этнографические очерки). Элиста, 1980 г., стр. 92-93.

ОТАРШЫЛДЫҚ ЖАҒДАЙДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН ЖӘНЕ ДӘСТҮРЛІ ҚҰҚЫҚ

Құрманалин С.Б
Сисекешова А.С.
(Қазақстан, Орал)

Қазақстанның мемлекет және құқық тарихын зерттеу саласында қазақ халқының өмірінде маңызды орын алатын дәстүрлі әдет-ғұрыптық құқығын қарастырмау мүмкін емес. Қоғамдық қатынастарды реттеуде негізгі рөл атқарған әдет-ғұрып құқығының қазақ мемлекетінің ХІХ ғасырдағы отаршылдық жағдайындағы әлеуметтік-экономикалық және саяси жағдайын терең ұғынуда алатын орны ерекше.

Дәстүрлі әдет-ғұрып құқығы өз заманында қазақ мемлекетінің құқықтық негізін құрай отырып, әлеуметтік-саяси қатынастарды, мемлекеттің басқару жүйесін реттеуде зор маңызға ие болды. Талай ғасырдан бері халықтың сана-сезіміне терең бойлай еніп, өзіндік психологияны қалыптастыруы оның нормалық қабілетінің арта түсіп, қоғамның әрбір мүшесінің міндетті түрде қабылдауына себебін тигізді. Академик С.З. Зимановтың «әдет-ғұрып нормаларының күші, оның міндеттілігінде» [1,30],-деп көрсетуі бұл ойды дәлелдей түседі. Сондықтан да патшалық Ресейдің отарлау саясатын жүргізу барысында орыс заңдылығын енгізу арқылы қазақ әдет-ғұрып құқықтық нормаларының қоғамдық қатынастарды реттеудегі қабілеттілігін шектеуге бағытталған саясаты көбінесе сәтсіздікке ұшырап отырды.

Қазақ мемлекетінің саяси-экономикалық жағдайының қиындығын, хандық билік жүйесінде қалыптасқан дағдарысты пайдалана отырып, патша әкімшілігі XVIII ғасырдың екінші жартысына қарай жанама басқару арқылы Қазақ хандығын әлсіретуге бағытталған саясатын одан әрі жүргізе бастады. Ресей империясы мұндай мақсатқа жету басқа да әдіс- айлаларды қолданумен қатар халықтың тарихын, тұрмыс-салтын, соның ішінде әдет-ғұрып құқығының ерекшеліктерін зерттеу арқылы ғана мүмкін екенін түсінді. 1734 жылдың өзінде-ақ патша әкімшілігі Ор қаласын салуға жіберілген И.Кирилловқа жазған нұсқаулығында былай деген еді: «Что касается до распорядка в суде и правосудья, о том смотреть на обычай каждого народа, как и почему в коем народе правые удовольствия получают, а виновных штрафуют?» [2,45].

Империялық билік қазақ мемлекетінің ішкі істеріне араласу екі жақтық ортақ орган құру арқылы мүмкін екенін түсінді. Соның ішінде ол тек мемлекетаралық мәселелерді қарайтын соттық орган болуы керек еді. Сөйтіп, 1738 жылы «қазақтар мен орыс саудагерлері арасындағы істерді қарайтын, орыс шенеуніктері мен Кіші және Орта жүз өкілдерінен тұратын соттық комиссия» құрылған болатын.

XVIII ғасырдың сексенінші жылдарында қазақ даласындағы хан билігінің әлсірей түсуіне байланысты Ресей әкімшілігі жаңа іс-әрекеттерге көшеді. 1784 жылы Орынбор қаласында шекаралық сот органын құру туралы патша жарлығы қабылданды. Бұл жарлық бойынша сот тек қана Ресей заңдылығын басшылыққа алуға тиісті болды [3,522].

Бірақ бұл кезеңде патшалық Ресей қазақ даласының саяси-экономикалық жағдайына баса назар аударғанымен рулық қатынастарға негізделген, қоғамдық әдет-ғұрып құқығының рөлін, оның күшін ескермеген еді. Сондықтан да патша әкімшілігінің қазақтармен ара қатынасты орыс заңдылығының реттеуіне енгізбекші болған іс-әрекеті мардымсыз күйде қалды. Тек XIX ғасырдың екінші он жылдығының тұсында ғана Ресей патшалығы қазақ даласында хандық билікті жоюға бағытталған саясатын жүзеге асыру барысында қазақтың дәстүрлі әдет-ғұрып құқығына баса назар аудара бастады.

1822 жылдың шілде айының 22-сінде қабылданған жарғы бойынша облыстық басқармаға әр халықтың, әр жердің әдет-ғұрып нормаларының өзіндік ерекшелігін ескере отырып мынадай тапсырма берілді: «От почетнейших людей собрать полные подробные о сих законах сведения, рассмотреть оные по губерниям в Особых временных комитетах, смягчить все дикое и жесткое, отменить несообразные с другими установлениями и, расположив в надлежащем порядке, представить местному главному управлению на утверждение» [2,646].

Бұл ойды жүзеге асыру мақсатымен 1823 жылы Батыс Сібір генерал-губернаторының жарлығы бойынша Омбы қаласында уақытша комитет құрылған болатын. Дәстүрлі әдет-ғұрып нормаларын жинақтап талдауға 4 орыс шенеунігі және қазақ билерінің қатысуымен 1824 жылдың 8 ақпанында басталған мәжіліс 1825 жылдың 13 наурызында ғана жұмысын аяқтайды. Бір жылдан аса атқарған қызметінің нәтижесі ретінде қазақ заңдылықтар жинағын құрастырып, оны жергілікті органдарға таратып береді. Бірақ бұл мәжіліске қатысушылардың арасында жиналған материалдарды талқылау барысында көптеген қайшылықтар туған еді. Соған байланысты «собрание сие впоследствии найдено неполным несоответствующим своей цели» [2,956],-дей отырып,

Ресей әкімшілігінің бұл бағыттағы жұмысы тоқтап қалады. Тек, 1838 жылы ғана патша әкімшілігі қазақ әдет-ғұрып нормаларын жинақтау әрекетіне қайта кіріскен еді.

1840 жылы шекаралық басқарма бастығы М.Ладыженскийдің тапсырмасы бойынша маңызды қызмет атқарушы шенеунік Сотниковке «сібір қазақтары» аймағының қазақ әдет-ғұрып құқығын зерттеп, жинақ құрастыру жүктеледі. Екі жылдай уақыттың ішінде ол тек Көкшетау, Аманқарағай өңірлерінен ғана деректер жинап үлгеруіне байланысты қалған аймақтар бойынша әдеттік құқықтық деректер жинау аймақтық приказ заседательдеріне тапсырылады.

1842 жылдың аяғына таман «Сібір қазақтары» аймақтарынан түскен деректерді салыстырмалық түрде бір жүйеге келтіріп, қазақ әдеттік құқық жинағын құрастыру мақсатында құрамы шекаралық басқарма төрағасының кеңесшісінен, ассесордан, қазақ өкілінен тұратын Уақытша комитет қайта құрылады. Шекара басқармасының соттық бөліміндегі қазақ әдет-ғұрпына байланысты бүкіл материалдаркомитеттің қарауына беріледі.

1824 жылы алғашқы комитет құрылған кезден бастап-ақ Ресей әкімшілігі қазақ әдет-ғұрып заңдарын барынша өзінің отарлау саясатына сәйкес бейімдеуге әрекет жасап бақты. Бір жылдан аса уақыттың ішінде жиналған әдет-ғұрып нормаларының бәріне де талдау жасалынып, Ресей заңдылықтарына сәйкестендіруге тырысады. Соның ішінде 208-дей әдет-ғұрып нормаларының 128-ін түгелдей, 26-сын жартылай ауыстыруға әрекет етілсе, 44-і ғана Ресей заңдылықтарына қарама-қайшы келмеу себебінен сол күйінде қалдырылады [4,1136].

Сөйтіп патшалық Ресейдің қазақ әдет-ғұрып нормаларының қоғамдағы қатынастарды реттеудегі маңызын ескермей, барынша оның ықпалын шектеуге ұмтылғаны байқалады. Тіпті қылмыстық істер мен соттық жүйеге байланысты нормаларды есептемегеннің өзінде, 1822 жылғы Сібір қазақтары жарғысының 215,216,217-ші баптары бойынша азаматтық талапты істердің тек қана билер сотының қарауына жататынын біле тұра, отыздан аса әдет-ғұрып нормаларын Ресей саясатымен ұштастырмақшы болғандықтары патша әкімшілігінің көздеген мақсатын анық та айқын көрсетеді. Бірақ патша әкімшілігінің қазақ әдет-ғұрып нормаларын Ресей заңдылықтарына сәйкестендіру мен отарлау саясатына қарама-қайшы келетіндерін түгелдей өзгерту жөніндегі іс-әрекеттері бұл кезеңде сәтсіздікке ұшырады.

Дегенмен 1822 жылғы «жарғының» Орта жүз бойынша қазақ даласына енгізілуі әдет-ғұрып құқығына, оны іс жүзінде жүзеге асырушы билер сотына өте жағымсыз әсерін тигізген еді. «Жарғы» бойынша қазақ даласындағы бүкіл сот істері үш категорияға бөлінді: а) қылмыстық істер; б) талапкерлік істер; в) басқарамаға түсетін арыздар бойынша қаралатын істер. Мемлекетке опасыздық жасау, кісі өлтіру, тонау мен барымталау және заңды үкімет органына ашықтан-ашық қарсы шығу сияқты қылмыс түрлерінен басқасы, ұрлықты қоса алғанда, талапкерлік істер қатарына жатады. Алайда, алғашқы жылдары облыстық басқарма «жарғыда» көрсетілген қылмыстық істерге байланысты нормаларды бірден іс жүзінде қолдануға бара алмады. Қолдануға тікелей айтқанда қай тұрғыдан болса да оның мүмкіндігі де жоқ еді. Сондықтан да қазақ даласындағы алғашқы аймақтық приказдар пайда бола бастаған уақыттан бастап бірінші екі жылдықтың ішінде жасалған істер «жарғы» бойынша белгіленген нормаға сүйенбей, талапкерлік істер ретінде билер сотының шешіміне қалдыру ұйғарылады.

«Жарғы» бойынша аймақтық полициялық билікпен қатар соттық билік те толықтай приказдың қолына берілген еді. Приказ қылмыстық істер бойынша Ресей заңдылығына сүйене отырып, алғашқы тергеу жұмыстарын жүргізуге тиісті және соның нәтижесі бойынша сот шешімін қабылдауға құқылы болды.

Сөйтіп нақты алғанда приказ тергеуді де, сот шешімін қабылдауды да бір өзі жүргізеді. Бұл процессуальдық іс-әрекеттер бидің қатынасуы арқылы жүргізілгенімен, оның Ресей заңдылығын орыс тілін білмеу себебінен, іс барысына тигізген әсері жоқтың қасы деуге болады. Мұндай жағдай империя күшіне арқа сүйеген орыс заседательдерінен

өз міндеттеріне немқұрайлықпен қарауына әкеліп соқты. Қазақтарға байланысты қылмыстық істерді өз қалауларынша шешіп, ойларына келгенін істеулеріне мүмкіндік туғызды. Облыс басқармасынан қатал қадағалаудың болмауы да оған септігін тигізген еді. «Сібір қазақтары» аймақтарына ривизия жүргізген сенаторлар Куракин мен Безродный заседательдердің іс жүргізудегі сорақылықтары нәтижесінде «... действует на суд и расправу не закон, а произвол»,[5,966]- деп, қазақ даласындағы заңсыздықтың кеңінен етек алғанын ашық жазады.

Жоғарыда көрсетілген себептерге байланысты қазақ даласында Ресей әкімшілігіне қарсы наразылық күшейе түсіп, әр жерде көтеріліс оттары пайда бола бастады. Бұл жағдайды ескере отырып, халық наразылығын қатаң жаза қолдану арқылы баспақшы ниетімен Ресей мемлекеттік кеңесі 1837 жылы: «Сибирские киргизы, кочующие вне пограничных линий, по делам в измене, убиистве, грабеже, барымте и явном неповиновении установленным властям, судятся военным судом» [2,1026],-деген шешім қабылдайды.

Сөйтіп XIX ғасырдың 40-шы жылдарында әскери соттың ролі арта түсіп, қатаң жазалау шаралары қазақ даласында кеңінен етек жайған еді. Бірақ мұндай шешім қазақ даласындағы саяси жағдайды одан әрі ушықтыра түсіп, ұлт-азаттық халық қозғалысына әкеп соқты. Ресей империясының тәртібіне наразылық білдірушілер мен көтеріліске қатысушылардың анық-қанығы анықталусыз топ-тобымен өлім жазасына кесіліп, Сібір айдалып жатты. Орыс патшалығы бұл кезеңде Ресей заңдылықтарын қазақ даласына енгізіп қолдану барысында ашықтан-ашық күш қолдана бастаған еді.

Талапты ақылы істерге тоқталатын болсақ, «жарғы» бойынша олар тек қана қазақ әдет-ғұрып нормаларына негізделіп билер сотының шешіміне жатады. Көрсетілген баптың «жарғыда» белгілі орын алуы ежелден халық сана-сезіміне терең бойлай еніп, салт-дәстүрлікке негізделген әдет-ғұрып нормаларының қоғамдық қатынастарды реттеудегі рөлінің әлі де жоғары деңгейде болуымен байланысты болса, екінші жағынан талапты істер Ресей империясының отарлау саясатына қылмыстық істермен салыстырғанда айтарлықтай кедергісі жоқ болуымен байланысты болды.

Ресей әкімшілігі бұл істерді билер сотының шешіміне қалдырғанымен де сырттай бақылау жасау арқылы оның әсерін төмендетуге тырысып бақты.

Бірақ бұл кезеңде әдет-ғұрып нормаларының қоғамдық қатынастарды реттеудегі маңызы зор болғандықтан, билер сотының да қазақ даласында дәрежесі өте жоғары болды. Сонымен қатар, қазақ даласында XIX ғасырдың 20-шы жылдарынан бастап хан билігінің жойылып, сұлтандардың жергілікті патша өкілдерімен жақындаса түсуі билердің рөлін арттыра түскен еді. Аса көңіл аударар кететін жағдай, Ресей империясының жергілікті өкілдерінің осындай іс-әрекеттеріне қарамастан, билер сотына қазақтармен қатар басқа ұлт өкілдерінің жүгінуі кеңінен етек алды. XIX ғасырдың бірінші жартысында қазақ даласының түгелдей дерлік Ресей бодандығына еніп, орыс заңдылықтарының қазақ қоғамына әсері біршама арта түскен кезеңнің өзінде де билер сотының дәрежесі жоғары болатын. Оған 1859-1865 жылдар аралығындағы Көкшетау аймағы бойынша орыс сотына жүгінген 117 істің бәрі билер сотында шешілсе, Баянауыл аймағы бойынша 65 істің екеуі ғана орыс сотында қаралып, ал Ақмола аймағын алатын болсақ, 41 істің бәрі де билер сотында шешілуі нақты дәлел болып табылады [4,1156].

Ресей империясы отарлау саясатын ықпалды жүргізу мақсатында билер сотына қарасты істердің ыңғайы келгенін қалайда орыс сотының қарауына енгізуге тырысқан еді. Ал жергілікті орыс шенеуніктері мұндай нұсқауды іске асыру барысында түрлі шаралар қолданып бақты.

Ресей тарапынан жасалынған аталмыш шаралар қазақ халқының тарихи даму барысында қалыптасқан салт-дәстүрлік мәдениетіне, психологиясына, құлықтылық-өнегелік бастауларға айтарлықтай әсері тимегенімен, билер сотының дәстүрлік негізіне, билік беделіне біршама зиян келтірген еді [5,1486].

Айта кету керек қазақ даласында ежелден қалыптасқан дәстүрлік соттық жүйеге отарлау саясатына сәйкес өзгертулер енгізілгенімен, іс жүзінде орыс соты талапты істерді есептемегенде, Ресей заңдылығының реттеуіне жататын кейбір нақты қылмыстық істерге байланысты тергеу жұмыстарын жүргізіп, шешім қабылдауда айтарлықтай шарасыздық танытып, амалсыздан мойындауға мәжбүр болды.

Ресей империясының жағынан XIX ғасырдың 60 жылдарында, нақты айтқанда, қазақ даласына бағытталған отарлау саясатын түгелдей аяқтау қарсаңында осындай қаулы қабылдануы империяның әлсіздігінің емес, қазақ әдет-ғұрып құқығының қоғамдық қатынастарды реттеудегі күшінің, соған негізделген соттық жүйенің беріктігінің белгісі еді.

Десек те, 1822 жылғы реформадан бастап 1867-1868 жылдарға дейінгі аралықта Ресей заңдылығын қазақ даласына таратуға байланысты жүргізілген күштеу саясаты жалпы қазақ қоғамына да, өнегелік-құлықтылық нормаларына негізделген соттық жүйеге де әсерін тигізді. Алдымен, бұл билер мен билер сотының беделіне қатысты болса керек.

Академик С.З.Зиманов бұл кезеңдегі қазақ қоғамындағы дала сотының, би беделінің жағдайын жан-жақты зерттей отырып: «Теперь нередко можно было встретить среди биев невежду и весьма недалеких людей, единственным достоинством которых было богатство»[6,766],-деген тұжырымға келеді.

Бұл Ресей әкімшілігінің ғасыр бойы қазақ әдет-ғұрып құқығының әсерін шектей отырып, орыс заңдылығын енгізу жөніндегі әрекетінің, билер сотын империяның шенеуніктік аппаратына айналдыруға бағытталған саясатының нәтижесі еді.

Қорыта айтқанда, патшалық Ресейдің XIX ғасырда Қазақстанға байланысты жүргізген осындай саясаты қазақтың ежелден келе жатқан әдет-ғұрып құқығының бірте-бірте әлсіреуіне, сөйтіп, билер сотының рөлін мүлдем төмендетуге әкеп соқтырды. Қазақ мемлекеті мен құқығы тарихының өткен дәуірдегі көрінісінің бір парағы.

Әдебиеттер:

1. Зиманов С.З. Общественный строй казахов первой половины XIX века. Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1958, -296 б.
2. Материалы по истории политического строя Казахстана. -Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1960. -441б.
3. Ж. Артықбаев. Мемлекет және билік. Алматы. 2004
4. Қазақтың ата заңы. Алматы. Жеті жарғы. II том
5. Материалы по казахскому обычному праву: Сб. Научно-популярное издание / Сост.: -научные сотрудники сектора права Академии Наук РК: Т.М.Культелеев, М.Г.Масевич, Г.Б.Шакаев. Алматы: Жалын, 1998 – 464 бет.
6. С.Зиманов. Н.Өсеров. Қазақ әдет-ғұрып заңдарына шарифаттың әсері.Алматы.Жеті жарғы. 1997ж.

БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ҚАЛАЛАРЫНДАҒЫ ЭТНОДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ДАМУ МӘСЕЛЕЛЕРІ (1959-1989 ЖЖ)

Балыкова А.М
Шинтемирова А.А
(Қазақстан, Орал)

Соғыс жылдары Батыс Қазақстан аймағы күрделі көші-қон үрдісі жүрген өңір ретінде белгілі болды. Оның соңы қазақ халқының қайтымсыз көп шығынына әкелді. Табиғи өсімнің төмендеуі, өзге ұлт өкілдерінің тынымсыз қоныстандырылуы салдарынан халықтың жалпы санындағы қазақ халқының үлесі азайды. Батыс Қазақстан халқының этникалық құрамы көп ұлтты құрамға айналды, жаңа ұлт топтары пайда бола

бастады. Өзге ұлт өкілдерінің үлес салмағы арта түсті. Соғыстан кейінгі жылдар халық саны мен құрылымының қалыпқа келу уақыты болып есептеледі. Алайда бұл құбылыс баяу жүріп, тек 60 жылдарға таман соғыс жылдарының алдындағы халық санының деңгейі қалыпқа келді. Жалпы ұлттардың этнодемографиялық дамуының басты сипаты саны болып табылады. 1959-1989 жылдардың аралығында халық саны екі есеге көбейді. Әсіресе аймақ халқының саны артты. Өлкедегі қалалану үрдісіне үлес қосқан Ақтөбе мен Маңғыстау облыстары болатын. Өнеркәсіптің жоғары қарқынына байланысты бұл облыстарда республика мен өзге де өңірлерден ағылған көші-қоншылардың толқыны толды. Көші-қонның ағымы Батыс Қазақстан халқының жаңа ұлттық құрылымының қалыптасуына ықпал етті. Этникалық құрылымның арнасы кеңейіп, көп ұлтты құрылым сипатына ие болды.

Кейінгі 1959-1989 жылдардың аралығында Батыс Қазақстандағы барлық ұлттар өкілдерінің санының артып, толығына қолайлы уақыт болды. Халықтың ұлттық құрылымында бұл жылдары көптеген өзгерістер болды. Кестеде осы кезеңдегі аймақ халқы санының тұрақты түрде өскендігін байқауға болады (1-кесте) [1, 65]. Ақтөбе облысында қазақ халқының саны жедел қарқынмен артты. 1959-1989 жылдар ішінде 172,2 мыңнан 407,2 мыңға, немесе 2,4 есеге көбейді. Халық санының жылдық өсімі 7833 адамды құрайды. Кестеге сәйкес, қаладағы қазақ халқының саны да Ақтөбе облысында жыл сайын өсіп отырған. 1959-1989 жылдар аралығында қалалық қазақтар саны 171957 адамға артқан. Әсіресе, 1959-1970 жылдардағы санақтар аралығында қазақтардың қаланың қоныстарға тартылуы күшейіп, халық саны 73119 адамға артқан.

Сөйтіп, 1989 жылы Ақтөбе облысындағы қалалық қазақ халқының саны 1989 жылы 159575 адамға жетті. Бұл қаладағы жалпы халықтың ішінде 46,0 пайызды құрайды. Ал, 1959 жылы аймақ халқының 24,0 пайызын ғана қазақ халқы иеленген болатын. Жалпы, 1989 жылы Ақтөбе облысындағы қазақ халқының 39,1 пайызы қалаларда өмір сүрді. Санақтар аралығында орыс тұрғындар саны 105,2 мыңнан 173,2 мыңға артты. Қалалық орыстар саны 1959-1989 жылдары 1,8 есе артып, 139420 адамға жетті. Аймақ халқының ішінде орыстардың үлесі 1959 жылы 42,9 пайызды құраса, 1989 жылы олардың үлесі 40,0 пайызға кемиді. Бірақ, орыс халқының қалалану көрсеткіші өте жоғары болды. 1989 жылы облыста олардың 80,5 пайызы қаланы мекендеген.

Облыстағы украиндықтардың үлесі Ақтөбе облысында төмендеді. Жыл сайынғы өсім 229 адамды құрады. Сонымен бірге, 70 жылдардан бастап, украиндықтардың жалпы саны да азая берді. Оған украиндықтардың өзге өңірлерге көптеп қоныс аударуы себеп болды. Бұл қаланы мекендеген украиндықтарға да тән оқиға болды. 1959 жылы олардың саны 28214 адам болса, 1970 жылы 9438, 1979 жылы 2838, 1989 жылы 5655 адамға артып, 46145-ке жетті [2, 5]. Сонымен бірге, татарлар санының өсімі де қарқынды болмады. 1959-1970 жылдары олардың саны 4 мың адамға артса, 1979-1989 жылдары 1357 адамға ғана көбейген. Ақтөбе облысында татар ұлтының басым көбі қаланы мекендеген. 1989 жылы татарлардың 92,0 пайызы қалада тұрды. Қаладағы татарлар саны 1959 жылы 7518 адам болса, 1989 жылы 13334 адамға жетеді. 1989 жылғы санақ бойынша Ақтөбе облысындағы өзге халық өкілдерінің үлесі 11,1 пайыздан 8,2 пайызға төмендеген [2, 25].

Орал облысының ұлттық құрылымында санақтар аралығында күрделі өзгерістер болды. Қазақ халқының саны екі есеге артты. 1959 жылы 175,3 мыңнан 1989 жылы 351,1 мыңға жеткен. Алайда, Ақтөбе облысына қарағанда жылдық орташа өсім қарқыны төмен болып, 5859 адамды құрады. Бірақ, қаладағы қазақ халқының өсімі артты. Егер, Ақтөбе облысында қаладағы қазақтар саны 3,5 есе артса, Батыс Қазақстан облысында бұл көрсеткіш 7,8 есеге өсті. Әсіресе, 70 жылдардан бастап бұл бағыт белең алады. Соның нәтижесінде, 1959 жылы қаладағы қазақ халқының үлесі бар болғаны 8,8 пайызды көрсетсе, 1989 жылға таман қазақтар үлесі 28,1 пайызға жеткен. Әйтсе де, облыстағы қазақ халқының қалалану бағыты Ақтөбе облысымен салыстырғанда анағұрлым қалыс қалды. 1989 жылы қазақ халқының 21,4 пайызы ғана қалалар мен қала үлгісіндегі ауылдарда өмір сүрді.

Орыс тұрғындардың саны өсіп, 158,1 мыңнан 216,5 мыңға жетті. Бірақ, 1979-1989 жылдары облыстағы жалпы орыс ұлтының саны 1229 адамға азайды. Егер, 1959-1970 жылдары жылдық орташа өсім 3546 адамды құраса, 1970-1979 жылдары бұл көрсеткіш 2057 адамды құрады. Осы құбылыс қаладағы орыс ұлттарына да тән болды. Олардың санындағы өсім 1970-1979 жылдары анық байқалады да, қарастырылған кезең соңында баяулайды. 1959-70 жылдары 28743, 1970-79 жылдары 30689 адамға артса, 1979-89 жылдары 11934 адамға көбейген. Бір ерекшелігі, облыста қалалық орыс ұлттарының саны тұтас Батыс Қазақстан аймағы бойынша жоғары болды. Дегенмен, 1959 жылы облыста орыстар аймақ халқының 77,0 пайызын құраған болса, 1989 жылы 59,3 пайызға азайған. Жалпы, облыстағы барлық орыс тұрғындардың 73,3 пайызы қалада өмір сүріп, қалаланудың жоғары деңгейін көрсетті [3, 61].

1979 жылдан бастап, украиндықтар мен татарлардың да облыстағы саны азая берді. Соған қарамастан, қалалық украиндықтар мен татарлар саны қала-қоныстарда жылма-жыл артып отырды. Облыстың қалалық украиндықтары мен татар халықтары саны жағынан Ақтөбе облысынан кейінгі екінші орынды иеленеді. Олардың өсімі 1970-79 жылдары қарқынды түрде артса, кейінгі жылдары бәсеңсиді. Аймақ халқы құрамындағы ұлттық үлес салмақтары да кеми түсті. 1959 жылы украиндықтар аймақ халқының 7,1 пайызын құраса, 1989 жылы 5,4 пайызын иеленеді. Сол сияқты, татарлардың үлесі 3,8 пайыздан 3,1 пайызға төмендеді. Қалалық немістердің саны бойынша облыс Ақтөбеден кейінгі екінші орынды иеленеді. Бірақ, Батыс Қазақстан облысындағы қалалық немістер өсімі баяу қалыпын өзгертпей, кеми түсті. 1970-79 жылдары саны 668 адамға артса, 1979-89 жылдары 412 адамға ғана артты.

Гурьев облысында халықтың этникалық құрылымында көп өзгеріс болмады. Қазақ халқының үлесі 1959-1989 жылдары арта түсіп, жалпы халықтың 79,6 пайызын құрады. Бұл жылдарда қазақ халқының саны 192,5 мыңнан 338,9 мыңға артты. Бірақ, өсім қарқыны төмен болып, жылына 4883 адамды құрады. Оның себебі, қазақтардың көпшілігінің көршілес Маңғыстау облысына қоныс аударуымен байланысты болды [4, 26].

Тұтас Батыс Қазақстан бойынша Гурьев облысы ғана қазақ халқының жоғары қалалану деңгейімен ерекшеленді. Өйткені, 1959 жылы Батыс Қазақстанның аймақ халқының 60 пайыздан астамы осы облыстың қалаларында өмір сүрді. Тек, 70 жылдардан бастап, Батыс Қазақстанның басқа қалаларында қазақ халқының үлесі артып, 1989 жылы облыс қалаларындағы қазақ халқының үлесі 33 пайызға кеміген [5, 134]. 1959 жылдың өзінде облыстың қалалық қазақ халқының үлесі 47,0 пайызды құраған. Бұл уақытта Ақтөбе облысында осындай көрсеткіш 24,0 пайыз, Батыс Қазақстан облысында 8,8 пайызға ғана тең болған. 1989 жылы қалалану деңгейі 52,8 пайызға көтерілді. 1989 жылы орыс тұрғындар саны халықтың 14,9 пайызды құрап, 1970-1989 жылдары 13 мыңға азайды. Аймақ халқының құрамында қазақ халқынан кейінгі басым ұлттың бірі орыс халқы болды. 70 жылдарға дейін орыстар саны артса, кейін азайып, 1989 жылға таман мүлде төмендеп кетті. 1959 жылы орыстардың аймақ халқы құрамындағы үлесі 30,0 пайызды құраса, 1989 жылы 22,5 пайызға кеміді. Сондай-ақ, қаладағы украиндықтардың саны 1959-1989 жылдар аралығында 2226 адамға, татарлар саны 375 адамға ғана артқан. Керсінше қалалық немістер саны санақтар аралығында 401 адамға азайды.

Маңғыстау облысында халықтың қалыптасуына сыртқы факторлар тікелей ықпал етті. 1959-1970 жылдары облыстағы барлық халық саны 35,7 мыңнан 159,2 мыңға артты [6, 14]. Халық саны осы жылдары толығып, барлық ұлт өкілдерінің саны осы жылдары артты. 1970-1979 жылдары орыс тұрғындарының саны қазақ халқын басып озды. 1979 жылдан бастап, қазақ халқының саны артып, 1989 жылға таман 165,0 мыңға жетеді. Сәйкесінше, облыста аймақ халқының саны артып, қалалану үрдісі жедел қарқынмен жүрді.

Әр облыстың қалалары мен қала үлгісіндегі ауылдарында этнодемографиялық үрдістер Батыс Қазақстанның қазіргі аймақ халқының қалыптасу сипатын айқындады. 1989 жылғы санақ қортындылары халық саны мен құрылымындағы көп өзгерістерді дәлелдейді. Нәтижесінде қалалық қазақ халқының санындағы өсім анық байқалды. Қазақ халқының саны 3,2 есеге артып, 1959 жылы 148,1 мыңнан 541,6 мыңға жетті.

Кесте 1 - Батыс Қазақстан аймақ халқының ұлттық құрылымындағы өзгерістер (адам)

	Жыл-дар	қазақ-тар	орыс-тар	украин-дықтар	татар-лар	неміс-тер	барлық халық
Ақтөбе облысы	1959	41881	74836	28214	7518	12620	174426
	1970	64569	107025	37652	10364	16374	247545
	1979	92794	120826	40490	11195	16837	295528
	1989	159575	139420	46145	13334	19360	346377
Маңғыстау облысы	1959	5696	6956	642	321	68	15280
	1970	45627	59466	7464	3115	611	131824
	1979	80670	98464	9145	4601	1017	216800
	1989	128443	106551	10134	5157	1130	287239
Гурьев облысы	1959	90623	43274	1240	4198	1639	146486
	1970	111210	66030	5441	4726	1714	198491
	1979	140743	61459	3668	4610	1534	221049
	1989	178180	57696	3466	4573	1238	256011
Орал облысы	1959	9962	87391	8087	4358		113381
	1970	19151	116134	10759	6275	923	157919
	1979	41041	146823	13902	7486	1591	217391
	1989	75488	158757	14590	8216	2003	267362

Аймақ халқының құрамындағы қазақ халқының үлесі Батыс Қазақстанда 1959 жылы 32,9 пайызды құраса, 1989 жылы 44,9 пайыздық көрсеткішке жетті [7, 87]. Сонымен бірге, Батыс Қазақстанда 1959 жылы қазақ халқының 26,8 пайызы қалада өмір сүрсе, 1989 жылы қазақ халқының қалалану деңгейі артып, 42,9 пайызы қаланы мекендеген. Өзінің өсімі бойынша қазақ халқы өзге ұлт өкілдерінен басым тұрды. Қазақ халқының санындағы өсім 1970-1979 жылдары айрықша байқалды. Осымен бір уақытта өзге ұлт өкілдері орыстар, украиндықтар, татарлар және басқалардың үлестері азайды. Тұтас алғанда, 1959-1989 жылдардың аралығы қазақ халқының санындағы өсіммен ерекшеленді.

Қарастырылып отырған кезең барысында Батыс Қазақстан халқының құрылымында басқа да, әртүрлі ұлттардың өкілдері қалыптасты. Олардың бірі айқын даму бағытын иеленсе, кейбіреулері көші-қон құбылысының қортындысына сай жаңадан пайда болып жатты. Бұл кестеге 1989 жылғы халық санағы бойынша халық саны мың адамнан асатын ұлт топтары енді. Одан өзге де кестеге еңбеген кішігірім бірнеше ұлт өкілдері Батыс Қазақстан территориясында өмір сүрді. Аталған ұлт топтарының арасында немістер ерекшеленеді. Олардың басым көбі Ақтөбе облысының қалаларында мекендеген. Немістердің Батыс Қазақстан өңірінде пайда болуы Ұлы Отан соғысы жылдары күштеп қоныстандырылуы салдарымен тікелей байланысты. Азғана тобы 1959 жылғы санаққа да ілінген. Өйткені, қазан төңкерісіне дейінгі жылдарда Қазақстанға қоныстанғандар арасында немістер де болды. Белорустар санының өсімі өнеркәсіптік даму белесінің басталуымен байланысты болды. Ақтөбе мен Маңғыстау облыстарының қалаларында белорус халқының өкілдері көптеп қоныстанып, аймақ халқының құрамына сінді. Сонымен бірге, Батыс Қазақстан өңірінде шешен халқының өкілдері де өмір сүрді. Әсіресе, кейінгі онжылдықтар бойында олардың саны едәуір артады. Олардың көбі өнеркәсіп пен құрылыс саласында қызмет етті. Кейіннен көпшілігі Батыс Қазақстан

жерінде тұрақтап қалды. Кәрістердің Батыс Қазақстан өңірінде пайда болуы республикадағы 50 жылдардағы қоғамдық-саяси оқиғалармен байланысты болды. Аймақ халқы құрамындағы кәрістердің басым көбі Гурьев мен Ақтөбе облыстарында мекендеген. Сонымен бірге, молдавандар саны баяу болса да артып отырды. Олар Ақтөбе облысының қалаларында көптеп шоғырланған. Әсіресе, 50 жылдардан кейінгі әлеуметтік-экономикалық бірқатар өзгерістердің барысында, жұмысшылар мен мамандардың келуіне байланысты молдавандар саны толықты.

Батыс Қазақстанның қалаларында ежелден Еділ бойы халықтарының өкілдерінің бірі ретінде танылатын мордвалар да өмір сүрді. Олардың бірқатары 1959 жылғы санаққа ілінді [8, 21]. Ежелгі ұлттардың қатарына еврейлерді де енгізуге болады. Бірақ, олардың саны мен өсімі кейінгі жылдары төмендеді.

Қарастырылып отырған 1959-1989 жылдардың аралығында Батыс Қазақстанның этникалық құрылым кестесінде күрделі өзгерістер болды. Аймақ халқының этникалық құрамындағы қалыптасқан оқиға аймақтың этнодемографиялық әлуетін айқындайды. Әр аймақта қалыптасқан этнодемографиялық үрдіс Батыс Қазақстанның бүгінгі аймақ халқының қалыптасу сипатына негіз болды.

Әдебиеттер :

1. Об основных показателях Всесоюзных переписей население 1939, 1959, 1970, 1979, и 1989 годов. Алматы, 1996. -75с.
2. Ақ ОММ, 69-қ, 3-т, 92-і.
3. Татимов М.Б.Социальная обусловленность демографических процессов. Алматы: 1989.
4. ҚР ОММ, 1208-қ, 1-т, 29-і.
5. ҚР ОММ, 1208-қ, 1-т, 16-і.
6. Кесте бойынша есептелді: Алексеенко А.Н. Население Казахстана 1920-1990 гг. Алматы: Ғылым, 1993. -125 с.
7. БҚ ОММ, 1553-қ, 1-т, 1-і.
8. БҚ ОММ, 693-қ, 1-т, 99-і.

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫНЫҢ ТЕОРИЯСЫ МЕН ПРАКТИКАСЫ ЖӘНЕ ОҚЫТУДЫҢ ЖАҢА ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ

МАХАМБЕТ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ЖАСТАРҒА ТӘРБИЕ БЕРУДЕГІ МӘНІ

Кинжекова Р.С
(Қазақстан, Орал)

Қалың көпшілік Елбасы Н. Назарбаевтің «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты халықтан қызу қолдау тапқан тұғырнамасын ширек ғасырды артқа тастаған Тәуелсіз Қазақстанның жаһандану дәуіріндегі рухани кеңістігіміздің жаңа бастауы деп бағаланғаны белгілі. Елбасының бұл мақаласы - ел дамуының жарқын үлгісі мен нақты қадамдарын көрсететін келелі ой, салиқалы пікір, батыл шешімдерге құрылған маңызды құжат. Бұл мақалада сананы жаңғырту, ұлттық болмыстан, ұлттық кодтан айырылып қалмай, оны әлемдік құндылықтармен үйлестіріп, Қазақстанның игілігіне жарату жолындағы мақсат-мүдделер туралы өзекті мәселе көтерілген болатын.[1] Ол адами құндылықтар, рухани қазына, жастарды тәрбиелеу, олардың бойына патриоттық рухты сіңіре білу жағдайында рухани салаға басымдық берудің қажеттілігін алға қойып отыр. Дәл осы ұрпақ бойында ұлттық рухты, өзіне деген сенімділікті, халқына деген құрметті қалыптастыруда Махамбет өлеңдерін оқыту, өр ақынның өмірін өзек ету таптырмайтын құрал екендігі даусыз.

Дауылпаз ақын Махамбет мұрасын қалың көпшілікке танытқан, тынбай зерттеген ғұлама ғалым Қ. Жұмалиев болды. Белгілі ғалым Қ. Өмірәлиевтің «Қазақ әдебиеттану ғылымында Махамбет творчествосын барынша көп, әрі барынша терең зерттеген академик Қ. Жұмалиев болды» - деген сөзінде нақтылы шындық бар екендігі ғалым еңбектерін саралағанда әйгілене түседі. «Ғалым ақын мұрасын әр қырынан зерттеп, оның ардақты есімін, асыл мұрасын азаматқа тән батылдықпен батырдай қорғап шықты».[13] Ақын дегеніне жете алмай, қапыда қаза тапса да, оның халық сүйіспеншілігіне бөленген ер тұлғасын, күрескер бейнесін, өлеңдерінің өміршеңдігін дәлелеуде профессор Қ. Жұмалиев өз діттеген мақсатына жетті.

Заманымыздың заңғар жазушысы Мұқтар Әуезов Махамбеттің ақындық құдыретін жоғары бағалай келіп, былай деп жазды: «...Махамбет бұрынғы, соңғы қазақ ақындарының ішіндегі ең бір күштісі деп саналуға тиіс. Махамбет жырлары - өз заманындағы ең қанды, ең әсерлі сөз, көпшіліктің өз үні, өз тілі, өз арман талабы». Бұл классик ақынымыздың шығармашылығына берілген әділ баға деп білуіміз керек.

Ерегескен дұшпанға қызыл сырлы жебедей қадалған Махамбет – жақсыларға еп, жамандарға көп, лапылдап тұрған өрт. Андамаған жалынына шарпылады. Жауырынан етін алса да жалынып, жалтақтауды білмес, қыңқ етпес табандылық ердің еріне бітеді. Халық қайғысын айтуға хан ұлынан қаймықпау да, «бас кесермін, жасырман»- деп, қасқая қарап тұру кез-келгеннің қолынан келе қоймайтын ерлік.

Махамбет ел, халық жүрегінен мәңгілікке орын тапты. Оның жырлары елдің рухын көтеретін, ерлікке, елдікке бастайтын ұран іспетті. Сондықтан да болар халқымыз Махамбеттің есімін де, отты жырларын да қатты қастерлеп, ұрпақтан-ұрпаққа рухани қазына ретінде аманаттап жеткізіп отырды. Махамбеттің қай өлеңін алсақ та, оның негізгі лейтмотиві – жас ұрпақты ерлікке патриотизмге, адамгершілікке тәрбиелеу, елін, туып өскен жерін қорғау үшін «жалаулы найза қолға алып, жарақты жауды тоқтатып» құрбан болған елдің арманы жоқ деп, туған халқы, елі үшін кездескен қиыншылықты

жеңе білуге үгіттеу. Демек, оның шығармаларындағы айтылған қағидалар көтерілген мәселелер бүгінгі педагогиканың уақыт талабына қойып отырған мәселелерімен үндесіп жатыр.

Айталық, ер жігіттің жаман – жақсы қасиеттерін екшей келе: Атадан туған аруақты ер, Жауды көрсе жапырар. Үдей соққан дауылдай. Жамандарға қарасаң, Малың көрер жанындай... Немесе: Жаманды байқай қарасаң, Күндердің күні болғанда, Өз басына өзі жау-деп, сертті бұзып, жақынының жағасына жармасатын жамандарды сынайды.

Ақын: Бұлықсып жүрген мырзадан Бұрынғы дәулет тайған күн,-деп байлық, барлық, дәулет пенде басында мәңгі тұрмайтынын еске салады. Жігіттің жақсы болуы да, жаман болуы да өзінен екенін, жаманнан жиреніп, жақсыдан үйренуге шақырады.

Ел шетіне жау келсе, Азамат ердің баласы Намысына шыдай ма, Жаттан көмек сұрай ма?!

Намысын қолдан бермеу- Махамбеттің басты ұраны. Сондықтан батыр соңына ерген сарбаздарды да намысқойлыққа, өжеттікке, бірбеткейлікке баулиды. Қиын-қыстау кезеңде қиындыққа мойымай, еңсесін тік ұстауды сұрайды. Елге еркіндік тілейді, Тәңірден басқаға тәуелді болмауды аңсайды, теңдікке қол жеткізуді армандайды.

Ақынның: Бізді тапқан ананың, Асыраған атаның. Ризалықпен жайласып, Қолын алар күн қайда?-дегені ата-ана алдында аласа болу, оларды құрметтеуге баулиды.

Махамбет ездерді еркек қатарына қоспайды. Мұны ақынның:

Қарайғанның, жігіттер, Бәрін кісі деменіз. Көпе-күндіз тайрандап,

Түзге шықпас ерлер бар,- деуінен байқауға болады. Ал еркек кіндіктің басты қасиеттері - бірсөзділік, өжеттілік, намыс қойлық деп біледі.

Махамбеттің Исатаймен арадағы достығы, сыйластығы адамгершіліктің биік мәртебесі ретінде кейінгі ұрпақ ту етіп ұстайтын құндылық іспетті. Махамбет Исатайдың ерлік әрекеттерін көп адамы оққа ұшып, әскердің алды бөгеліп, айнала бораған оқ дем алғызбай, қасына ерген қарулы жасақтың басына ауыр хал туғанда батыр өз өмірін бір тиынға санамай, түтеген оққа қарсы шабады. Ақын Исатайдың әрі батырлығын, әрі шын елім деген ерлер үшін өлімге де, өмірге де әзірлігін көрсетеді. Исатайды тек батыр ғана емес, ел бастаған көсем етіп көрсетеді. Ол халық үшін қабырғасын бір-бірлеп сөксе де қыңқ демеді, ауыр күндерді басынан кешірді, үлкен бейнет көрді. Әйтсе де, алған бетінен қайтпады, ел үшін игі жолда өле білді дейді ақын. Міне, Махамбеттің Исатайды тереңнен сүйіп, тебірене жырлауының негізгі тамыры оның ел үшін еткен еңбегінде жатыр. [3.116]. Махамбет өлеңдерінде «Исатай басшы, мән қосшы», Исатай деген ағам бар, ақ кіреуке жағам бар»-деп өзін мейлінше кішіпейіл, сыйластық, үлкенге ізет көрсетудің үлгісін көрсетеді. Ол достық, махаббат, жолдастық борышын терең сезіне білгендігімен үлгі.

Ақынның өмірлік серігі, жан серігі Исатай батырға арнаған жырларын тебіренбей оқу мүмкін емес.

Таудан мұнартып ұшқан тарланым,

Саған ұсынсам қолым жетер ме?

Арызым айтсам өтер ме?

Иә, сарғайған сағыныштың, сағыныштан туған сарыуайымның лебі сезіледі...

Ал «керіскідей», «кұландай», «кұлжадай», «қырмызыдай», «теңіздей» деген теңеулері Махамбеттің достыққа бекем, досты бағамдай білетін адалдығын байқатады.

Ақын адал дос пен амал достың аражігін былай көрсетеді:

Жақсыменен дос болсаң, Айрылмас күні қос болсаң, Басыңа қиын іс түссе,

Алдыңнан шығар өбектеп, Жаныңа не керек деп.

Жаманменен дос болсаң, Айрылмас күні қос болсаң, Басыңа қиын іс түссе, Басқа кетер бөлектеп...

«Бірлік биіктетеді, татулық төрге шығарады» деген сөз тегінде бекер айтылмаса керек. Махамбет те: ... Алтын жақса жарасар, Жылтыраған күміске.

Он екі ата Байұлы Жиылып келсе бұл іске,- деп шаршы топты бірлікке шақырады.

Иә, Махамбет -қиып түсер өткірлігімен, қызу қанды жігерлігімен, нәсердей екпінімен еркіндікті аңсаған батыр,арқалы ақын. Халық жазушысы, мемлекет қоғам қайраткері Әбіш Кекілбайұлының «Тәуелсіздік жолында қан да төгілген, жас та төгілген, денесінен бас та бөлінген. Басы бөлінгенмен, ары төгілмеген, арлыларды әңгімелесек, биіктемесек аласармаймыз» -деген сөзі Махамбетке арналған болатын.

Махамбет-балалар әдебиетінің өкілі емес, бірақ өлеңдерінің бірсыпырасы балалар мен үлкендерге бірдей ортақ мұра. Ерлікті дәріптейтін шығармаларды көп оқу балалар психологиясына тән нәрсе. Олар мұндай шығармаларды өте тез түсінеді, тез қабылдайды. Балалар әрқашан патриоттық күш-қайрат беретін өздерін, өздерін жігерлендіре түсетін шығармалардың ішіндегі кейіпкерлерге үнемі еліктеп отырады. Мазмұны қызықты және оқушысын патриоттық идеяға баулитын шығармалар жастың үлкен, кішілігіне қарамай бәріне бірдей қызмет етеді. Махамбет – қазақ халқының кегі, ызасы, намысы,қайтпас қайсарлығы мен жігерінен жаралған наркескен рухани қару. Сол қаруды жастардың жігерін жануда орынды қолдана алмай жүрміз. Біздің бала кезімізде тілімізді ақынның өлеңдерін жаттатумен шығаратын. Мектептегі кез-келген шарада Махамбеттің өлеңдері жатқа оқылатын. Махамбет түсімізге енетін, қиқулап ақбозатпен атойлап жанымызда жүргендей сезінетінбіз.

Махамбеттің «Ереуіл атқа ер салмай», «Тарланым»,

«Махамбеттің Баймағамбет сұлтанға айтқан сөзі», «Ерлердің ісі бітер ме?», «Қызғыш құс» деген өлеңдері балалардың ойына қозғаусалатын, патриоттық рух беретін, оң мен солын танытатын тәрбиелік күші басым шығармалар. Сонымен қатар балалардың жаттап алуына жеңіл, орамы күшті, әсерлі сөздер мен жанды теңеулер бар. Өлеңнің құрылыс өлшемі шағын, қысқалығы жағынан да балалар үшін ұтымды. Махамбет өзінің үлкен, кішіге бірдей қызмет ететіні және өлеңінің балалар үшін басты қасиеті адам- өмірі туралы дұрыс ұғым беретіндігінде. Ақын өлеңдерінің балалар ұғымына жақын тағы бір пайдалы жағы – мұнда тарихи шындық, болған іс баяндалады.

Кейбір өлеңдерінде ақын туған елі бүгінгі Қазақстан жерінің табиғат байлығының әдемі көріністерін, ең даланың, асқар тау, шыңырау қиялардың айбатты пішінін суреттейді. Өлеңдерінде ақын көшпелі, мал баққан, ит жүгіртіп, құс салған аңшылық, өз елінің өмірінде орны бар жан-жануар, аң, құстардың образын көрсетуге көбірек көңіл аударады. Бірақ, бұл ел, табиғат байлығын, жан-жануарлардың әлемін суреттегенде, олардың тек көркемдік сипатын көрсету үшін ғана емес, ел тағдырымен байланыстырады.

Назары қайтқан күн болған, Жібектен бауы көнеріп, Ақ сұңқар ұшқан күн болған. Бағаналы боз орда Еңкейіңкі күн болған.

Махамбет поэзиясының ең күшті, ең құнды жағы халық үшін қызмет етуінде қалың бұқараның мүддесін іске асыруында. Дәл қазір осылайша қалың жұрттың арманын, мұңын жырлап, өмірін қиятын ақын бар ма? Жауынгер батыр тек қана қылыш, найзамен ғана жауға шапқан жоқ, ол өзінің жалынды өлеңдерімен де дұшпанын найзадай түйреп, халықтың ой-сезімін оятты. Бұл жолда оның өлеңдері қазірде рухани оянуымыздың құралына айналуы тиіс.

Әдебиеттер

1. Н.Ә. Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласы.- 26.04.2017.
2. Қ. Сейталиев Педагогика тарихы.Алматы «Білім»,2008-233-б.

3. Қ. Жұмалиев және Махамбеттану. Зерттеулер.-«Арыс» баспасы,2003.

К ВОПРОСУ ИЗУЧЕНИЯ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩИХ ВОСПИТАТЕЛЕЙ

Мантрова М.С.

(Россия, Орск)

Новые образовательные стандарты вводят новое направление оценочной деятельности – оценку личных достижений. Это связано с реализацией гуманистической парадигмы образования и личностно-ориентированного подхода к обучению. Современная ситуация развития высшего образования настойчиво обозначает в качестве требования – внедрение в учебный процесс новых технологий обучения [1].

Среди наиболее важных условий, способствующих эффективной реализации профессиональной деятельности будущего воспитателя, является его психолого-педагогическая компетентность.

В своем исследовании мы используем взятое за основу определение психолого-педагогической компетентности М. И. Лукьяновой, которая рассматривает её как «совокупность определенных качеств (свойств) личности с высоким уровнем профессиональной подготовленности к педагогической деятельности и эффективному взаимодействию с учащимися в образовательном процессе» [2].

Структура психолого-педагогической компетентности будущего воспитателя состоит из совокупности знаний, умений в области психологии личности воспитателя, и таких профессиональных качеств, как профессиональное самосознание и рефлексия, эмоциональная гибкость, креативность, профессиональное мышление.

На становление педагога как профессионала оказывают свое влияние возраст, педагогический стаж и особенности профессионально-педагогической деятельности. Преподаватели с небольшим стажем работы зачастую используют дисциплинарные методы воздействия, что в основном дает обратный эффект. На занятиях и в совместной деятельности с детьми у них преобладают приказы, они предпочитают негативно окрашенные высказывания по отношению к детям [3].

Нами разработаны показатели, уровни и критерии оценки уровней сформированности психолого-педагогической компетентности студентов психолого-педагогического факультета.

Важное профессиональное качество учителя – уверенность в себе, обеспечивающая ему оптимальную мобилизованность и стабильность поведения. Технологии важны не как отдельно существующие образования, а как часть целостного процесса формирования компетенций у обучающихся [4].

С целью выявления субъективной оценки уровня сформированности психолого-педагогической компетентности была проведена диагностика методом анкетирования студентов 3 курса.

В ходе анализа результатов анкетирования была выявлена следующая информация:

– 60 % студентов оценивают свои психолого-педагогические знания и умения хорошими; 40% студентов считают их удовлетворительными; студентов, считающих свои психолого-педагогические знания и умения слабыми и отличными, не было;

– необходимость повысить свой уровень психолого-педагогических знаний и умений, а также развить качества, важные для их успешной реализации в педагогической деятельности, выразили 40% студентов; 20% студентов считают, что такое повышение и развитие для них желательно; 40% выразили отсутствие необходимости в повышении и развитии знаний, умений и качеств;

– уровень сформированности психолого-педагогических знаний студенты оценивают выше, чем психолого-педагогических умений;

– наиболее низкие результаты выявлены по таким показателям, как знание психологии личности воспитателя, умение организовывать мероприятия, игры с дошкольниками, а также по такому профессионально-значимому качеству, как профессиональное мышление;

– отмечены некоторые затруднения психолого-педагогического характера, которые испытывают студенты при решении профессиональных задач: в развитии мотивации учащихся, их устойчивых интересов к воспитательной деятельности; в создании психолого-педагогических условий развития личности дошкольников, в определении их уровня развития; в организации общения и взаимодействия с субъектами образовательного процесса.

Опытно-экспериментальной частью нашего исследования являлось изучение влияния профессионального самооценивания студентов психолого-педагогического факультета, будущих воспитателей.

Эмпирическим путем изучались основные вариации направленности личности, определялась степень самостоятельности, а также определялись условия эффективности учебно-профессиональной деятельности студентов. При анализе полученных данных были выявлены несколько групп по направленности личности. В исследовании принимали участие студенты 3 курса, дошкольное образование.

На первом этапе испытуемым предлагалась анкета, цель которой заключалась в выявлении уровня удовлетворенности выбором профессии и оценки сформированности образа-Я воспитателя. В результате был создан обобщенный список качеств, присущих воспитателю детского сада, который состоял из 20 качеств личности.

Второй этап представлял собой диагностику уровня притязаний и самооценки. Изучались данные особенности с помощью методики Дембо-Рубинштейна (в модификации А.М. Прихожан). А вторая методика С.А. Будасси позволила выявить уровень самооценки студентов психолого-педагогического факультета с помощью ранжирования качеств. Результаты получились следующие: у 20 % был выявлен реалистичный уровень притязаний, у 40 % был отмечен высокий уровень притязаний. И у 40 % испытуемых был обнаружен средний уровень притязаний.

Третий этап нашего исследования заключался в ранжировании 20 профессиональных качеств, которые предлагалось проранжировать в зависимости от представления о себе как о будущем воспитателе; в зависимости от своих представлений об идеальном воспитателе; в зависимости от ожидаемой оценки со стороны однокурсников группы; от общего представления о студенте; от выраженности этих качеств у близкого друга; от выраженности этих качеств у известного воспитателя.

Анализ результатов на данном этапе показал, что у 60 % студентов третьего курса лучше всего сформирован образ будущего профессионала, который строится на общих представлениях о студенте. И у 40 % образ будущего воспитателя зависит от выраженности качеств у друга - однокурсника. У третьекурсников лучше всего развит образ будущего профессионала, который зависит от выраженности этих качеств у известного воспитателя.

Проведенное исследование позволило сделать вывод об интегративной роли двух составляющих профессионально-педагогической направленности: профессиональной самооценки личности и ее уровнем.

Литературы:

1.Ерофеева Н. Е. Кластерный подход как основа сетевого взаимодействия образовательных организаций в системе вуз-школа / Н. Е. Ерофеева, Г. А. Мелекесов, И.

- В. Чикова // Азимут научных исследований: педагогика и психология. 2016. № 4 (17). Т. 5. С. 126-129.
2. Долгова В.И., Нуртдинова А.А. Исследование профессионально-педагогической направленности личности студентов // Современные проблемы науки и образования. – 2017. – № 6.; URL: <http://science-education.ru/ru/article/view?id=27043>
3. Мантрова М. С. Профессиональная адаптация молодых педагогов // Теоретические и практические аспекты развития современной науки. 2017. С. 183-186.
4. Чикова И. В. К вопросу классификации интерактивных технологий // Фундаментальные и прикладные научные исследования: актуальные вопросы, достижения и инновации. Душанбе: Научно-издательский центр «Мир науки», 2017. С. 197-200.

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ОЙЫН ӘРЕКЕТІН ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ – ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Бахишева С.М
Дүйсекенова А. Б
(Қазақстан, Орал)

Ежелден бері оқытудың педагогикалық құралы болып келе жатырған ойын әрекеті қазіргі таңда өзіндік дамудың шарықтау кезеңінде. Ойынға деген қызығушылықтың артуына себеп: бір жағынан, педагогика теориясы мен тәжірибесінің дамуы, проблемалық оқытудың кең таралуы, екінші жағынан жан-жақты дамыған белсенді тұлғаны қалыптастыруға деген әлеуметтік-экономикалық қажеттіліктердің артуы. Философиялық, психологиялық, педагогикалық әдебиеттерді талдау көрсеткеніндей қазіргі ғылымда біртұтас ойын теориясы жоқ, әр ғылым саласы бойынша өзіндік тұжырымдар қалыптасқан.

Ойын феноменіне алғашқылардың бірі болып Ф. Шиллер көңіл аударды. Ол ойынды адам дүниетанымын қалыптастырудың факторы ретінде қарастырды. Шиллердің пайымдауынша адам ойын барысында және ойын арқылы өзі өмір сүретін әлем мен өзін жасайды, адам болып қалыптасуды ойынсыз елестету мүмкін емес. Г. Спенсер ойынның жаттықтырушылық қызметіне баса назар аударды. Ойынды мәдениет көзі ретінде қарастырған нидерланд мәдениет танушысы Й. Хейзинга. Оның ойынша адами мәдениет ойында пайда болып, ойын арқылы жетіледі [1].

Ойын теориясы мен практикасын отандық және шетелдік педагогтар, психологтар, социологтар зерттеуде. Мысалы, Иохан Хейзингтің “Ойыншы адам”, Д.Б.Элькониннің “Ойын психологиясы”, Эрик Берннің “Адамдар ойнайтын ойындар” атты еңбектері жазылды. Батыс философтары мен психологтары Э.Берн, Р.Винклер, Г.Х. Гадамер, Ж.П.Сартр, З.Фрейд. ойынның ғылыми теориясы мен ойын феноменін түсіндіруге зор үлестерін қосты [2].

Сондай ақ Ресей ғалымдары И.Е. Берлянд, Л.С.Выгодский, Н.Я.Михайленко, А.Н.Леонтьев, Д.Б.Эльконин және т.б. ойын теориясының әлеуметтік табиғатын анықтап, баланың психикалық дамуына тигізетін әсерін зерттеген. Ойын педагогикасын жасап, педагогикалық процестегі ойынның орнын белгілеу, ойын әрекетінің құрылымын, ойынға басшылық жасау әдістерін зерттеумен Н.А. Аникеева, Н.Н.Богомолова, В.Д.Пономарев, С.А.Смирнов, С.А.Шмаков және т.б. ғалымдар айналысқан [3,4].

Ойынды іс-әрекет түрінде қарайтын болсақ, онда тұлға өзін субъекті ретінде толығымен жүзеге асыратын ойынның құрылымына мақсат қою, жоспарлау, мақсаттың орындалуы және нәтижені талдау жүйелі түрде енеді. Психолог Д.Н. Узнадзең ойынша ойын тұлғаға тән мінез-құлықтың психогендік формасы болып табылады. Л.С. Выготский ойынды баланың «ішкі әлеуметтену» кеңістігі және әлеуметтік тәртіпті

меңгеру құралы ретінде қарастырды. В.С. Кукушин ойынға мынадай анықтама береді: «Ойын- қоғамдық тәжірибені меңгеру мен қайта жаңғыртудағы жағдаяттық түрдегі іс-әрекет, оның барысында тұлға мінез-құлқының құрылуы мен басқарылуы жетіледі» [5].

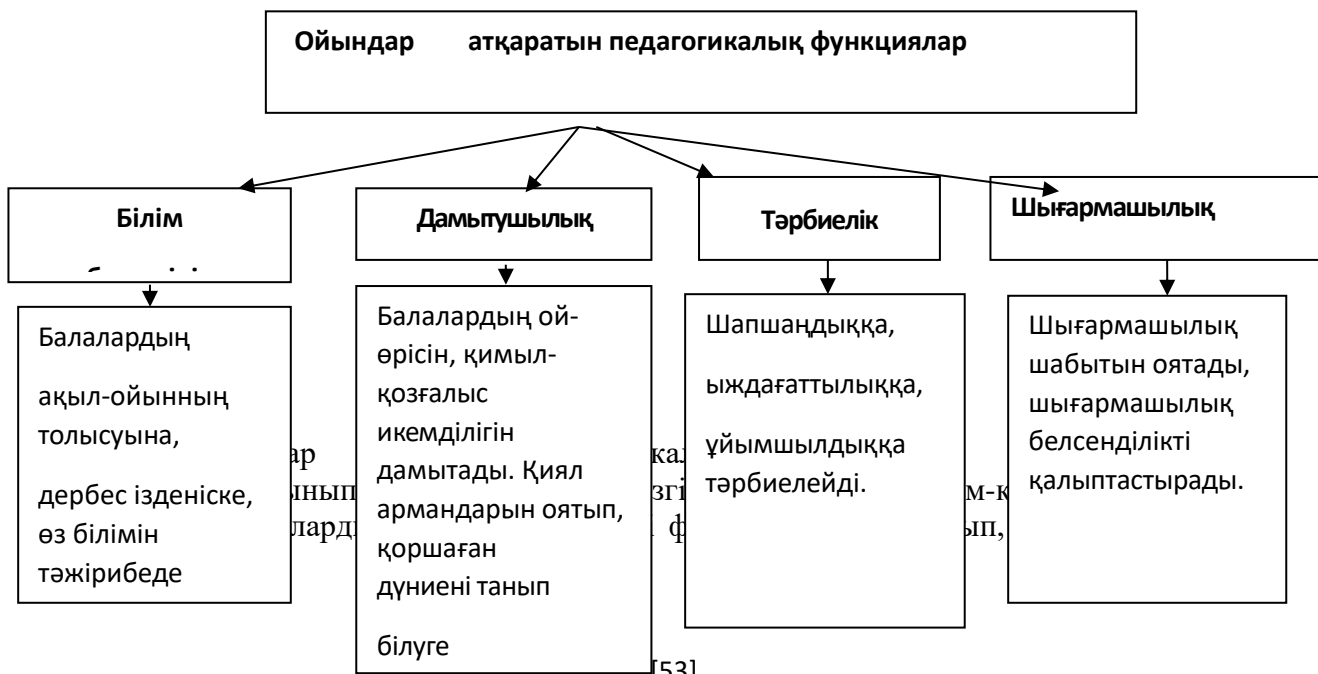
Ойынды зерттеген көптеген ғалымдар (Ю.М. Лотман, С.Л. Рубинштейн, Д.Э. Эльконин и т.б.) ойынның амбиваленттілік қасиетін бөліп көрсетеді, яғни, ойын бір мезгілде шынайы және шартты мінез-құлықты көрсетеді. Бұнда қиялдан шығарылғаны тек ойнаған адамның ойша белгілеген шарттары ғана, ал сол қиял жағдайындағы өзінің бастан кешетін сезімдері бұл-шынайы. Ойын қатынасы барысындағы шарттылық тұлғаның мүмкіндіктерін жұмылдыра, белсендіре түседі, адамның өз шығармашылық мүмкіндігін жүзеге асыруға әсер етеді. Оған әлі игерілмеген шығармашылық әлеуетін толық пайдалануға мүмкіндік береді. Ойында бекітілген рөл мен ойын ережесін сақтай отырып, ойын барысында туындаған мәселелерді шешудің жаңа жолдарын іздестіреді. Білім беру міндеттерін шешудегі ойынның әлеуеті: өзінің іс-әрекетіне қатысты, қарым-қатынасына, өзіне қатысты баланың субъективті позициясын қалыптастырады.

Ойын және ойын-тапсырмалар бұл балалардың өздері өмір сүріп жатқан және оны өзгертуге қабілетті дүниені біліп-тануға апаратын жол. Бала ақыл-ойының дамуы тек белгілі бір білім көлемін ғана емес, танымдық іс-әрекет амалдары мен тәсілдерін игерумен бірге есте сақтау, ойлау, елестету, танымдық, шығармашылық қабілеттерінің дамуын тұтас қамтиды. Баланың дамуы үшін есте сақтау мен ойлау қабілеттерінің мәні өте зор. Бұлардың бәрі қоршаған орта және өзі туралы білімді меңгеруі, мінез-құлық нормаларын игеруі, білім, білік, дағдысының қалыптасуы, есте сақтау және ойлау қабілеттерімен тығыз байланысты.

Ойын - адамдардың қарым-қатынасы, кәсіби және жанұялық өмірдің мектебі болып табылады. Адам ойын арқылы өзінің бір нәрсені үйреніп жатқанын білмейді. Мектепте мұғалім монолог, диалог түрінде балаларға білім береді. Бір-бірімен белсенді байланысу арқылы ойынға қатысушылар бір-бірін үйретіп, өздері де үйренеді. Ойын түрінде оқыту жалықтырмайды, қызықты және ерікті түрде жүреді.

Ойынның педагогикалық мүмкіндіктерін бүгінгі бастауыш мектептің оқу-тәрбие процесінде ұтымды пайдаланудың қажеттілігін қарастырумен бірге, бізге ғалымдардың зерттеулеріне сүйене отырып, ойындар атқаратын мынадай педагогикалық функцияларды негіздеуге мүмкіндік берді.

Ойын дегеніміз - ұшқын, білімге құмарлық пен еліктеудің маздап жанар оты. Ойын - тынысы кең, алысқа меңзейтін, ойдан - ойға жетелейтін, адамға қиял мен қанат бітіретін, ақыл-ой жетекшісі, денсаулық кепілі, өмір тынысы. Ойын баланың күш-қуатын молайтып, оны шапшаңдыққа, дәлдікке ғана тәрбиелеп қоймай, оның ақыл-ойының толысуына, есейіп өсуіне де пайдасын тигізеді. Бала ойнап жүріп ойланады, жүйкесі тынығады, көңілі өсіп, ойы сергиді, денесі ширай түседі.



Оқу білім алу мен білік, дағдыны қалыптастырса, қарым-қатынас балалардың бірін-бірі дұрыс қабылдап, сонымен қатар жаңалық алмасуын арттырады. Ойын - пәндік әрекеттерді жетілдіріп, бірлесіп жұмыс жасай білуге дағдыландырады. Ал еңбек - қолдың қозғалысын жақсартып, практикалық, кеңестік және көрнекі ойлауын жетілдіреді. Балалардың бұндай әрекеттерге белсене қатысуы олардың психикалық дамуын арттырады деп түсіндірген. Ойын барысында балалар тез сергіп, тапсырманы жылдам, дәл орындауға тырысады [6].

Ойын балалар үшін оқу да, еңбек те болып табылады. Ойын - айналадағы дүниені тану тәсілі. Ойын балаларға өмірде кездескен қиыншылықтарды жеңудің жолын үйретіп қана қоймайды, ұйымдастырушылық қабілетін қалыптастырады. Тиімді қолданылған ойын мұғалімнің түсіндіріп отырған материалын оқушылардың зор ынтамен тыңдап, берік меңгеруіне көмектеседі. Өйткені төменгі сыныптағы оқушылардың аңсары сабақтан гөрі ойынға ауыңқырап тұрады. Қызықты ойын түрінен кейін олар тез сергіп, тапсырманы ықыластанан әрі сапалы орындайтын болады.

Оқушылардың қызығушылықтарын туғызатын ойындардың бірі - дидактикалық ойындар. Дидактикалық ойындар – көп салалы, күрделі педагогикалық құбылыс. Оны - балаларды оқытудың бір әдісі, оларды жан-жақты тәрбиелейтін құралдардың бірі деп айтуға болады. **Дидактикалық ойынның негізгі мақсаты баланы қызықтыра отырып, жаңа сабақты немесе өткен материалды берік меңгерту болып табылады. Дидактикалық ойындар барысында балалардың есте сақтау, көру, сезіну, қабылдау, ойлау, сөйлеу процестері дамып, заттарды пішініне, көлеміне қарай іріктеуге әр түрлі қимылдарды орындауға үйренеді.**

Оқу үрдісінде кеңінен қолданылатын ойынның тағы бір түрі ол - дамытушы ойындар. Дамытушы ойындардың маңыздылығы оқушылардың ынта-ықыласын еске ала отырып, оқуды қызықты етіп, білім, білік, дағдыны қалыптастыру. Дамытушы ойындарға қойылатын бірінші талап - оқушының танымдық әрекетін, қызығушылығын дамыту.

Бұл талаптар төмендегідей сұраныстарға жауап береді:

- балаларға өзінің қабілетін көрсете білуге мүмкіндік беру;
- баланы басқалармен жарыса білуге қалыптастыру;
- білік пен дағдыны қалыптастыру үшін білімді өзі ізденуге қамтамасыз ету;
- ойын барысында баланың жаңа білім, білік, дағдылардың қайнар көздеріне жетуі;
- баланың ойын барысында жеткен жеңісі оның жаңа алған білім, білік, дағдыларымен сәйкес келетіндігі.

Осы көрсетілген сұраныстардың ішінде балалардың танымдық әрекеттерін дамытуда, әсіресе, кейінгі үш бөлімнің маңызы зор. Дамытушы ойындардың ішінде оқушылардың өздері қолдан жасап, құрастырып ойнайтын ойыншықтардың орны ерекше. Өйткені, өздері ойын барысында жаңа білім алып, олардың елестету, есте сақтау, ойлау, сөйлеу тілі мен олардың түрлі қабілеттері: конструкциялық, музыкалық, ұйымдастырушылық қасиеттері дамиды [7].

Бастауыш сынып сабақтарында кеңінен қолданылатын ойындар грамматикалық ойындар. Оқушылардың грамматиканы толық меңгеріп, жазу тілін дамытуларына мол мүмкіндік береді. Синтаксистік, морфологиялық талдаулар үдерісі үздіксіз дамып отырады. Сонымен қатар фонетикалық заңдылықтарды да еркін меңгере алады. Олардың қатарына : 1) әріптік, буындық кеспелер; 2) диктант түрлері; 3) жаттығу түрлері; 4) шығарма, мазмұндамалар; 5) әңгіме, мәтін құрастыру; 6) сөздіктер.

Психологиялық ойындар – көбіне таныс емес тақырып кездескенде сұрақ қою арқылы ойналады. Ол оқушылардың ой-пікірлерін бөлісуге, маңызды мәселелерді шешуге, материалдарды қалай түсінгендерін ашық айта білуге септігін тигізеді. Олардың қатарына : 1) психологиялық сынау, сауалнамалар; 2) сурет салу, құрастырулар; 3) пікірталастар; 4) сұрақ – жауаптар; 5) сөздіктер (диалог, монолог).

Сонымен бірге бастауыш сынып оқушыларының назарын аударатын ойын түрлерінің бірі- спорттық ойындар. Бұл ойын түрі берілген тапсырманы орындаумен қатар баланың денсаулығын нығайтып, тағы басқа көптеген қасиеттерін дамытады.

Бастауыш сынып оқушыларының оқу-тәрбие үрдісін ойын әрекеті арқылы ұйымдастыруда мұғалімге қойылатын әдістемелік талаптарға келесілері жатады:

1. Мұғалім сабақта қолданылатын дидактикалық ойындардың түрін көп білуі.
 2. Оқуда қолданылатын ойын элементтерін балалардың жас ерекшеліктеріне сай іріктеуі.
 3. Барлық ойындардың оқу-тәрбиелік мақсатын анықтауы.
 4. Әрбір қолданатын ойын ережесін жетік білуі.
 5. Ойын ережесін оқу-тәрбие үрдісінде қолдану барысында қатаң түрде сақтауды. Себебі ойын ережесін бұзу салдарынан балалар арасында келіспеушілік пен реніш сезімі туындайды.
 6. Ойынға қажетті құралдар алдын-ала даярлауы.
 7. Ойын ойналатын алаң балалардың өміріне қауіпсіз болуы ережесін сақтауы.
- Демек, ойын арқылы балаларда өмірге қажетті қасиеттерді: іскерлікті, жаупкершілікті, ептілік пен құзыреттілікті тәрбиелейміз.

Әдебиеттер:

1. Хейзинга Й. Homo ludens. Опыт определения игрового элемента культуры // Хейзинга Й. Homo Ludens : Статьи по истории культуры. М., 1997.
2. Берн Э. Люди, которые играют в игры. Игры, в которые играют люди. М., 1996.
3. Шмаков С.А. Игры учащихся - феномен культуры. М., 1994.
4. Букатов В.М. Педагогические тайнства дидактических игр. М., 1997
5. Кукушин В.С., Болдырева-Вараксина А.В. Педагогика начального образования/ Под общ. ред. В.С. Кукушина. - М.: ИКЦ «МарТ»; Ростов н\Д: Издательский центр «МарТ», 2005. – 592 с.
6. Ахметов С. Бастауыш сыныптарда білім берудің тиімділігін арттыру жолдары. Алматы «Рауан» 1994 ж. 63-б
7. Ойын түрлері және оның ерекшеліктері Г. Керімбаева. Бастауыш мектеп //2008 №3.

ПРИМЕНЕНИЕ ДИФФЕРЕНЦИРОВАННОГО ПОДХОДА НА ПРАКТИЧЕСКИХ ЗАНЯТИЯХ ПО ПЕДАГОГИКЕ И ПСИХОЛОГИИ СО СТУДЕНТАМИ ВУЗА

Чикова И.В
Мантрова М.С
(Россия, Орск)

Современные образовательные стандарты вводят новое направление оценочной деятельности – оценку личных достижений обучающихся [6]. Это связано с реализацией гуманистической парадигмы образования и личностно-ориентированного подхода к обучению.

Современная ситуация развития высшего образования настойчиво обозначает в качестве требования – внедрение в учебный процесс новых технологий обучения [2; 8].

Проблема применения современных педагогических технологий в образовательной среде вуза относится к числу наиболее важных в современном обществе [4]. Эта проблема и в настоящее время является предметом дискуссий ученых различных областей научного знания [5; 7].

Технологии важны не как отдельно существующие образования, а как часть целостного процесса формирования компетенций у обучающихся. По определению В.В. Краевского «компетенция» является результатом и может рассматриваться как интегральная характеристика качества подготовки учащихся, их способность целевого, осмысленного применения комплекса знаний и способов деятельности [3].

Исходя, из предыдущего повествования обозначается актуальность дифференциации в образовательном пространстве, индивидуализации обучения.

Дифференцированное обучение представляет собой условное разделение на сравнительно одинаковые по уровню обучаемости группы:

1 группа – студенты которые умеют самостоятельно находить уникальные методы в решении педагогических задач на практических занятиях, с высокими показателями в освоении предметов;

2 группа – студенты имеющие средний темп в выполнении практических заданий, но не умеющие применять полученные теоретические знания на практике;

3 группа – студенты с низким уровнем познания, не умеющие выполнять работу самостоятельно, без помощи преподавателя [1; 3].

Необходимость внедрения дифференцированного подхода на современном этапе подтверждается практикой: студенты учатся самоорганизации, умению проводить самооценку. Более того происходит переосмысление их внутренней мотивации к обучению, а также студент становится активным участником педагогического процесса.

Индивидуальное развитие студента, его личная самооценка на каждом этапе занятия формирует у подрастающего поколения стремление учиться по своему внутреннему убеждению.

Введение оценки личных достижений обеспечивает развитие следующих компонентов личности:

- мотивации,
- саморазвития,
- формирования позитивных ориентиров в структуре Я-концепции,
- волевой регуляции,
- ответственности.

Следовательно, на практических занятиях в образовательном пространстве вуза по психологии и педагогике, выделяют следующие виды индивидуальной и дифференцированной работы:

1. Устная – данный вид работы применим к тем студентам, которые в силу своих физических способностей не могут быстро и хорошо писать;

2. Письменная – этот вид работы необходимо использовать со студентами, которые устно не могут сформулировать и высказать свои мысли;

3. Фронтальный опрос. Во время этого вида работы есть студенты, которые проявляют большую активность, чем другие;

4. Опережающее обучение. При данном виде работы необходимо заранее раздавать материал для следующего занятия с новой темой, чтобы студенты прочитали этот материал.

5. Работа по карточкам (тестовые задания, самостоятельные и проверочные работы). Разрабатывая тестовые задания, задания для самостоятельных работ, вопросы, всегда необходимо продумывать, какому студенту в группе будет дано то или иное задание, а если этот студент будет отсутствовать, то кому другому. Учитывая индивидуальные способности и возможности студентов, важны задания повышенного уровня сложности - студентам, с сильными сторонами учебной деятельности.

Результаты нашего экспериментального изучения проблемы применения дифференцированного подхода в образовательном пространстве вуза позволили выделить три основных компонента:

1. Психологические основы дифференциации студентов на группы;

2. Педагогические технологии, разработанные с учетом психологических особенностей групп;

3. Потенциальные возможности преподавателей вуза по реализации дифференцированного подхода на практических занятиях по педагогике и психологии.

Все три компонента объединяет общая цель – создание оптимальных психолого-педагогических условий, обеспечивающих положительную динамику социально-профессиональной адаптации студентов.

Задачи, с помощью которых возможно достижение цели, конкретизируются с учетом направлений реализации дифференцированного подхода [5].

Первое направление основывается на специфике задач адаптации студентов первокурсников.

Второе направление учитывает индивидуально-психологические особенности студентов как субъектов учебной деятельности:

1) группы студентов, ориентированных на получение знаний, с достаточно устойчивой внутренней мотивацией, с высоким или средним уровнем развития интеллекта;

2) группы студентов, ориентированных на получении знаний и с достаточно устойчивой внутренней мотивацией и средним уровнем;

3) группы студентов, ориентированных на получение высшего образования, с внешней мотивацией в учебной деятельности, с высоким или средним развитием интеллекта;

4) группы студентов, ориентированных на получение высшего образования, с внешней мотивацией и низким уровнем интеллекта.

Третье направление предполагает учет индивидуально-психологических особенностей студентов в контексте развития позитивной «Я-концепции», уровня сформированности профессионального самосознания, профессиональной направленности; профессиональных установок.

Профессиональная направленность личности развивается, когда студенты активно усваивают материал, у них формируются компетенции ряда дисциплин: психологии, общей и профессиональной педагогике, методике профессионального обучения, они овладевают педагогическими технологиями и педагогическим мастерством [2].

Анализ опыта работы преподавателей показал, что реализация дифференцированного подхода на практических занятиях студентов в вузе, проявляется в специфике предъявления задания студентам с разным уровнем развития интеллекта и особенностей мотивации: легкости – трудности; конкретности-обобщенности; степени самостоятельности в выполнении; в репродуктивности – креативности процесса решения и его результата, объема усваиваемого учебного материала на семинарских и лабораторных занятиях, в самостоятельной работе студентов.

Имеет место и дифференциация в системе применения фонда тестовых заданий разработанных преподавателями по каждому предмету для оценки качества полученных знаний, умений и навыков.

Таким образом, рассмотренные нами особенности в реализации дифференцированного подхода к профессиональному обучению студентов в вузе затрагивают в большей степени обозначенные нами выше второе и третье направления в изучении проблемы.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Ерофеева Н.Е. Кластерный подход как основа сетевого взаимодействия образовательных организаций в системе вуз-школа / Н.Е. Ерофеева, Г.А. Мелекесов, И. В. Чикова // Азимут научных исследований: педагогика и психология, 2016. - № 4 (17). - Т. 5. - С. 126-129.

2. Долгова В.И., Нуртдинова А.А. Исследование профессионально-педагогической направленности личности студентов // Современные проблемы науки и образования. – 2017. – № 6. - URL: <http://science-education.ru/ru/article/view?id=27043> (Дата обращения 18.11.2018 г.).
3. Краевский В.В. Основы обучения: Дидактика и методика [Текст]: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / В.В. Краевский, А.В. Хуторской. – М.: Издательский центр «Академия», 2007. – С. 352.
4. Селевко Г.К. Педагогические технологии на основе активизации, интенсификации и эффективного управления УВП / Г.К. Селевко. – М.: НИИ школьных технологий, 2005. – С. 288.
5. Якиманская И.С. Технология личностно-ориентированного образования. – М., 2000.
6. Спиридонова М.Е. Возможности дифференцированного подхода и технологии осуществления индивидуального подхода к студентам // М.Е. Спиридонова // В сборнике : [Инновационные тенденции развития системы образования](#) Сборник материалов VII Международной научно-практической конференции. Редколлегия: О.Н. Широков [и др.], 2017. - С. 196-198.
7. Чикова И.В. К проблеме взаимодействия субъектов образовательного пространства вуза / И.В. Чикова, Г.П. Шолохова. В сборнике : Университетский комплекс как региональный центр образования, науки и культуры : Материалы всероссийской научно-методической конференции (с международным участием). – Оренбург, 2015. – С.2177 – 2179.
8. Чикова И.В. К вопросу классификации интерактивных технологий / В сборнике: *Фундаментальные и прикладные научные исследования : актуальные вопросы.*

ОПЫТ СОЗДАНИЯ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ПАСПОРТА КРЕАТИВНОСТИ ЛИЧНОСТИ БУДУЩЕГО ПРЕПОДАВАТЕЛЯ

Абдиева С.М.

(Узбекистан, г.Самарканд)

Процесс подготовка будущего преподавателя сложен, многоаспектен, ответствен.

В этой системной деятельности, в которой участвуют кафедры, преподаватели и сами студенты, как субъекты взаимоотношений, от их интересов, подготовленности, материально-технической оснащенности условия вуза зависит достижение цели.

С точки зрения психологии, развитие профессиональных знаний, умений, навыков и аксиологических качеств личности будущего специалиста – это такая многоаспектная деятельность педагога и студента, что связана с управлением психологических новообразований. Эти психологические новообразования связаны с процессами отражения и восприятия информации, запоминания её в памяти и омысления в мышлении, с реализацией полученных знаний и представлений в непосредственной или имитационной деятельности, где активно участвуют воображение, способности, свойства темперамента и характера. А отношение личности к этим новообразованиям выражается в эмоциях и чувствах развивающего специалиста. Положительные эмоции от результатов полученных информации, их понимания и практической реализации, где происходит превращение знаний и представлений в умения и навыки, т.к. тут происходит развитие практической методической подготовки личности. Это активизирует волевую структуру познающего.

Если процесс познания явлением, то каждый педагог обязан знать эти психологические закономерности. По существу дела, педагог управляет развитием психических новообразований во внутреннем мире будущего специалиста, что состоит из единства рационального, иррационального и волевого.

Современной педагог, работающий в ВУЗе, по нашему мнению, должен иметь не только общепрофессиональную, но и профессиональную специальную подготовку. Он

должен иметь глубоко знания, умения и навыки по психологии познавательного процесса профессионально развивающего специалиста. Так как он управлять этим познавательным процессом, то он должен на высоком уровне знать и практические реализовать закономерности кибернетики, то есть закономерности управленческого процесса.

Современный педагог, управляя познавательным процессом, целенаправленно развивая профессиональные знания, умения, навыки будущего специалиста, постепенно этот процесс направляет на самоуправление самими студентами. Он использует закономерности управления как: определение противоречия, выяснение, определение цели, определение задач и методов достижения цели, опора на диалектико-синергетическую методологию, определение объекта и субъекта воздействия, диагностика, прогнозирование, принятие решения, принятие решения, организация деятельности, оценку результатов и других.

Сточек зрения науки управления можно прогнозировать развитие любого процесса, явления, если имеются реальные диагностические данные об этих явлениях на данное время.

Психолого-педагогическая диагностика состояния первоначальной готовности к профессии у будущих специалистов должна вестись ещё на этапах обучения учащихся в школах, лицеях, коллежах.

Нормальная диагностическая работа позволяет управляющему процессами познания и развития профессиональных качеств личности будущего специалиста, ясно представить и осознать состояние готовности, студентов на которое направляется целенаправленное воздействие. Только на основе верной, научно-обоснованной диагностики можно попытаться реально прогнозировать и моделировать будущее состояние явления и процесса.

Мы своем исследовании в четырех группах третьекурсников Самаркандский государственный институт иностранных языков провели комплексное исследование психологического состояния развитости профессионально важных интеллектуальных и других психических качеств, свойств личности. На основе полученных данных попытались создать диагностический паспорт креативности(способности) будущего специалиста.

Для проведения диагностической работы по выявлению мотивации, целеполагания, уровня развитости памяти и мышления, восприятия и воображения, эмоционально-волевых и индивидуально-типологических черт как способности, характер и темперамент, также навыков общения, мы создали психологические тесты, анкеты и опросники. Для выявления логичности мышления студентов использовали тест Равена, для выявления уровня креативности(способности) мы создали специальный психологический тест для диагностики креативности, что состоит из 43 задач разного уровня трудности, по которым были определены качества анализа, синтеза, умозаключения и систематизации в мышлении. Также этот тест имел задачи по математике, языку, географии, биологии, физике, геометрии и др. Темперамент и характер определялся психологическим тестом А. Белова. Состояние агрессивности диагностировалось тестом Басса–Дарки. Таким образом, используя эту комплексную методику мы смогли определить состояние психолого- педагогической, личностной учебно-познавательной развитости каждого студента на индивидуальном уровне.

Такая диагностика фиксировалась в определенной тетради перспективного индивидуального профессионального развития каждого студента. Групповой руководитель курса досканально изучает эту диагностическую информацию о каждом студенте, у него сформируется ясное представление о реальном состоянии развитости интеллекта и познавательных возможностей конкретного студента. Он вместе с заведующими кафедрами, деканом и предметными преподавателями составляет модель,

проект индивидуального развития студента в течении 4 лет на основе научного прогнозирования.

Рассмотрим результат, проведенного исследования, на примере восьми студентов 3-х курсов, которые участвовали в эксперименте. Полученные данные приведены в таблице 2.

На основе данных показателей диагностического паспорта креативности личности данных студентов можно выявить реальные психологические интеллектуальные качества каждого студента в отдельности и на основе этого создать практическую модель развивающего специалиста.

Для такой диагностической деятельности в современных условиях профессиональные знания и умения, работающих педагогов ВУЗа, на наших взгляд, недостаточны. Такую сложную многоаспектную, системообразующую работу сможет выполнить качественно специально подготовленный работник нового типа – Вузовских практических психолог. Жизнь настоятельно требует психологического осознания и оптимального управления педагогическими средствами механизмов профессионального познания и развития необходимых умений, навыков, аксиологических качеств специалистов. Специалиста, осуществляющего деятельность психологической службы высшего учебного заведения, как такового, не существовало только в этом году.

Психологическая служба ВУЗа, по нашему мнению, это относительно новое явление по сравнению с психологической службой в других социальных сферах и системах образования. Рассматриваемая служба – это системное, интегральное образование, которое рассматривается в трех взаимосвязанных аспектах:

1. Научный – предполагает разработку теоретических, методических и методологических проблем ВУЗовской психологической службы.

2. Прикладной – предполагает использование психологических знаний в процессе учебно-воспитательной деятельности ВУЗа.

3. Практический аспект службы обеспечивают ВУЗовские психологии, которые работают с абитуриентами, студентами, их групп, заведующими кафедр, деканами, студенческими общественными организациями, с родителями, работодателями и др.

Педагог, до сих пор сам того до конца не понимая, управляет психологическими сдвигами в памяти, мышлении, сознании, чувствах и характере познающего. Психолог ВУЗа обеспечивает каждого педагога этими закономерностями, чтобы педагог более конкретно представлял внутренние психологические законы познавательного, практического и воспитательного процессов. Специалист по философии образования Н. Сидоров, подчеркивая роль психологии в обучении, утверждает, что не только знание, но и следование психологическим законам – залог успеха учителя в его работе [1., 191].

Известный психолог Э. Торндайк отмечает, что «дети» не могут реагировать на получаемый ими стимул одинаково, как реагировать на получаемый ими стимул одинаково, как реагирует атом водорода или железа, но каждый отвечает на него по-своему, в зависимости от индивидуальных способностей, интересов и предыдущего опыта. непонимание педагогом как общих психологических закономерностей, так и индивидуальных различий познающих мешает, по утверждению Э. Торндайка, развитию последних.

На наших взгляд, психологическая служба ВУЗа будет заниматься таким системными психолого-педагогически обоснованными видами деятельности, которые обеспечат эффективность учебно-воспитательной работы в ВУЗе и в совокупности будут развивать профессиональную компетентность специалистов:

- диагностировать психологическую готовность абитуриентов к ВУЗовскому обучению;

- диагностировать психологические возможности студентов с первого курса, с целью создания программы индивидуального профессионального и личностного развития их на перспективу;

-помогать студентам в осуществлении мониторинга развития у них знаний, умений, навыков и духовно-нравственных качеств, необходимых в их дальнейшей жизнедеятельности;

-помогать студентам проводить маркетинговое исследование своих развивающих профессиональных качеств на разных этапах обучения в ВУЗе;

-консультировать руководство ВУЗа, педагогов, родителей, работодателей, общественные молодежные организации по психологическим проблемам обучения и воспитания, формирования личности, профессиональной компетентности и др.

Психологов ВУЗа выполняет свои специфические виды работы, которые создадут благоприятные условия для улучшения процесса профессиональной подготовки специалистов. Создания психо-педагогического паспорта креативности личность будущего преподавателя, на основе которого может быть создана методика разработки его имитационных методов обучения.

Литература

1. Сидоров Н. Ф. Философия образования.-М., 2007.

КӘСІБИ ӨЗІН-ӨЗІ БІЛІМДЕНДІРУ БІЛІМ АЛУШЫНЫҢ КӘСІБИ ЖӘНЕ ТҰЛҒАЛЫҚ ӨСІП ЖЕТІЛУІНІҢ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ

*Молдагалиева М.С
Кудышева Б.Г
(Қазақстан, Орал)*

Қазіргі Қазақстандағы болып жатқан жаңа әлеуметтік-экономикалық жағдайлар білім беру жүйесінде міндеттерді шешудің тиімді тәсілдерін іздестіру қажеттілігін тудырып отыр. Білім алушылардың сапасын арттыру Қазақстанның ғана емес дүние-жүзілік қоғамдастықтың өзекті мәселесінің бірі болып табылады. Бұл мәселенің шешуі білім беру мазмұнын модернизациялауды, білім беру үрдісін ұйымдастыру тәсілдері мен технологияларын жетілдіруді, яғни білім берудің мақсаттары мен нәтижелерін қайта ой елегінен өткізуді талап етеді. Қоғамымыздың болашағы, дұрыс бағытта дамуы жас ұрпақтың іс-әрекетіне, тәлім-тәрбиесіне, сана-сезіміне, дүниетанымына тікелей байланысты. Сондықтан да ұрпақ тәрбиесі мен білімі мәселесі кезек күттірмейтін, егеменді еліміздің болашағын айқындайтын ең маңызды міндеттердің бірі. Олай болса, қоғам білім алушыларға үлкен үміт артып, ел тағдырын сеніп тапсырып отыр және одан жоғары жауапкершілікті талап етеді. Осындай күрделі мәселенің шешімін табу жолында педагогика ғылымының көптеген ғалымдары талмай ізденіп, зерттеулер жүргізіп, өз кезегінде білім беру саласына жаңалықтар мен өзгерістер енгізуде. Ал білім алушылар болса, өз іс-әрекетінде сол жаңалықтарды, инновациялық технологияларды, әдіс-тәсілдерді жете ұғынып, тәжірибеде ұтымды қолдана білулері керек.

Білім алушы психология-педагогикалық, ғылыми-пәндік білім-біліктің мәдени-адамгершілік ұстанымдарымен үйлесудің жоғары деңгейі. Кәсіби – өз бетінше және жауапты әрекет жасауға мүмкіндік беретін белгілі бір психикалық жағдай, арнайы білімнің болуы, жалпы және арнайы эрудицияның болуы, ғылыми-кәсіби дайындығын үнемі жетілдіру, күнделікті іс-әрекетте міндеттерді шешу үшін еңбек субъектісінің кәсіби дайындығы және қабілеті. Ал білім алушының кәсіби білім алу нәтижесін қамтамасыз ететін шешуші фактор, өз кезегінде, тіпті қоғамның жағдайының сапалы өзгеруіне әсер етеді. Міне, сондықтан да, қазіргі білім алушылар білім беру үрдісін ұйымдастырудың көп қырлылығы туралы білуі шарт. Яғни, білім алушы өз біліміне қатысты инновацияларды, технологияларды, өзгерістерді іздену арқылы, жақсы меңгере білу қажет. Егер білім алушылар өзінің жалпы педагогикалық, техникалық, экономикалық т.б. біліміндегі өзі бойынша біліміндегі кемшілік тұстарын байқамаса, өз жеткіліксіздігін көрмесе, оның кәсіби өзін-өзі жетілдіруі мен өзін-өзі тәрбиелеуі тіптен

мүмкін емес деп айтуға болады. Өзін-өзі кәсіби жетілдіру мен дамытуға кіріспес бұрын, өз іс-әрекетінің қандай да бір өткен кезеңіне талдау қорытындыларын жасап отыруы керек. Сонымен қатар өз іс-әрекетін жақсартуға байланысты жасалған білім орындарында адамдардың нұсқауларын ескеруі қажет. Кәсіби іс-әрекетінде нақты жетістіктерге жете білген тәжірибесіне сүйенсек, кәсіби өзін-өзі жетілдіруді өзінің педагогикалық іс-әрекетіндегі жетістіктер мен кемшіліктердің себеп-салдарларын терең талдаудан бастау қажет екендігіне көзіміз жетеді. Өз әрекетінің үрдісі мен нәтижелерін талдай отырып, білім алушы рефлексия жасайды. Рефлексия (лат. сөзінен аударғанда reflexio – өткенге сүйену) – толғану, өз-өзін байқау, өзін-өзі тану. Кәсіби сана-сезім өзін-өзі тану негізінде қалыптасады. Осының нәтижесінде білім алушы білім беру үрдісінің заңдылықтарын түсініп, педагогикалық шеберлікке бір адым болса да жақындай түседі.

Ғалым Е.Н. Волкова педагог субъектілігінің құрылымының негізгі компоненттерін атап көрсетеді. Олар:

- 1) Белсенділік;
- 2) Рефлексияға қабілеттілік;
- 3) Таңдау еркінділігінің болуы және оған жауапкершілік;
- 4) Субъектінің бірегейлігі (уникальность);
- 5) Басқаны түсініп қабылдау;
- 6) Өздік даму.

Осы аталған компоненттерінің барлығы да білім алушы өзін-өзі білімдендіру үрдісінде ерекше орынға ие.

Өзін-өзі білімдендіру кәсіби өзін-өзі жетілдіру мен өзін-өзі тәрбиелеудің жетекші компоненті болып табылады. Өзін-өзі білімдендіру дегеніміз білім алушының кәсіби мамандығын жетілдіру үшін қажетті жалпы адамзаттық тәжірибені, әдістемелік және арнайы білімді, кәсіби біліктілік пен дағдыны меңгеруге байланысты мақсатты жүзеге асырылатын танымдық әрекеті. Өзін-өзі білімдендіру – білім алушының кәсіби маман ретінде өсуінің негізі.

Өзін-өзі жетілдіруге деген ұмтылыс пен тәжірибе өзін-өзі тәрбиелеуге қажетті өзінің тұлғалық кәсіби маңызды сапаларын үш бағытта дамытуда саналы жұмыс жасау алғышартын құрайды. Олар:

- өзінің жекелік қайталанбас ерекшеліктерін педагогикалық іс-әрекет талаптарына бейімдеу;
- кәсіби құзыреттілігін әрдайым жоғарылатып отыру;
- әлеуметтік-адамгершілік және тұлғалық басқа да қасиеттерін үздіксіз дамыту.

Білім алушылар болашақ кәсіби маман жан-жақты болуы қажет:

1. Жүйелі түрде әдістемелік біліммен қарулану, философия классиктерінің еңбектерін, өсіп келе жатқан ұрпақты білімдендіру мен тәрбиелеу туралы мемлекеттік құжаттарды оқу.

2. Өз іс-әрекетінде психологияның және педагогиканың жетістіктерін, озық тәжірибені қолданып және өзінің ғылыми-педагогикалық зерттеуін жасай отырып, күш-жігерін кәсіби педагогикалық функциялары жетік жүзеге асатын оқыту үрдісін жетілдіруге бағыттау.

3. Жүзеге асырылып отырған білім беру үрдісінің жағдайын, оның оқыту үрдісінің жалпы даму тенденциясымен сәйкестендіре отырып, әрдайым талдау, бағалау критерийі ретінде өзінің еңбегінің тиімділігінің аралық және соңғы көрсеткіштерін алу.

4. Өзінің педагогикалық әрекетін сол жүйеде оқу-тәрбие міндеттерінің мазмұнына қарай шығармашылықпен әртүрлі шешу үрдісі ретінде терең ұғыну.

5. Өзін-өзі білімдендіру арқылы өзінің кәсіби педагогикалық квалификациясын үздік жетілдіру, ғылымның жетістіктерін оқу және оны тәжірибеде қолдану, сонымен қатар өзінің педагогикалық ізденістерінің нәтижелерін енгізу.

6. Барлық дидактикалық қағидаларды жетекшілікке ала отырып, өзін-өзі тәрбиелеу және өзін-өзі дамыту арқылы шығармашылық әрекетке жетелейтін өзінде

кәсіби-педагогикалық сапаларды қалыптастыру, біртіндеп педагогикалық міндеттерді шығармашылық сипатта шешудің зерттеу біліктері мен тәсілдерін меңгеру.

Кәсіби өзін-өзі тәрбиелеу негізінде, мотив пен мақсат арасындағы қарама-қайшылық жатыр. Мотивті мақсатқа бағыттауды қамтамасыз ету – яғни, өзін-өзі тәрбиелеуге қажеттілікті тудыру. Осылайша білім алушының өзін-өзі тәрбиелеуге қажеттілігінің болуы кейін тұлғалық белсенділік көздерінен (сенім, парыздық сезім, жауапкершілік, кәсіби ар-ождан т.с.с.) қолдау табады. Осының барлығы өзін-өзі жетілдіру бойынша әрекет жүйесін тудырады. Ол кәсіби идеал мазмұнынмен айқындалады. Басқаша айтқанда, білім алушы терең саналы құндылық ретінде түсіне бастағанда ғана, өзін-өзі жетілдіру қажеттілігі туындайды да, өзін-өзі тәрбиелеу үрдісі басталады.

Сондықтан білім алушының өзін-өзі бағалауын қалыптастырудың басты тәсілі – ол, өзінің нәтижелерін тұлғалық әрекетінің идеалымен салыстыра өлшеу қажет. Кәсіби идеалды қалыптастырудың ең жеңіл, әрі тиімді тәсілі – өзін-өзі білімдендіретін арнайы әдебиеттерді оқу, өзінің идеалын табу мақсатында өмірімен және шығармашылықтарымен танысу. Бұл – оның өзін-өзі тәрбиелеудің тиімділігінің басты шарты. Бұл орайда үлгі боларлық идеал образын тапқан дұрыс. Мысалы, педагогикалық жоғары оқу орнында Л.Н. Толстой өмірі үлгі боларлықтай. Оның өзін-өзі тәрбиелеу жұмысына қатысты жазып қалдырған күнделіктеріндегі үлгілер таптырмас асыл қазына. Ол мынандай ережелерді орындау өте маңызды деп санаған: «Белгіленгенді, ешқандай сылтаусыз міндетті түрде орындау. Орындаған екенсің, оны жақсы деңгейде орында. Кітапқа түртіп қоюдың орнына өзің жадында сақта, еске түсір, сөйтіп, ақыл-есінді үнемі мүмкіндігінше жаттықтырып отыр». Ал өз-өзіне есеп беру мен өз-өзін талдауда күнделік толтыру жақсы әдет, себебі, сол арқылы өзін-өзі тәрбиелеу субъектісі өзінің қабілеттерінің дамуын қадағалай алады.

Келесі бір маңызды фактор – ол, уақыт. Ол білім алушыға көркем әдебиетті, аралық басылымдарды оқу, мұражайларға, театр мен көрмелерге бару, танымдық фильмдер мен телебағдарламаларды көру және арнайы, психологиялық-педагогикалық әдебиеттерді оқу үшін қажет. Ол фактордың тиімді жүзеге асуы тікелей педагогтың өзіне байланысты. Егер білім алушы тәртібін ұтымды жоспарлай білсе, уақытты үнемді пайдаланса, өзін-өзі білімдендіру үрдісін дамыта алады.

Кәсіби өзін-өзі тәрбиелеу үрдісінде өзара байланысты үш кезенді бөлуге болады: өзін-өзі тану, өзін-өзі бағдарламалау, өзін-өзі әрекеттендіру.

Білім алушының өзін-өзі тануына психология курсы көмектеседі. Себебі, өзін-өзі бағалауда ғылыми дәлелденген, дәстүрлі әдістеме қолданылуы керек.

Тұлғаның дамуының өзін-өзі бағдарламалау үрдісі өзінің болжамын материализациялау деген сөз. Оған «өмірлік ережелер» жатады. Мысалы, ешқашан ешқайда кешікпеу, «иә» немесе «жоқ» деп салқын жауап берудің орнына басқа формадағы жауаптар іздеу, ешқашан біреуге қол ұшын беруден бас тартпау және т.с.с.

К.Д. Ушинский өзін-өзі тәрбиелеуде мына «ережелер» көмектесті дейді:

- 1) Салмақты болу;
- 2) Сөзде де, істе те тура болу;
- 3) Ойланып әрекет ету;
- 4) Тәуекелдік;
- 5) Өзі туралы қажет болмаса айтпау;
- 6) Санасыз бос уақыт өткізбеу;
- 7) Тек қажетті және жағымды істі жасау;
- 8) Әр кеш өз іс-әрекетің туралы есеп беру;
- 9) Ешқашан өткен іспен, болғанға, болар іспен мақтанбау.

Шеберлігін жетілдіру және құзыреттілігін дамытуда білім алушы алдында көптеген тұлғалық, сол сияқты кәсіби даму міндеттері тұр. Білім алушы тұлғалық,

моралдық және ақыл-ой даму деңгейлері кәсіби–педагогикалық әрекет жетістігін қамтамасыз етеді.

Маңыздысы, білім алушы өз жұмысын, өзінің нәтижелерін талдай отырып, жетістіктерін жалпылай және жүйелей алуы қажет, өзінің мүмкіндіктерін дұрыс бағалап және қиыншылықтарды жеңу тәсілдерін көре білуі керек, сонымен қатар одан да жоғары нәтижелерге қол жеткізуге тырысқаны дұрыс.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Синенко В.Я. Профессионализм учителя // Педагогика. – 1999. - № 5. - С. 45-51.
2. Маркова А.К. Психологический анализ профессиональной компетентности учителя // Советская педагогика. - 1990. - № 8.
3. Лотова И.П. Психологические условия эффективности профессиональной деятельности работников социальных служб. – М.: Издательство МГСУ «Союз», 1999.- 127 с.
4. Зверева В.И. Диагностика и экспертиза педагогической деятельности. - М., 1998.
5. Коджаспирова Г.М. Культура профессионального самообразования педагога. - М., 1994.

ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ ЖӘНЕ СПОРТ, ИНФОРМАТИКА ПӘНІН ОҚЫТУДАҒЫ ІЗДЕНІСТЕР

ФИЗКУЛЬТУРНО-СПОРТИВНОЕ КРАЕВЕДЕНИЕ, КАК ПОТРЕБНОСТЬ ВРЕМЕНИ В ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКЕ СПЕЦИАЛИСТОВ ПО ФКИС

Пересветов Н.Н
(Казахстан, Уральск)

Цель данного сообщения – подтвердить необходимость ведения краеведческого научного поиска, краеведческой подготовки специалистов по ФКиС, а на этой основе разработки специального цикла лекций, семинарских занятий и СРСП, как элективной дисциплины. Выпуска учебно-методического пособия для студентов, магистрантов с соответствующим названием – Физкультурно-спортивное краеведение.

Задачи сообщения:

1. Подтвердить потенциальные возможности краеведческого физкультурно-спортивного поиска в Западном регионе Республики. Выявить наиболее оригинальные методики подготовки спортсменов высокого класса, ранее прославивших регион и страну в целом;
2. Проследить эффективность профессионального роста специалистов работающих на наиболее ответственных должностях управленцев, спортивных тренеров и организаторов физкультурного движения, учителей школы;
3. Внести обоснованные предложения по дальнейшему расширению краеведческого поиска, совершенствования процесса профессиональной подготовки специалистов физкультурно-спортивного профиля;

Предмет изучения – физкультурно-спортивное краеведение Приуралья. Объект – физкультурники и спортсмены, их наставники и пропагандисты, учителя школы, чей труд оставил заметный след в деятельности региона.

В числе научных предположений (ожидаемого результата) - научной *гипотезы* мы рассматриваем несколько направлений эффективного воспитательного воздействия с помощью изучаемого курса. Это мнение опирается на точку зрения профессоров Б. Ашмарина, А. Горбачева, А. Кульназарова, Н. Кузьминой, Г. Кукушкина, Н. Понамарева, М. Таникеева, В. Ядова и др., который считают, что *научные гипотезы* могут быть нескольких видов: начальные и конечные, первичные, вторичные и т.д., подтвержденные и отвергнутые.

В нашем варианте первичная *гипотеза* может звучать, как деятельность способная дать необходимые умения и навыки по поиску, отбору и накоплению краеведческого материала способного значительно активизировать учебно-воспитательную работу средствами спорта, физической культуры и туризма.

Известно, что физические упражнения, двигательные действия, спорт, туризм оказывают конкретное влияние на человека: внешний вид, основные физические качества, личностные качества занимающихся. Краеведческие умения и навыки, по нашему мнению, окажут несомненное позитивное воздействие и на личность самих исследователей. Формируя у них необходимые для жизни личностные качества: стремления к самостоятельному научному поиску, целеустремленность, систематичность и волю к победе, патриотизм и постоянное стремление к профессиональному самосовершенствованию, как морально-нравственному, так и физическому. Другие необходимые личностные качества педагога;

В практической деятельности специалистов по ФКиС большую роль выполняет пропагандистская, просветительская работа с учащимися, молодежью. Наилучший эффект, как показала практика, достигается тогда, когда в качестве примеров звучат факты из жизни атлетов проживающих или ранее проживавших в данной местности (селе, городе, районе, области, республике). Эти и подобные факты, как показал опыт работы, становятся более убедительными, более действенными, зовущими к подражанию, к систематическому духовному и физическому самосовершенствованию.

В этой связи нами подготовлены и выпущены в свет три тома лекций, планов семинарских и заданий для самостоятельного научного поиска проблем физкультурно-спортивного краеведения.

Цель данного учебного пособия – обобщить накопленный ранее краеведческий материал, а на его основе, еще раз акцентировать внимание будущих специалистов о нарастающей необходимости краеведческих исследований, связанных с гуманизацией (гуманитаризацией) всего процесса профессиональной подготовки учителей и спортивных тренеров. Более глубоких исследований по данной проблеме. Поиску способных, одаренных, не стандартно мыслящих учителей, организаторов физической культуры и спортивных тренеров. Готовых пропагандировать физическую культуру с позиции научных основ знания. Вести активную воспитательную работу на примере жизни и деятельности конкретных персонажей, проживающих или ранее проживавших в данном регионе. (С. Ульянов, супруги Маргарита и Валерий Шлыковы, Куленке и Нурслу Губашевы, директор военного завода №231 П.А. Атоян, чемпиона мира по боксу среди профессионалов Геннадия Головкина, чемпиона Олимпиады в Лондоне (2012) Александр Винокуров и др.)

В этой работе, а это было отмечено ранее, особенно уместно, использовать в практической работе, межпредметные связи дисциплин социально-экономического, психолого-педагогического или историко-философского циклов. Таких, например, как: «Культурология» и «История Республики Казахстан», «Всеобщая история физической культуры» и «История педагогики», «Философия» и «Методика воспитательной работы», «Педагогика и психология физической культуры», «Теория и методика физического воспитания». Других дисциплин учебного плана по специальности: «Физическая культура и спорт» - ФКиС.

Рекомендации (а это результаты многолетнего научного поиска), изложены в трех томах учебно-методического пособия - «Аспекты физкультурно-спортивного краеведения». – Уральск, «Полиграфсервис», 2015, 2016 и 2018 годы. Объем – более 700 страниц. Пособие располагает широким спектром фактов: от рекордсмена мира по штанге С. Ульянова, до деятельности творчески мыслящего учителя общеобразовательной школы С Абуова, чемпиона мира среди боксеров-профессионалов Г. Головкина и др.

При этом стоит заметить, что краеведческие аспекты физической культуры и спорта, базирующиеся на прочном научном фундаменте ранее изучаемых дисциплин. Дисциплин, которые позволяют, будущим специалистам более уверенно использовать фактический материал для формирования личности занимающихся, воспитания у них, например, казахстанского патриотизма, преимущественно средствами спорта высоких достижений, современного Олимпийского спорта;

Известно, что физические упражнения, двигательные действия, спорт, туризм оказывают конкретное влияние на человека. Краеведческие умения и навыки, по нашему мнению, окажут несомненное позитивное воздействие и на личность самих молодых исследователей. Формируя у них необходимые для жизни личностные качества: целеустремленность, систематичность в действиях и волю к победе, патриотизм и постоянное стремление к профессиональному самосовершенствованию, как морально-

нравственному, так и физическому, готовность прийти на помощь. Другие необходимые личностные качества педагога-исследователя;

Материалы данной проблемы успешно дополняются темой «Физкультурники и спортсмены Казахстана в боях за Родину в годы ВОВ». Примерами, из биографий физкультурников и спортсменов, проявивших мужество и героизм, стойкость и волю к победе за счет умений приобретенных, в том числе, в процессе занятий конкретными видами спорта, участием в соревнованиях высокого ранга, краеведческих экспедициях, походах, восхождениях на горные вершины и ледники. Подготовленное учебно-методическое пособие, на начальном этапе преподавания, может впитать в себя следующие темы:

- Народные формы физического воспитания и спортивные состязания в физкультурно-спортивной практике народов Казахстана (с древнейших времен до наших дней) – кокпар, кыз-куу, байга, курес, тогыз кумалак, адарыспак и др.;
- Штангисты Казахстана на мировой арене и личность чемпиона, мирового рекордсмена С.И. Ульянова из пос. Дарьинское, ЗКО;
- Сариева Бориса Аубакировича – спортсмена-пятиборца, тренера и управленца, Почетного мастера спорта СССР;
- Елены Антоновой (Володиной) – неоднократной чемпионки республики, участницы пяти зимних Олимпиад по лыжным гонкам в составе сборной Казахстана, МСМК;
- Спортивная наука Казахстана – определяющая результаты Олимпийской практики. (О тренерах совмещающих научный поиск и учебно-тренировочный процесс: Рустам Куватов, Валерий Плотников, Сергей Щербань, Анна Сорокина, Сатым Абуов и др.);
- Полиатлон – Президентское многоборье в Западном Казахстане: от истории к современности и перспективам (Владимир Мельников, Татьяна Никишина, Александр Коровин, Юрий Кондрашов, Елена Грицкевич, Александр Келазев и др.);
- Краеведческая экспедиция по р. Урал: история и современность, проблемы и перспективы в деятельности руководителя - Елены Тарасенко);
- Всемирные Универсиады и перспективы роста профессиональной компетенции специалистов;
- XXII-е Зимние Олимпийские игры в Сочи и проблемы связанные с политическим давлением, допингами и необходимостью повышения профессионального мастерства спортивных педагогов. Другие не менее значимые темы.

В самостоятельной краеведческой деятельности, как показывает наш опыт, подвижных игр, в которых могут широко использоваться описания народных форм физического воспитания, спортивных состязаний сложившихся в Средней Азии и Казахстана, а в наши дни, практикуемые в отдельных районах, например, Западно-Казахстанской области (Сырымский, Джангалинский, Каратобинский и др.).

Эти и другие темы, раскрываемые с помощью методов исторического краеведения, несомненно, обогатят будущих специалистов, особенно пропагандистов. Значительно повысят их профессиональную компетентность в вопросах воспитательного воздействия на личность учащихся.

Еще одним видом физкультурно-спортивной деятельности подлежащим, на наш взгляд, обобщению и внимательному рассмотрению могли бы стать успехи сборных команд области по Президентскому многоборью (летнему и зимнему) - Полиатлону, командами, которыми, в разное время, руководили: Т. Никишина, Ю. Кондрашов, А. Коровин, Е. Грицкевич, А. Келазев и другие специалисты.

Президентское многоборье – Полиатлон в спортивной практике, как известно, представлен двумя видами состязаний: зимними и летними. В программу *зимнего многоборья* входят три вида: силовая гимнастика (подтягивание на перекладине у

мужчин и сгибание и разгибание рук, в упоре лежа (отжимание от пола) – у женщин), пулевая стрельба и лыжные гонки.

Летнее многоборье включает: Спринтерский бег, метание гранаты, пулевую стрельбу, плавание и кроссовый бег. В каждом из этих видов состязаний фиксируются рекордные достижения. Так, например, по нашей области (2013), в подтягивании на перекладине (за 4 мин.) для мужчин (24 – 34 лет) зафиксирован результат 48 раз (А. Келазев). У женщин (40 – 49 лет) Елена Грицкевич показала в отжимании от пола результат - 124 раза, за 4 минуты.

Елена Грицкевич и Владимир Мельников (50 – 59 лет) стали многократными чемпионами республики по Президентскому многоборью. Эти данные мы сообщаем для возможного сравнения личных показателей читателей с достигнутыми результатами наших земляков на чемпионатах в Республике Казахстан.

Закljučая этот раздел учебно-методического пособия, заметим, что достигнутые результаты сборными командами Западно-Казахстанской области по Президентскому многоборью стали возможными благодаря усилиям тренерского состава во главе с Т.В. Никишиной, А.Б. Коровина и Ю.С. Кандрашова.

Большую (если не главную) роль в системе спортивной подготовки атлетов-многоборцев выполнили, разработанные каждым из участников соревнований, индивидуальные системы спортивного самовоспитания и самообразования, которые с каждым годом приобретают все более заметное воздействие на личность участников.

В спортивной практике Западно-Казахстанской области был проведен эксперимент по самостоятельному освоению одного из олимпийских видов программы – стрельбы из лука. Суть этого эксперимента состояло в том, что тренер-преподаватель одной из ДЮСШ г. Уральска - Валерий Федорович Плотников освоил этот вид самостоятельно, имея предварительно спортивную подготовку на уровне КМС по лыжным гонкам.

Плотников В.Ф. начал вести подготовку спортсменов-лучников Международного класса, принимающих участие в Чемпионатах мира, Азиатских и Олимпийских играх. Плотникову В.Ф. удалось добиться заметных спортивных показателей на уровне: мастеров спорта, мастеров спорта Международного класса, Заслуженных мастеров спорта Республики Казахстан (Елена Плотникова и др.).

Явление в спортивной педагогике, прямо скажем, неординарное, выдающееся и о нем следует рассказать несколько подробнее. Изучив большой объем специальной литературы по истории и теории спортивной стрельбы из лука. Освоив методику спортивного отбора талантливой молодежи, подготовки стрелков-лучников высокого класса, Валерий Федорович Плотников, при участии дочери – Елены Валерьевны Плотниковой, добился открытия в ДЮСШ целого учебного отделения, в котором ныне ведется подготовка спортсменов Международного уровня (Баннова, Старателева, Шкоков, Нугман и др.), участников Международных соревнований, Азиатских и Олимпиад.

Все это вместе взятое дает основание полагать, что в практической деятельности тренеров ДЮСШ есть место для спортивного, научно-методического поиска, в итоге которого рождаются спортсмены высокого уровня, мастера спорта, мастера спорта Международного класса, Олимпийские чемпионы...

Воспитывающим эффектом деятельности В.Ф. Плотникова стали его успехи по самостоятельному освоению методики одного из видов Олимпийской программы, методике отбора спортивных талантов в этом виде спорта, грамотной спортивно-технической подготовке.

Среди наиболее крупных спортивных состязаний современности: Зимних и Летних Олимпийских игр, Мировых и Европейских чемпионатов по видам спорта, Азиатских игр (зимних и летних), на которых, как известно, оценивается спортивный престиж государств, а с ним и эффективность государственных систем физического воспитания страны – есть Всемирные Универсиады (Студенческие Олимпиады).

Эти соревнования проводятся с интервалом в два года и рассчитаны на участие студентов вузов и колледжей или спортсменов, недавно закончивших обучение в университетах.

Всемирными студенческими играми (Универсиадами) руководит Всемирный союз студентов – ИСУ и Международная федерация студенческого спорта – ФИСУ. Всемирные Универсиады имеют свой девиз: «Наука – Спорт – Дружба – Мир». Мероприятие имеет собственные Флаг и Гимн Универсиады.

Литературные источники сообщают, что Всемирные Универсиады были основаны по инициативе французского педагога-просветителя Жана Петижана (Париж-1923), соратника борона Пьера де Кубертена, основателя Олимпийских игр современности (Афины-1896).

Особенностью этих Всемирных спортивных состязаний студентов состоит еще и в том, что на Универсиадах в честь победителей не звучит национальный Гимн государства, а исполняется студенческий гимн «Гаудеамус» и поднимается флаг Универсиады.

Еще одно достижение, о котором хотелось бы упомянуть – это достижения группы инструкторов парашютного спорта ДЮСШ к соревнованиям международного уровня. На повестке дня особенности методики учебно-воспитательной работы со спортсменами-парашютистами экстремального класса: Раиса Сендюкова, Андрея Гредасова, Наталии Сендюковой и Виталия Кутафина.

Все сказанное позволяет заключить:

1. На университетской кафедре выполнено обстоятельное исследование по проблемам физкультурно-спортивного краеведения, которое может быть предложено, как элективная учебно-научная дисциплина на заключительном этапе профессиональной подготовки специалистов по ФКиС, особенно, в период прохождения студентами педагогической практики, где есть возможность проявиться умениям обучать, образовывать и, особенно, воспитывать молодежь;

2. Сегодняшнее обсуждение изучаемой проблемы, несомненно, будет способствовать творческому росту педагогов кафедры, например, по подготовки диссертаций (магистерских и кандидатских) без отрыва от основного места работы, используя краеведческие проблемы для научного поиска. Этому будет способствовать пособие – «Физкультурно-спортивное краеведение»;

3. Проблемы физкультурно-спортивного краеведения казахстанского Приуралья, несомненно, вооружат будущих специалистов историческими фактами более эффективного ведения воспитательно-образовательной работы с учащимися и студентами – будущими специалистами ФКиС.

Литература:

1. Назарбаев Н.А. Социальная модернизация Казахстана: Двадцать шагов к Обществу Всеобщего Труда. // «Казахстанская Правда», №№ 218 – 219, от 10 июля 2012 года.
2. Пересветов Н.Н. Воспитательная работа: опыт, теория, методика. Учебно-методическое пособие. – Уральск, 2006.
3. Пересветов Н.Н. Спортсмены Западного Казахстана в боях за Родину в годы ВОВ 1941 – 1945 гг.
4. Пересветов Н.Н. и др. История физической культуры и спорта. Учебно-методическое пособие. – Уральск, 2014.
5. Пересветов Н.Н. Аспекты физкультурно-спортивного краеведения. Учебно-методическое пособие. т. 1. - Уральск, 2015.
6. Фомин В.П. Патриотизм начинается с познания родного края. В сб: «Инновационные подходы в туристско-краеведческой деятельности системы детско-юношеского и молодежного туризма: проблемы и перспективы развития». Часть 2. – Краснодар, 2013, стр. 172 – 181.

РОЛЬ СЕНСОРНЫХ СИСТЕМ ПРИ РАЗВИТИИ КООРДИНАЦИОННЫХ СПОСОБНОСТЕЙ

Уракчинцева Г.В
(Казахстан, Уральск)

Достижение высоких спортивных результатов в условиях возрастающей конкуренции требует постоянного совершенствования технического мастерства спортсменов. Одним из наиболее перспективных направлений технической подготовки высококвалифицированных спортсменов является совершенствование координационных способностей.

Современная деятельность вызывает необходимость высокого уровня владения специальными движениями, которые выполняются с высокой точностью в условиях дефицита времени на фоне высокого нервно-эмоционального напряжения [1].

В практике спортивной деятельности осуществляется поиск новых путей повышения технического мастерства спортсменов, эффективности обучения двигательным действиям. Процесс овладения сложнокоординационными двигательными действиями является успешным, если спортсмен не только имеет высокий уровень физической подготовленности, но и высокоразвитые способности управления собственными движениями. Поэтому высокий уровень развития координационных способностей является основой управления двигательной деятельностью в спорте. Доказано, что от уровня совершенствования координационных способностей зависит качество выполнения технических элементов, особенно в быстроизменяющейся двигательной деятельности [2].

Взгляды авторов на определение места и функций координационных способностей в системе подготовки спортсмена достаточно разнообразны. Так, согласно одному из них развитие координационных способностей следует интегрировать в ходе технической подготовки. Вторую точку зрения еще в 1977 г. высказал Л.П. Матвеев: «Воспитание координационных способностей не сводится ни к одной из сторон подготовки (технической, физической), а составляет как бы одну из стержневых основ всего ее содержания». Наконец, многие по старинке продолжают рассматривать место координационных способностей через призму развития ловкости в системе физической подготовки спортсмена.

Однако на основании анализа литературы, можно утверждать, что имеющиеся концепции координационного совершенствования в спорте, в сущности, пригодны для спортсменов с низким уровнем мастерства. В то же время в практике высшего спортивного мастерства проблему тренировки координационных способностей пытаются решить на основе общих положений развития координационных способностей.

Координационные способности – это многокомпонентное понятие, некоторые из них тождественны измерителям других физических качеств и сторон подготовленности спортсмена [3].

Уровень координационных способностей определяется способностью индивидуума (Алабин В.Г., 1993):

- быстро реагировать на различные сигналы, в частности на движущийся объект;
- точно и быстро выполнять двигательные действия при лимите времени;
- дифференцировать пространственные, временные и силовые параметры движения;
- приспосабливаться к изменяющейся ситуации, к необычной постановке задачи;
- предугадывать положение движущегося объекта в нужный момент;
- ориентация во времени и пространстве.

Качество координационных способностей представляет собой комплексное проявление, куда входят:

- высокая координация движений;
- реализация качеств быстроты, гибкости, а также чувства к темпу движений;
- умению своевременно и правильно выполнять необходимые движения в зависимости от конкретной, постоянно изменяющейся обстановки;
- умение своевременно напрягать и расслаблять мышцы.

Целью исследования является обобщение литературных источников по влиянию сенсорных систем на развитие координационных способностей.

Роль сенсорных систем во время выполнения сложных спортивных движений доказал А.Н. Крестовников еще в 1949 году. Он предложил метельщикам диска выполнять упражнения при фиксированном ограничении периферийного зрения. Это причинило значительные нарушения координации движения спортсменов.

Плотников В.Н. [4] отмечает, что достигнуть высоких спортивных результатов в двигательной деятельности можно при условии высоким владением уровнем развития способностей оценивать и тонко регулировать динамическими, временными и пространственными параметрами движений. Как известно, достигнуть наивысших результатов достигают спортсмены, которые хорошо владеют высоким уровнем сенсорно-перцептивными возможностями.

Уровень координационных способностей обуславливается способностью спортсмена к переработке информации, которая поступает от зрительного, вестибулярного и слухового анализаторов. Способность к правильному восприятию движений и ответная реакция спортсмена в таеквондо происходит с помощью анализаторов, которые оказывают большое влияние на проявление координационных способностей таеквондистов.

Все движения, которые выполняются человеком можно условно разделить на произвольные и произвольные движения. Произвольные движения, к которым фактически относятся все виды спортивной деятельности, контролируются непосредственно всей деятельностью головного мозга. Управление произвольными движениями осуществляется на уровне подсознания. Согласованность в деятельности различных мышечных групп при выполнении движений называется координацией [5].

Правильность и точность выполнения произвольных движений корректирует двигательная сенсорная система. Существование множества ассоциативных связей с корковыми центрами других сенсорных систем позволяет анализировать и контролировать движения с помощью сенсорных систем: зрительной, слуховой, тактильной, вестибулярной. Выполнение движений связано с растягиванием кожи и давлением на отдельные участки мышц. Поэтому тактильные рецепторы по механизму условных связей включаются в анализ движений. Таким образом, это функциональная связь есть физиологической основой комплексного кинетического анализа движений. Эти импульсы от тактильных рецепторов дополняют проприорецепторную чувствительность [6].

Вестибулярный контроль мышечной деятельности зависит от функционального состояния организма. В процессе тренировок у спортсменов адекватная интенсивность раздражения осуществляет положительное влияние на вестибулярный аппарат. С накоплением раздражения порог вестибулярной чувствительности уменьшается. Эти обстоятельства дают возможность считать, что порог возбуждения это важный критерий оценки состояния функциональной сенсорной системы спортсмена. Замечено, что у квалифицированных спортсменов одновременное повышение стойкости и возбуждения указывает на высокую пластичность нервных процессов в коре головного мозга, что и обеспечивает более тонкую и адекватную реакцию на раздражитель. Такое состояние вестибулярной системы необходимо рассматривать как положительную адекватную реакцию на системную ориентацию в пространстве до конкретных видов двигательной деятельности. Следует подчеркнуть, что такое соотношение между стойкостью и чувствительностью вестибулярной сенсорной системы имеет место у

высококвалифицированных спортсменов, двигательная деятельность которых связана с выполнением сложно координационных движений на фоне значительного вестибулярного раздражения.

Анализ отдельных характеристик движений (темпа, продолжительности отдельных фаз) принадлежит слуховой сенсорной системе. Оценка деятельности отдельных фаз движений базируется на разнице микро интервалов времени между звуковыми сигналами, которые поступают от рецепторов слуховой сенсорной системы.

Функция слуховой сенсорной системы дает возможность для оценки продолжительности и частоты отдельных движений. Эта информация важна в коллективных видах спорта, в которых успех зависит от согласованных одновременных действий.

Оценка длительности отдельных фаз движения основана на различии микроинтервалов времени между звуковыми сигналами, которые поступают к рецепторам слухового анализатора. Это различие осуществляется звуковоспринимающим аппаратом обычным путем, а также вследствие костной проводимости (например, длительность опорной фазы при беге становится доступной анализу вследствие сотрясений тела костям черепа и через них - улитке, минуя наружное и среднее ухо).

С функцией слухового анализатора связана возможность оценки продолжительности и частоты отдельных движений. Это важно в тех видах спорта, успех в которых зависит от совместных, одновременных действий спортсмена (например, в гребле).

При определении пространственных параметров движения проприоцептивные ощущения корректируются зрительной оценкой расстояния или взаимного расположения частей тела. Точность броска зависит от чувственного кинестетического опыта, приобретаемого в процессе неоднократного выполнения этого упражнения, и от способности зрительно определить расстояние и траекторию полета мяча.

Выполнение спортивных движений постоянно регулируется с помощью обратных связей, которые постоянно поступают от проприорецепторов и корректируются зрительной информацией взаимное расположение частей тела, а так же соперников на площадке, оценкою расстояния до объекта, которые приближаются или отдаляются. Например, точность броска в баскетболе зависит от чувствительности кинетической сенсорной системы, которая усвершенствуется на протяжении многочисленных повторений, а также от способности определить расстояние, траекторию полета мяча с помощью зрительной сенсорной системы. Во время выполнения движений человек до 90% информации об изменениях в окружающей среде получает с помощью зрительной системы.

Пространственная оценка взаимного распределения предметов связана с бинокулярным зрением, которые характеризуется положением зрительных осей, которые позволяют определить величину смещения изображения разно отдаленных предметов на сетках правого и левого глаза.

Оптимальное состояние баланса зрительной мускулатуры (ортофория) характерно только для спортсменов, двигательная деятельность которых связана с постоянной зрительной оценкой пространственных характеристик движения. С повышением спортивного мастерства ортофория улучшается. В видах спорта со значительными физическими напряжениями (тяжелая атлетика, бокс, борьба и т.д.) наблюдается нарушение ортофории. В игровых видах спорта (баскетбол, волейбол) нарушение ортофории сопровождается снижением точности бросков в корзину и точности ударов и приема мяча.

Предметы, которые двигаются, но не спроектированы на центральную ямку глазного яблока, воспринимаются периферическими элементами сетчатки. Периферическое зрение имеет большое значение в тех видах спорта, которые связаны с

постоянным зрительным анализатором (спортивные игры, слалом, единоборства). Зрительная оценка неподвижного предмета происходит путем установления головы и глаз в такое положение, при котором предмет проектирования в центральной ямке.

Эффективность выполнения многих физических упражнений зависит от остроты зрения (стрельба, городки). Мышечная деятельность, связанная с напряженной работой зрительного анализатора (спортивные игры), сопровождаются увеличением поля зрения, что является, по-видимому, результатом следового возбуждения периферических элементов сетчатки, возникающего при постоянном перемещении глазных яблок.

Чувствительность зрительного анализатора к внешним раздражителям в покое у спортсменов, имеющих разную степень тренированности, существенно не различаются. Вместе с тем она наиболее высока у представителей тех видов спорта, где точность пространственной ориентации является необходимым условием успешности действий (спортивные игры, бокс, городки).

Сенсорные системы организма участвуют в регуляции движения. Зрительная вестибулярная сигнализация имеет наиболее важное значение для ориентации организма спортсмена в окружающей среде. Для выполнения точных движений главное значение имеет проприорецептивная афферентация от рецепторов мышц, сухожилий, связок.

Выводы:

- воспитание координационных способностей не сводится ни к одной из сторон подготовки, а составляет как бы одну из стержневых основ всего его содержания;
- высоких спортивных результатов можно добиться только при высоком уровне развития координационных способностей;
- правильность и точность выполнения движений корректируют сенсорные системы организма человека.

Литература:

1. Захаров Е., Карасев А., Сафонов А. Энциклопедия физической подготовки (методические основы развития физических качеств) // Под общей ред. А.В.Карасева. - М.: Лептос, 1994. - 368с.
2. Козлова С. А. Дошкольная педагогика: Учебник для студ. сред. проф. учеб. заведений / С. А. Козлова, Т. А. Куликова. — 6-е изд., испр. — М.: Издательский центр «Академия», 2006. — 416с.
3. Мелёхина И. В. Сенсорное развитие — фундамент умственного развития детей дошкольного возраста // Теория и практика образования в современном мире: материалы VI Междунар. науч. конф. (г. Санкт-Петербург, декабрь 2014 г.). — СПб.: Заневская площадь, 2014. — С. 136-139.
4. Холодов Ж.К., Кузнецов В.С. Теория и методика Физического воспитания и спорта: Учебное пособие для студ. Высш. Уч. Заведений. / 2-е изд., испр. И доп.. - М.: Издательский Центр «Академия», 2003. - 480с.
5. Лях В.И. Методика физического воспитания учащихся 10-11 классов. М: Учебное пособие для учителя, 2001. – 230 с.
6. Курмашев Ю.Ф. Теории и методики физической культуры. – М.: Советский спорт, 2004. – 464 с.

**«ПЕДАГОГИКА ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ И СПОРТА» - ОДНО ИЗ
ЗВЕНЬЕВ ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКИ
СПЕЦИАЛИСТОВ.**

*Медресов Б.А
(Казахстан, Уральск)*

Учебно-методическое пособие «Педагогика физической культуры и спорта» является скромной попыткой создания учебника для студентов факультетов физического

воспитания (отделений физической культуры). Учебника для педагогических колледжей, пединститутов, академий и университетов готовящих специалистов для средних общеобразовательных школ (СОШ) всех типов, внешкольных учреждений физкультурно-спортивного профиля (ДЮСШ, СДЮСШОР, ЦОП, Центров туризма и краеведения и др.) Других учебных заведений физкультурно - спортивной направленности.

Пособие, по нашему мнению, может заинтересовать магистрантов и аспирантов, проводящих исследования по проблемам воспитания молодежи средствами двигательной, физкультурно-спортивной деятельности, физической культуры и спорта, спорта высоких достижений и туризма.

В основу данного издания положены требования программы для высших учебных заведений по названному курсу разработанной и утвержденной Министерством образования и науки Республики Казахстан. – Астана, 2010. Болонской конвенции преподавания в современных высших учебных заведениях.

Авторы-составители сознательно акцентировали внимание на содержании этих основополагающих документах, вопросах воспитательного воздействия физической культуры, массового спорта и спорта высоких достижений способных оказать желаемое положительное воздействие на личность занимающихся, будущих специалистов. Сформировать, например, необходимые нравственные качества молодежи вступающей в жизнь: доброжелательность в общении, готовность прийти на помощь, целеустремленность и сильную волю, интернационализм и патриотизм, уважение к государственным символам (Флагу, Гимну и Государственному Гербу Республики).

Уважение к Государственной символике, видимо, способствуют содержанию предмета педагогики как науки о воспитании, многолетний практический профессионально-педагогический опыт авторов - составителей, многолетнее личное участие в историко-культурных, экспедициях по р. Урал и его притокам (1997 – 2014), возглавляемых депутатом Мажелиса-Парламента Республики Казахстан профессором Е.И. Тарасенко.

При написании данного пособия использовались рекомендации специалистов по общей педагогике: И.Т. Подласый. Педагогика. В 2-х томах. – М.; Просвещение, 2001. – 400 с.; Педагогика. Учебное пособие для институтов физической культуры. Под редакцией В.В. Белорусовой. – М.; ФиС, 1972. – 251 с.; Педагогика. Под редакц. В.В. Белорусовой и И.Н. Решетень. – 2-ое изд., доп. и перераб. 1986. – 288 с.; М.В. Прохорова, А.А. Сидоров, Б.Д. Синюхин, А.Г. Семенов. Педагогика физической культуры: Учебник. – Издательство «Путь»: ТИД «Альянс», 2006. – 288 с.; Педагогика физической культуры и спорта: учебник для студ. высших учеб. заведений. Под редакцией С.Д. Неверковича. – М.; Академия, 2010. – 336 с. Другие учебно-методические издания.

В числе мотивов побудивших авторов-составителей к написанию данного учебно-методического пособия стали, видимо, многолетняя преподавательская и учебно-воспитательская деятельность на факультетах физического воспитания пединститута, университета. Деятельность в должностях: преподавателя, старшего преподавателя, доцента кафедры, заместителя секретаря парткома пединститута им. А.С. Пушкина по воспитательной работе (г. Уральск, Республика Казахстан), декана факультета физического воспитания, заведующего кафедрой педагогики и психологии, проректора по воспитательной работе и делам молодежи (институт «Евразия»). Другие должностные обязанности тесно связанные с воспитательно-образовательной работой со студентами, избравшими физическое воспитание и спорт, как основные виды будущей профессиональной деятельности специалистов.

Стимулирующее воздействие оказала конечно и многолетняя деятельность куратора студенческих академических групп, различных профессиональных учебно-воспитательных учреждений Республики.

В послужном списке автора имеются и другие управленческие должности тесно связанные с преподаванием и воспитательной работой во внешкольных учреждениях физкультурно-спортивного профиля, например, в Западно-Казахстанском областном центре детско-юношеского туризма и краеведения, где автор-составитель долгое время работал в должности заместителя директора по научно-исследовательской деятельности и т.п.

Из этого, видимо, можно заключить, что у авторов-составителей может быть и собственное мнение на содержание и манеру изложения отдельных разделов (глав) предлагаемого пособия, насыщение их примерами, взятыми из собственной педагогической практики, опыта творчески работающих учителей, спортивных тренеров.

Учебно-воспитательная деятельность автора-составителя, нашла свое отражение и в прежних пособиях для студентов, вышедших в свет в разное время: Учитель физической культуры: процесс подготовки, опыт, теория. – Уральск, ЗКГУ им. М. Утемисова, 2010, 241 с.; Валеология. (Избранные лекции). – Уральск, 2004. – 128 с.; Воспитательная работа: опыт, теория, методика. (Избранные лекции). – Уральск, ДПП «Зап.-Каз. ЦНТИ», 2007. – 232 с.; Истории физической культуры и спорта Республики Казахстан. Учебно-методическое пособие в 2-х томах. Большом количестве, научных и научно-методических статей (более 200), рекомендаций, обобщенных передового педагогического опыта творчески работающих учителей, спортивных тренеров, организаторов физической культуры и спорта. Других научных и научно-методических статьях, учебно- педагогических изданиях.

Вывод

Опираясь на общие положения педагогической науки, авторы-составители стремились изложить материал доступным для студентов языком с максимальным использованием примеров из практической деятельности учителей, детских спортивных тренеров, организаторов физической культуры и спорта. Это положение было особенно необходимо при наличии в вузах специальных отделений с казахским языком обучения, студентов поступивших на факультеты из сельской местности.

Литература:

1. Абдыгаппарова С.Б и др. Основы кредитной системы обучения. Под общей редакцией А.А. Куликеева и др. – Алматы, 2004;
2. Аджиева Е.М. и др. 50 сценариев классных часов. – М., Центр: «Педагогический поиск», 2005;
3. Пересветов Н.Н. Воспитательная работа: опыт, теория, методика. – Уральск, 2007; Пересветов Н.Н., Аспекты физкультурно-спортивного краеведения. – Уральск, 2015;
4. Прохорова М.В., Сидоров А.А., Синюхин Б.Д., Семенов А.Г.. Педагогика физической культуры: Учебник. – Издательство «Путь»: ТИД «Альянс», 2006.

КҮШ ТӨЗІМДІЛІГІНІҢ ДАМУЫНА БАЙЛАНЫСТЫ БҮЛШЫҚЕТТІҢ ҚОЗҒАЛУ КЕЗІНДЕГІ БЕЙІМДІЛІК МЕХАНИЗМІ.

Турдалиев Р.М.
(Қзақстан, Орал)

Бүгінгі зайырлы заманымызда дүниежүзі бойынша бодибилдинг, фитнес, ауыр атлетика т.б күш қажет ететін спорт түрлері қарқынды дамып келеді. Соңғы кездері олаға деген қызығушылық біздің елімізде де жоғарылады. Атлетизм жаттығуларымен әртүрлі жастағы және жыныстағы адамдар өздерінің денсаулығын жақсартуды мақсат етеді.

Күшті қажет ететін спорт түрінің көмегімен адам күш төзімділігін арттыруға және буындарының қатаюына жол іздейді. Бәрімізге белгілі, бұлшықетке түскен

жүктеменің әсерінен бұлшықеттің күші және оның ұзақ уақыт жұмыс қабілеттілігі артады. Осының есебінен бұлшықеттің күш төзімділігі және күш артады.

Дене бұлшықетінің күш төзімділігі механизмі – көптеген компоненттерден тұратын, мейлінше күрделі процесс. Егер бір жақындау бұлшықеттегі қан тасымалдауды талап етсе, келесісі – гипоксияны, яғни сол бұлшықет талшықтарының төзімділігін қамтамасыз етеді. Ақыр соңында, қан құрамындағы лактатты және басқа да анаэробты метаболиттер шикізаттары концентрат деңгейінің жоғарылауы бұлшықеттің қысқаруы қасиетін төмендетеді. Субмаксималды жұмыс кезіндегі ең ұзақ бұлшықет төзімділігі жоғары максималды оттегін қажет (МОҚ) ету және жұмыс үстіндегі бұлшықетті қан және оттегімен жеткілікті тасымалдаудың нәтижелілігімен түсіндіріледі. Сондықтан, автор спорттағы теория мен практикада біржақты және төзімділіктің барынша қолайлылығы, яғни негізінен жұмыс үстіндегі бұлшықетке қан және оттегімен жеткілікті тасымалдауды қамтамасыз ететін демалу және жүрек-қан тамыр жүйесінің функцияларына тікелей байланыстылығын атап көрсетті.

Күш төзімділігін арттыру бұлшықет іскерлігінің нәтижесінде ағзадағы мейлінше күрделі кешендік өзгерістерге негізделген. Қазіргі уақытта күш төзімділігін арттыру және механизмдердің дамуы, жетілдіру негізінде қалыптасқан дәстүрлі көзқарастар қайта қарастырылуда.

Спорт дене мәдениеті теориясы, әдістемесі және практикасы саласындағы ең маңызды концепцияларының бірі спортшының функциональдық резервтерін жаттығу процесінде қолдануға бейімделу туралы концепция болып отыр. Бейімделу туралы концепцияны кешенді түрде құрастырған Г. Сельенің әдебиетінде: Күш төзімділігінің бейімделу синдромының бірінші кезеңі (қорқыныш кезеңі) – ағза функциясының бұзылуы. Бұзушы қимылдың алдын-алу үшін ағза ескертеді. Екінші кезеңі – тітіркендіргіш амалдарына көшу фазасы. Қайталанған тітіркендіргіштің қимылына ағзаның қарсы тұру бейімділігі артады. Үшінші кезеңі – қажу, бейімделудің шегі. Жалпы айтқанда, жүктеменің әсерінен ағзаның қарсы тұру бейімділігі артады, соның есебінен спорттық нәтижелер артады, бірақ ол бейімділіктің шегіне жетеді. Бұлшықет аппаратының анатомиялық бейімділігі бұлшықет талшықтарының гипоксиясымен байланысты. Дене бұлшықет гипоксиясын зерттеушілердің бірі П.З.Гудзь болды. Ол екі түрлі бейімделу механизмінің бар екенін атап көрсетті: бұлшықет талшықтарының гипоксиясы және олардың сандарының көбеюі (гиперплазия). П.З.Гудзьтің тағы бір анықтауынша, қаңқа бұлшықет талшықтарының гипоксиясы бір уақыттағы қозғалыс нерв талшықтарының көбеюін, кейде олардың жаңадан түзілуін байқады. Дене бұлшықет талшықтарының көпшілік гипоксиясы бұлшықеттің бүгілуі және жазылуы салдарынан «күш немесе күш төзімділігінің» артуы рациональділігін, тиімділігін және жасушааралық талшықтардың гиперплазиясының болуына әкеледі (талшықтардың сандарының көбеюі).

Дене бұлшықет талшықтарының бөлінуі шамадан тыс гипертрофияға ұшырағанның нәтижесінде болады. Практика жүзінде, әдебиеттердегі күш төзімділігін арттыру бағытындағы бағдарламалар жаттығу процесі кезіндегі күшті стрестің әсеріне негізделген. Бұл стресс бөлек бұлшықет топтарының шамадан артық гипертрофиясын туғызып, дайындық деңгейіне қарай нәтиженің оң немесе теріс болуы мүмкін. Қазіргі уақыттағы бұлшықет іскерлігінің жүктеудегі ағза «рациональді» бейімділігінің механизмі мен заңдылықтарын барынша терең зерттелгенмен, ескеретін жайлар бар. Атлетизмдегі рациональді жол жүктемені зорланып көтеру және бұлшықетті жүктеуге аз уақыт бөлу себептерінен болмай отыр.

М.Коцтың еңбектерінде көрсетілгендей, максималды анаэробты күшею жаттығу ұзақтығының шыңдалуы 10 сек. жеткенде болады. Максималдыға жақын анаэробты күшею жаттығу ұзақтығының шыңдалуы 20-50 сек. жеткенде болады. Атлеттің 40-60 сек. уақыт ұзақтығында жұмыс істеуі барынша тереңдете фосфогенді, лактацидті белсенділікті және оттекті энергетикалық жүйесіне қатысты қимылдауларды болдырады. Бір жаттығуды орындау кезінде метаболиттердің түзілуі максималды артады. Бодибилдингтің спортының тілімен айтқанда, мұндай күштік жүктеме бұлшықеттегі белокты синтездеу индукциясы үшін қажетті

және жеткілікті деп қарастырылады. Ары қарай жұмыстың жалғастырылуын жасуша резистенттігін және қысқару процесіндегі энергетикалық потенциалдың жұмсалуды үшін гомеостазаны демеп отыруға бағытталады .

Әдістемелік нұсқауларды талдай келе, әртүрлі деңгейдегі атлеттерді дайындауда атлетизмде бір жақындау (подход) көлемінде шектеулі жүктемемен жаттығу сирек қолданылады. Ал әр жаттығудағы жақындаулардың санын көбейту есебінен күрделі метаболикалық құбылыстардың тиімділігі артады . Бұл жағдайда, әрине, қалыпты жағдайдан гомеостаз параметрлерінің ауытқу дәрежесі кем болғандықтан протеинсинтездердің барлық жүйедегі белсенділігі жұмылдырылмайды. Бұлшықеттің жүйелі іскерлігінің әсерінен протеинсинтездердің белсенділігінің негізгі маңыздылығы АТФ азық-түлігінің ыдырауында байқалады .

А.А.Вирудің бекітуінше, бұлшықеттің жүйелі іскерлігі белок алмасуының болуымен негізделеді, ал бейімділік өзгерісі қалыптасу механизмдерінің жетілуімен байланысты және жаттығу жүктемелері арқылы ағзаға әсер ету жолымен жұмыс іскерлігін арттыру гомеостаз тыныштығын бұзады.

М.Йезистің көрсетуінше , нәтижелердің өсуі (максималды күш) 6-12 апталық қатаң хаттамалы жағдайда жаттығу сабақтарын жүргізудің нәтижесінде жүзеге асады. Осының салдарынан, 2-3 айдан кейін осы жаттығу сабақтарындағы өзгерістерге қарсы тұруға қабілетті бұлшықетте фермент және құрылымдық белоктар жиналады. Бұл жағдай нәтиженің ары өсуіне тежеу болады. Солай бола тұра, бұлшықеттің арнайы қысқару механизмі шексіз, тек бұлшықеттерді жүктеуде жаңа нұсқаларды таңдай білу қажет. Таңдаудың тиімді жолы бұлшықет бейімделген қабілеттіліктен жоғары деңгейге көшу болып табылады.

Адам ағзадағы энергия көзінің универсалдылығы АТФ болып табылады. Тек осы АТФ қатысуымен (ыдырау және ресинтездің) алмасудың үш түрі жүзеге асады: пластикалық, функциональді және энергетикалық. Пластикалық және функциональдық алмасулардың арасында АТФ-ты менгеруді қалайтын қарсы тұру қатынасы болады. Ол қосалқылар ер адам бұлшықетінің 0,25% құрғақ заттарын құрап, қарқынды жұмыс кезінде алғашқы 0,25 с уақытта жұмсалады. АТФ ресинтезі негізінен үш тәсілмен орындалады :

- Аэробты (сүт қышқылы тотығады), аэробты қабілетті сипаттайды;
- Гликолитикалық (гликоген бұлшықеттері, бауыр жұмсалады), гликолитикалық қабілетті сипаттайды;
- Креатинфосфатты (КрФ), алақатты қабілетті сипаттайды.

Қазіргі таңда мамандардың қалыптасқан көзқарастары бойынша, бұлшықеттің күш төзімділігінің дамуы арнайы бұлшықетаралық өзгерістермен анықталады: бұлшықет жұмысы кезіндегі митохондриялардың жалпы салмағының артуы және АТФ ыдырату (синтездеу) үшін қанмен таратылған оттегін пайдалануда бұлшықет қабілеттілігінің өсуі . Осыған байланысты, бұлшықетаралық факторлар, кардиореспираторлықпен бірге, спортшылардың күш төзімділігінің артуына айтарлықтай үлесін қосады.

Дене күшінің және күш төзімділігін дамытатын спортшылардың субсарколеммалық митохондриялардың тығыздығы, тек бір ғана күш төзімділігін немесе аэробты төзімділікті жетілдіретіндерге қарағанда жоғары болады . Бұл жердегі жұмыс іскерлігін көтерудегі шешуші факторлардың бірі диффуздық жағдайының күшеюі басқаша айтқанда, жұмыс қабілеттілігінің артуы болып табылады.

Жоғары максималды күштерді бағындырған кезде, жұмыс гипертрофиясы миофибриллдердің көлемінің өсуімен байланысты, яғни бұлшықет талшықтарының өзіндік қысқару аппаратымен байланысты . Бұлшықет салмағын артыруға жаттыққанда талшықтарының жуандауы саркоплазманың көлемінің өсуі есебінен болады (яғни, қысқармайтын оның бөлігі). Бұл құбылыстар бұлшықеттегі метаболикалық резервтердің артуына (гликоген, креатинфосфат, миоглобин) және олардың тотығу қабілетінің жақсаруына әкеледі .

Денедегі бұлшықет бейімділігінің сипаттамасы талшықтардың көлденең жуандығы ауданының бастапқы деңгейімен анықталады: бұл деңгей төмен болған сайын, гипертрофияның мүмкіндігі жоғары, тіпті жаттығуды күш компонентісіз орындаса; деңгей жоғары болған сайын, диффуздық жағдайдың азаюы бағытындағы бейімділік мүмкіндігінің дәрежесі жоғарылайды, яғни бұлшықет гипертрофиясы .

Бәрімізге белгілі, бұлшықет талшықтарының екі негізгі типі: баяу талшықтар (I тип, тотықтыратын) және тез талшықтар (II тип, гликолитикалық). Өз кезегінде, тез талшықтар екі типшеге бөлінеді: II-A типше (тез гликолитикалық-қатынастық) және II-B (тез гликолитикалық) . Аталған талшықтар типтері физиологиялық көзқараспен айтқанда, күш, бір рет қысқарудың жылдамдығы және қысқарудың ұзақтығы қабілеттігіне айырмашылықтарымен өзара бөлінеді .

Баяу және тез типтердегі талшықтардың пайыздық қатынасы бұлшықет талшықтарының өлшемдерінің динамикалық өзгеруіне әсер етуі мүмкін. А.Н. Некрасовтың тұжырымдауынша, бұлшықеттегі II типті талшықтардың мөлшері кем болған сайын, сол талшықтардың өлшемі де көп болады. Әдетте, көлемі 80-85% құрайтын миофибриллдердің өсуі есебінен бұлшықет талшықтарының гипертрофиясы артады. Миофибриллдердің көлемінің артуы интенсификация процесіндегі белоктың ыдырауымен қатар және оның ыдырауының ингибирленуімен болады. I типтегі бұлшықет талшықтарының гипертрофиясы протеолитикалық процесстердің ингибирлену жолымен болса, II типтегі қысқарту белоктарының ыдырауы процесінің күшеюі есебінен болады .

С.Шенкманнның зерттеулерінің нәтижесінде, әртүрлі жаттығулардың әсерінен бұлшықеттің қалпының, өлшемі және тотығу потенциалының түрліше көрсеткіштер береді. Атап айтсақ, авторлар тұжырымдайды, атлетикалық гимнастика сабақтарынан кейін, тез бұлшықет талшықтарының көлденең қимасының ауданы (КҚА) 20%-ға өсетіні анықталды. Баяу талшықтардың КҚА дәлдігінің өзгеруі байқалмады. Авторлардың болжауынша, аз уақыт ішіндегі қарқынды жұмысында, тек шаршауға бейімді тез бұлшықет талшықтарында гипертрофияға жағдай жасалады.

Тағы да айтып кететін маңызды жайт, атлетикалық гимнастиканы сабағын, мысалы, ауыр атлетикамен салыстырсақ бұлшықеттің күш төзімділігі тотығу потенциалына әртүрлі әсер етеді.

Жоғарыда аталған тұжырымдарға сүйенсек, миофибрилдік және саркоплазматикалық компоненттердің гипоксиясын күшейте отырып, тотығу потенциалының қабілеттілігін жоғарылатпайды. Мұндай бейімділік сипаттамасы ауыр атлетиканың (жақындаулар санының аздығы, әр жақындаудағы максимальдік жүктеменің жоғары болуы) физиологиялық ерекшелігімен байланысты, яғни энергетикамен қамтамасыз етілудің аэробты компонентінің толығымен болмауымен сипатталады. Осыған қарама-қарсы, атлетикалық гимнастикада жақындаулардың көптігі және жаттығу сабақтарындағы жүктеменің деңгейі максимальдіге жуық (субмаксимальді) болуы. Бұл гипертрофияланған талшықтарда тотығу ферменттерінің мазмұндарының абсолюттік өсуін қамтамасыз етеді .

Қорыта келе, күштік жаттығу сабақтарында үлкен салмақпен және аз қайталау санымен айналысу тез бұлшықет талшықтарының санының мөлшерін арттырады. Жаттығуды үлкен емес салмақпен және көп қайталау санымен орындағанда белсенді түрде тез және де баяу бұлшықет талшықтары санының мөлшері бірге артады.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Бельский И.В. Особенности методики атлетической гимнастики режиме свободного времени студентов: Автореф. Дис. ... канд.пед.наук. – Минск, 1990. – 24 с.
- 2 Волков Н.И. Туризм или атлетическая гимнастика // Теор. и практ. физ. культ. 1966. - №1. – С.53-57.
- 3 Мамытов А.М. Соотношение средств общей физической подготовки в занятиях атлетической гимнастикой: Автореф. Дис. ... канд.пед.наук. – М., 1981. – 24 с.

- 4 Медведев А.С. Система многолетней тренировки в тяжелой атлетике: Учебн. пособие для тренеров. – М.: Физкультура и спорт, 1986. – 272 с.
- 5 Петров В.К. Силовые упражнения в оздоровлении людей разного возраста // Теор. и практ. физ. культ. 1993. - № 10. – С.7-8.
- 6 Роман Р.А. Тренировка тяжелоатлета в двоеборье. - М.: Физкульт. и спорт, 1984. – 152 с.
- 7 Скворцов И.А. Акцентирование увеличение силы и мышечной массы // Атлетизм. – 1991.- № 1-2. – С. 31-34.
- 8 Сухоцкий И.В. Силовая подготовка учащихся ПТУ допризывного и призывного возрастов: Метод. пособ. для ПТУ. – М.: Высшая школа, 1990. – 80 с.
- 9 Черняк А.В. Методика планирования тренировки тяжелоатлета. – М.: Физкультура и спорт, 1978. – 136 с.

ИНФОРМАТИКА ПӘНІН АҚПАРАТТЫҚ-КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ЖАҢА ТҰРҒЫДА ОҚЫТУДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҒЫН АРТТЫРУ ЖОЛДАРЫ

Кушалиева Г.М
(Қазақстан, Орал)

Қазақстандық білім беру реформасының басты мақсаттарының бірі – инновациялық технологияларға сүйене отырып, оқушының бойында шығармашылық ойлауды, бастамашылдықты дамытуға мүмкіндік жасау, тұлғаның үйлесімді дамуына қолайлы жағдай туғызу нәтижесінде оның өзіндік мүмкіндіктерін жоспарлы пайдалана білуіне қол жеткізу арқылы тұлға біліктілігін қалыптастыру. Білім жүйесі ел өміріндегі стратегиялық маңызды сала болып табылатындығы белгілі. Ал, оқу үдерісіндегі дәстүрлі әдістердің озық заман талабына жауап бере алмайтындығы өзінен-өзі түсінікті. Бүгінгі уақыт талабына сай білім беруді одан әрі жетілдіру оқу-тәрбие үдерісіне озық тәжірибені, ғылыми жетістіктерді енгізуді талап етеді. Жаңа технологияларды меңгеру мұғалімнің зияткерлік, кәсіптік, адамгершілік, рухани, азаматтық және басқа да көптеген адами келбетінің қалыптасуына игі әсерін тигізеді, өзін – өзі дамытып, оқу үрдісін тиімді ұйымдастыруға көмектеседі. Педагогикалық қызметке ынтасы жоғары, білім беру саласындағы үнемі жаңарып отыратын өзгерістерге икемді, жаңа технологияларды оқу-тәрбие үрдісінде қолдана алатын мұғалім ғана қоғамдағы өзгерістерге бейім оқушының жеке тұлғасын қалыптастыруда түйінді тұлға болып табылады. Бүгінгі таңда білім берудегі басты міндет әртүрлі әдіс – тәсілдерді, жаңа технологияларды қолдана отырып оқушының пәнге деген қызығуларын арттыру және білім сапасын жақсарту.

Елбасының жолдауында «Білім беру жүйесі реформасының орталық буыны осы заманғы білім беру үрдістерін, ақпараттық технологияларды жаппай енгізу, бұл кезеңде назарды оқушылардың біліктілігін арттыруына аудару қажет» дегеніндей, біз инновациялық оқытуды тәжірибемізге енгізіп, ойлау қабілеті дамыған, өз бетінше шешім қабылдай білетін білімді ұрпақты тәрбиелейміз.

«Инновация» термині ғылымға XIX ғасырда енді. XX ғасырдың екінші жартысында инновация әлеуметтік өзгерістердің жалпы үрдістерінің сатысы ретінде қаралып, оның негізгі элементтері атап көрсетілді: «жаңашылдық», «жаңашыл», «бағалаушылар». Үрдістің сындарлы, өзгермелі мерзімін қандай да бір жаңа енгізілмелерге сәйкес «бағалаушылардың» іс-әрекетіндегі өзгерістер айқындайды.

Жаңашылдық – нағыз құрал, ал инновация осы құралды меңгеру үрдісі. Сауатты түрде таңдап алынған жаңашылдық барынша мүмкін дәрежеде жаңа енгізілімнің табысқа жетуіне кепілдеме беруі тиіс. Инновациялық үрдіс деп жаңалықты жасау, меңгеру, пайдалану және тарату бойынша жүргізілетін кешенді іс-әрекетті айтады.

Бүгінгі жағдайда жаңа ғылыми, тәжірбиелік білімді жасау және оларды меңгеру мен іске асыруды инновациялық тұрғыдан қарастыруға болады.

Педагогикалық технология оқу үрдісімен, яғни мұғалім мен оқушының іс-әрекетімен, оның құрылысымен, құралдармен, әдістері және түрлерімен түбегейлі байланысқан. Жаңа технологияны меңгеру мұғалімнен асқан шеберлікті, арнайы дайындық пен ізденісті, сауаттылықты қажет етеді. Инновациялық оқыту білімді тереңдетумен қатар оқушыны оқу әрекетіне жетелеп, олардың оқуға деген ынтасын оятады. Бұл жаңа технологиялар шығармашыл қабілеттің дамуына жағдай туғызады. Әр мұғалім қазіргі жаһандану саясатына сәйкес жаңа технологияны өз ыңғайына, пәніне лайықтап пайдалануға тиіс. Сабақты тартымды өткізу және оқушылардың оқуға деген қызығуын арттыру үшін әр сабақты түрлендіріп, арттыруы шарт. Ол үшін тек бір технологиямен шектеліп қалмай, әр түрлі технологияның сан қилы элементтерін пайдалану артық етпесі анық. Сабақта мәселелік оқыту технологиясының басты мақсаты – оқушыны өз бетімен ізденуге үйрету, олардың танымдылығы мен шығармашылық икемділіктерін дамыту. Ерекшелігі: оқу материалында баланы қызықтыратындай құпиясы бар мәселе туғызу.

Инновациялық технологияларды қолдана отырып оқыту – бұл таным әрекетін ұйымдастырудың арнаулы формасы. Сабақтың қызықты да түсінікті болуы мұғалімнің шеберлігі мен ізденімпаздығына тікелей байланысты. Оқушылардың пәнге қызығушылығын арттыру үшін сабақты түрлендіріп өту керек. Осындай жұмыс барысында жаңашыл мұғалімдердің тәжірибесіне сүйене отырып, сабақты түрлі іскерлік ойындар, жарыстар түрінде, пәнаралық байланыс түрінде, көрнекіліктермен, дидактикалық материалдар пайдалана отырып өтсе, балалар қызығатын сияқты. Ол үшін оқытудың жаңа технологияларын, қашықтықтан оқыту, ақпараттық – коммуникациялық технологияларды енгізу және тиімді пайдалану секілді ауқымды мәселелердің өзектілігі артады.

Информатика мұғалімдерінің педагогикалық жұмысына қойылатын талаптарының басқа пәндер мұғалімінің жұмысына қойылатын талаптардан гөрі елеулі ерекшеліктері, айырмашылықтары бар. Сол талаптарды іске асыру - мұғалімнің жұмыстарының мақсаттылығын күшейтіп, сабақтан тыс уақытында нәтижелі әрі құнды материалдарды ұйымдастыруына мүмкіндіктер туғызады. Дидактикалық материалдар информатика оқулығының негізінде алынған өзіндік, бақылау және тесттік тапсырмалардың, пысықтау сабақтарының, қызықты есептердің жиынтығы болып табылады. Дидактикалық материалдарға енетін өзіндік жеке жұмыстар тек оқыту сипатына, жаңа өтілген материалдарды пысықтауға және бекітуге арналып беріледі. Ол тапсырмалар оқушылардың біліктіліктерін, дағдыларын қалыптастыруға көмектесуге және олардың білімдерін тексеруге бағытталған. Бақылау және тесттік жұмыстарды жүргізуде өзіндік жұмысқа қарағанда уақыт көлемі қатаң ескеріледі. Дидактикалық материалда ұсынылатын тест тапсырмаларының сұрақтары өте анық, түсінікті, ой тұжырымын жасауға өте ыңғайлы болуы тиіс. Тест тапсырмаларды пайдаланып, нәтижесіне талдау жасай келе, мынадай қорытынды жасауға болады. Тест тапсырмалары оқушылардың қандай материалды игеріп, қай материалды қандай тәсілмен түсіндіру қажет екенін анықтауға да мүмкіндік береді. Дидактикалық ойындар – сыныпта жүргізілетін жұмыстардың ең қызықтысы. Ойынның қай түрі болса да, оқушыларды өзіне тартып әкететіні белгілі.

Оқушылардың пәнге қызығуын шығармашылықпен ойлауын және білім сапасын арттыруда сабақта қолданылатын ойын элементтерінің рөлі зор. Ойын элементтерін пайдаланудың оқушылар білімін тиянақты етудегі зор мүмкіндігін ескере отырып, мен өз іс тәжірибемде бірнеше ойын түрлерін қолданамын. Сабақта ойын элементтерін қолдану оқушылардың жоғары көңіл күйін туғызады. Ал мұның өзі оқушының белсенділігін, дербес ойлануын, қызығуын арттырып, сабақты қабылдауға, барынша қолайлы ықпалын тигізеді. Ойынның қандай түрі болса да жалқау, енжар балалардың

ынтасын арттырып, білімге қызықтырады. Сабақ үстінде кроссворд шешуге арналған қысқаша бақылау жұмыстарының да орындауға болады. Кроссворд жасау - үй жұмысы. Балалар әдебиетпен танысып, терминдерді қайталайды, жаңа ұғымдарды біледі. Мұғалім олардың тереңдігін, жаңа сөздер санын кроссвордтың құрылу күрделілігін, қателерді тексереді. Кроссвордтармен жұмыс істеу балаларға ұнайды, сабақты қызықты етіп өткізуге көмектеседі. Олар оқушылардың шығармашылық жұмыспен айналасуына түрткі болады, олардың тек компьютерге жұмыс істеуге ғана қызығушылығын емес, пәннің теориялық негіздерін білуге ынталандырады. Анаграммалар, ребустар және кроссвордтардан да басқа ойын технологияларын пайдалануға болады. Мысалы, «Литерлік шамаларды өңдеу операциялары» тақырыбын өткенде, қиып алып желімдеу операцияларын да қарастыруға болады, олардың жаңа сөздер табуға көмектесетінін де айтып кеткен жөн. Информатика пәні -басқа пәндерден алған білімдерді пайдаланушы және оны дамытушы пән. Демек, оқушылардың ғылыми дүние танымының, көзқарастарының негізі олардың басқа пәндерден алған білімдерін жинақтау нәтижесінде қалыптасуы керек. Бұл пәнаралық байланыс арқылы жүзеге асады. Пәнаралық байланыс - күрделі педагогикалық проблемалардың бірі. Информатика сабағына интерактивтік әдісті қолданудан оқушылардың білімі тиянақталады, білімі тереңдейді, өздігінен кітап оқуға дағдыланады, өмірмен байланыстығын, информатика пәнінің түрлі пәндермен байланысты екендігіне көздері жетеді. Компьютерді, экологияны, табиғатты қорғауға, экономиканы жобалауға, мәдениетті дамытуға, информатиканы география, физика, химия, еңбек, құқық, математика пәндерімен, медицина ғылымдарымен байланыстыруға болады. Міне осындай тәсілдермен өзгермелі ортада тиімді шешімді жылдам қабылдай алатын, өзіндік ойлау қабілеті бар, өзін-өзі жетілдіре алатын, жаңа типтегі адамды қалыптастыруға, тәрбиелеп шығаруға болады. Осындай қасиеттері бар адам элеуметтік жағынан да өзін- өзі жақсы қорғай алады. Ендеше қоғам талабына сай білім беру үшін жаңа педагогикалық технологияларды әр түрлі оқыту әдістерімен сабақтастыра жүйелеп, заманауи тиімді білім беру жүйесін жасақтай білуіміз керек.

Әдебиеттер

1. Нурпеисова Т.Б., Кайдаш И.Н. Информационно-коммуникационные технологии. Алматы: Бастау, 2017
2. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура. Москва 2000.
3. Печенкин В.В. Информационные технологии в структуре информационного общества. Саратов, Изд-во СГУ. 2001.
4. Баймұманов Б., Қараев Ж. Дидактические особенности использования информационных технологий обучения//Высшая школа Казахстана–2000.

МУЗЕЙЛІК ПЕДАГОГИКА БАЛАЛАРДЫ ПАТРИОТТЫҚҚА ТӘРБИЕЛЕУДЕГІ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯ РЕТІНДЕ

Мендигалиев Б.С, Тойжигитова Б.Б, Өтепова М.С.
(Қазақстан, Орал)

Музейлік педагогика бүгінгі таңда оқу мен тәрбиелеуге қатысы бар тұлғаларға таныс ұғым. Музейлік педагогика термині 19-20 ғасырда Германия елінде пайда болған.

Музейлік педагогика музей әрекетінің білімдік, мәдени ерекшеліктерін, тарихын түрлі әдістер арқылы зерттейді. Бұл ғылым саласы педагогика мен психология, музейтану, өнер, өлкетану ғылымдарының бірлестігін қамтиды.

Балалық шақ–тұлғаның және оның адамгершілік өрісінің қалыптасуындағы жауапты кезеңі болып табылады. Патриоттық сезімнің негізі бала кезден қалыптасады.

Уақытында құрылған қолайлы педагогикалық орта тәрбиеленушілердің бойында отансүйгіштік пен азаматшылық негіздерін тәрбиелеуге жағдай жасайды. Балаларды патриоттыққа тәрбиелеу бағытында түрлі әдіс-тәсілдер: топсеруендер, ұйымдастырылған оқу қызметтері, саяхат сабақтар, жылжымалы көрмелер, шебер-сыныптар, дөңгелек үстелдер т.б. қолданылады[1].

Бөбекжай ұжымы ерекше дамытушылық ортаның қалыптасуына жағдай жасауда. Бала тілінің дамуы оның ақыл – ой қорына байланысты болып табылады, баланың ақыл – ой тәрбиесімен қатар адамгершілік –патриоттық, әлеуметтік тәрбиесі қатар дамуы қажет.

Біздің ойымызша, музейлік педагогика мектеп жасына дейінгі балалардың адамгершілік, рухани тұрғыдан кешенді дамытады.

Жоспарлы түрде балалармен бірге музейге бару нақты оқу, тәрбие, дамытушылық мақсаттарға ие.

Балаларға музейлік тәрбие беруде заттарды топтастырып жинауға, коллекция жасауға үйрету мақсатында «Ойыншықтар музейі» атты ашық ұйымдастырылған оқу іс-әрекеті өткізілді. Ұйымдастырылған оқу қызметі барысында балаларға ойыншықтар туралы мағлұмат беріліп, ойыншықты күтіп ұстай білуге үйретіп, балалардың ойыншықтар топтамасын жинауға қызығушылығын арттыру, ұқыптылыққа баулу, эстетикалық талғамын кеңейтіп әдемілікке тәрбиелеу бағытында жұмыстар жүргізілді. Топтамалар жинауға ата-аналар да тартылды. Атқарылған жұмыс коллекция жасаудың баланы ұқыптылыққа, шыдамдылыққа баулитынын, материалмен жұмыстану әуесқойлық пен танымдық белсенділігін дамытатынын, ғылым мен өндірістің кез-келген саласындағы зерттеушілік жұмыс үшін қажетті қасиеттерді тәрбиелейтінін көрсетті. Балалар шын көңілмен экскурсоводтар рөлінде өздері жинаған түрлі тақырыптағы топтамаларды таныстырды[2].

Бәрінен бұрын мұрайжай тәрбиесінің үш бірлігі, бұл мұражайға баруға түбегейлі даярлық алғышарт болуы тиіс, ал ол аяқталғаннан кейін алған білімдер мен әсерлерді бекіту, аяқталушы кезең қолдан жасалған, яғни шығармашылық қабілеттерін практикалық қызметте (илеу, суретін салу, ойын, этюд) бекітеді дегенді білдіреді.

Бөбекжайда музейлік педагогика аясында шағын музейлік бұрыштар жасақталуда. Бөбекжайда шағын музейлік бұрыштарды жасақтау өзекті және тиімді болып табылады. Қарапайым музейлерде бала тек пассивті пайымдаушы болса, ал мұнда ол – экспозицияны жасаушы бірлескен автор. Бұл жерде тек ол ғана емес оның ата –анасы да қатысып отырады.

Шағын музейдің мақсат-міндеттері:

- музейлік педагогиканың бағытын жүзеге асыру;
- бөбекжайдағы пәндік-дамытушылық ортаны дамыту;
- мектеп жасына дейінгі балаларда музей туралы түсінік қалыптастыру;
- дүниетанымын қалыптастыру;
- жобалау –зерттеушілік дағдыларын қалыптастыру;
- шығармашылық, логикалық ойлауы мен қиялын дамыту.

Шағын музей – бұл бала мен тәрбиешінің және олардың ата –анасының бірлескен жұмыстарының нәтижесі. Шағын музейдегі экспонаттарды шартты түрде мынадай бөліктерге бөлуге болады:

- табиғи объектілер;
- географиялық карталар және атластар;
- табиғи материалдардан жасалған «экспонаттар»;
- шағын музей тақырыбымен байланысты «отбасылық коллекция».

Олар балаларға эксперимент жасауға, алынған білімді талдауға, шығармашылық қабілеттерді дамытуға, қарым-қатынас және шығармашылық қабілеттерін дамытуға мүмкіндік береді. Мектеп жасына дейінгі балалардың негізгі әрекеті ойын болып табылады. Ойын арқылы бала әртүрлі жағдайларды модельдеу арқылы қоршаған ортаны

танып, қажет дағдыны игеріп, өз тәжірибесін жинақтайды. Мектеп жасына дейінгі кезеңде бала қиялы жақсы дамиды. Сондықтан бұл балаға сол кездегі тарихи уақытқа рухани тұрғыдан ене отырып, жинақталған тарихи-мәдени құндылықтарды игеруге мүмкіндік береді [3].

Біздер бірлескен жұмыс барысында байқағанымыз музейлік педагогика арқылы мектеп жасына дейінгі балалар музейлердің пайда болу тарихымен, түрлерімен, музейдегі мінез –құлық ережелерімен, жәдігер, экскурсовод, түсініктерімен танысып, іздеу-жинақтау әрекеті арқылы танымдық қызығушылықтарын арттырады.

Бұл бағытағы жұмыстарды жүйелі түрде түрлердіру арқылы балаларда «музейлік орта» туралы түсінік қалыптасады, музей мәдениеті туралы білімдері кеңейіп, музейлік педагогиканың түрлі формаларын кешенді ұйымдастыру арқылы жан –жақты дамыған тұлға қалыптастыртыруға болады.

Біртіндеп бала санасыда «уақыт» – «мәдениет» – «құндылық» - «Мен» түсініктері арасында байланыс орнайды. Тәрбиеленушілерде музей мәдениеті негізінің қалыптасқандығын мынадан дағдылар мен біліктіліктерден білуге болады:

- ✓ Қоршаған орта заттарынан мәдени-тарихи негізді көре білу;
- ✓ Музейге ерекше феномену ретінде тұрақты қызығушылық көрсету;
- ✓ Мәдени құндылықтарды түрлі формаларда эмоционалды қабылдау;
- ✓ Мәдени құндылықтармен қатынас жасау дағдысын игеру: музейде өзін ұстай алу, объектімен заттарға зейін салып қарау дағдысын игеру.
- ✓ Елге және мемлекетке деген қатынас бала кезден қалыптасады.

Сондықтан бөбекжайдың басты мақсаты патриоттық тәрбие беру болып табылады. Психологиялық – педагогикалық зерттеулер мектеп жасына дейінгі балалар үшін тарихтың, мәдениет пен өнердің кейбір жағдайлары егер қолжетімді етіп ұсынылатын болса, қызығушылық туғызып, білім көзі де қолжетімді болып табылатындығын көрсетіп отыр.

Музей баланың жалпы адамгершілік құндылықтарға, тарихқа, әлемге деген көзқарасын дамыта отырып, шығармашылық талғамын дамытады.

Мектеп жасына дейінгі ересек бала үшін қолданбалы өнер композициялары, архитектуралар қолжетімді болып табылады. Балалар қолданбалы өнер бұйымының әдемілігін қабылдап қана қоймай, оған эстетикалық баға бере алады. Бала дүниетанымын дамыту – педагогтын алдында тұрған күрделі міндет болып табылады. Дүниетанымның кендігі таным үдерісін жеңілдеті отырып, ойлау, қиял және әлемге деген шығармашылық қатынасты дамытады.

Музейлік педагогика бойынша балалармен жұмысты ұйымдастыруда балалардың жас тобын анықтау қажет. Төрт жастан бастап баламен жұмыс жасау тиімді болып табылады. Бұл жастан бастап көре білу, бақылай алу, талдау, көрген бойынша ойлану дағдысы қалыптасады. Бөбекжайдың оқу әрекетінің оқу кестесінен музейлік педагогика бойынша балаға ойлануға, армандауға, талдауға мүмкіндік беретін уақыт бөлінуі қажет. Педагог қоршаған ортадағы заттардың жасырын мағынасын түсіндіру үшін күрделі символдық тілді қолданбауы қажет. Әрбір ұйымдастырылған оқу қызметі алдында үлкен дайындық жұмыстары жүргізілуі қажет. Оған: ойын, әңгіме, шағын көрмелер ұйымдастыру, қызықты әдебиеттерді жинақтау.

Ұйымдастырылған оқу қызметі өткізілгеннен кейін алынған ақпаратты бекіту үшін шағын шығармашылық жұмыс ұйымдастыруға болады. Бұл сурет, фото сурет, тақырып бойынша әңгіме, кітап, қолдан жасаған шығармашылық заттар т.б. болуы мүмкін.

Музейлік педагогика бойынша білім беру әрекетінің әдістемесі баланың эмоционалдық тұрғыдан дамуына, әлеуметтік бейімделуіне бағыттала отырып, балалардың бір –бірімен еркін қарым –қатынас жасауын, ойын еркін жеткізе алуы кездейді.

Біздер бірлескен жұмыс барысында байқағанымыз музейлік педагогика арқылы мектеп жасына дейінгі балалар музейлердің пайда болу тарихымен, түрлерімен,

музейдегі мінез –құлық ережелерімен, жәдігер, экскурсовод, түсініктерімен танысып, іздеу-жинақтау әрекеті арқылы танымдық қызығушылықтарын арттырады[4].

Музейлік педагогика бойынша білім беру әрекетінің әдістемесі баланың эмоционалдың тұрғыдан дамуына, әлеуметтік бейімделуіне бағыттала отырып, балалардың бір –бірімен еркін қарым –қатынас жасауын, ойын еркін жеткізе алуды көздейді.

Әдебиеттер

1. Рыжова Н.А., Логинова Л.В. Данюкова А.И. Мини-музей в детском саду. — М.: Линка-Пресс, 2008.
2. Рыжова Н.А. Экологически проект «Мое дерево». — М.: Карапуз-дидактика, 2006.
3. Орлова А.А. От коллекции к музею. Фотосессия и методические материалы на DVD. — М.: Обруч, 2008.
4. Еркинова Н.А. Путешествие по мини-музеям детского сада. Учебный видеофильм и методические рекомендации на DVD. — А.: Обруч, 2008.

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҚАРЖЫ СЕКТОРЫН ЖАҢҒЫРТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ МЕН БОЛАШАҒЫ

ОРГАНИЗАЦИЯ И СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ КАМЕРАЛЬНОГО НАЛОГОВОГО КОНТРОЛЯ В РК

Суханбердина Б.Б
Какиева А.Н
(Казахстан, Уральск)

В целях улучшения налогового и таможенного администрирования, создания благоприятных условий для развития предпринимательства, а также снижения административных рычагов воздействия со стороны государственных органов в деятельность бизнес-структур на постоянной основе осуществляется налоговое и таможенное администрирование поступлений налогов и иных обязательных платежей в бюджет.

Как показывает практика, налогоплательщики заинтересованы в получении информации в части налогового контроля, так как необходимо знать свои права и обязанности согласно законодательству.

Налоговый контроль представляет собой комплексную и целенаправленную систему экономико-правовых действий компетентных органов государства, которая базируется на законодательстве в области налогообложения и направлена на сбор и анализ информации об исполнении налогоплательщиками обязанности по уплате налогов. Одной из форм налогового контроля и на сегодняшний день приоритетным направлением в области осуществления налогового администрирования является камеральный контроль, осуществляемый органами государственных доходов. В соответствии со статьей 94 Кодекса «О налогах и других обязательных платежах в бюджет» Республики Казахстан (Кодекс) камеральным контролем является контроль, осуществляемый налоговыми органами на основе изучения и анализа представленной налогоплательщиком (налоговым агентом) налоговой отчетности, сведений уполномоченных государственных органов, а также других документов и сведений о деятельности налогоплательщика.

Камеральный контроль является составной частью системы управления рисками.

Целью камерального контроля является предоставление налогоплательщику права самостоятельного устранения нарушений, выявленных налоговыми органами по результатам камерального контроля, путем постановки на регистрационный учет в налоговых органах и (или) представления налоговой отчетности в соответствии со статьей 96 Кодекса и (или) уплаты налогов и платежей в бюджет. Также есть порядок и сроки проведения камерального контроля согласно статьи 95 Налогового Кодекса Республики Казахстан.

Камеральный контроль проводится путем сопоставления следующих данных, имеющихся в налоговых органах:

- 1) налоговой отчетности;
- 2) сведений иных государственных органов об объектах налогообложения и (или) объектах, связанных с налогообложением;
- 3) сведений, полученных из различных источников информации, по деятельности налогоплательщика;
- 4) иной отчетности, установленной Кодексом.

Камеральный контроль проводится за соответствующий налоговый период после истечения срока представления налоговой отчетности за такой период, установленного Кодексом.

Камеральный контроль осуществляется в течение срока исковой давности с учетом положений, установленных статьей 48 Кодекса. Результаты камерального контроля регламентируются согласно статьи 96 Налогового Кодекса.

В случае выявления нарушений по результатам камерального контроля оформляются: по нарушениям с высокой степенью риска - уведомление об устранении нарушений, выявленных налоговыми органами по результатам камерального контроля, с приложением описания выявленных нарушений; по нарушениям со средней степенью риска - извещение о нарушениях, выявленных по результатам камерального контроля, с приложением описания выявленных нарушений. Извещение о нарушениях, выявленных по результатам камерального контроля, направляется налогоплательщику (налоговому агенту) в срок, не позднее десяти рабочих дней со дня выявления нарушений в налоговой отчетности, для сведения. Форма извещения о нарушениях, выявленных по результатам камерального контроля, устанавливается уполномоченным органом. Положения данного пункта не распространяются на нарушения с незначительной степенью риска, выявленные по результатам камерального контроля, и учитываются в системе управления рисками.

Исполнение уведомления об устранении нарушений, выявленных налоговыми органами по результатам камерального контроля, осуществляется налогоплательщиком (налоговым агентом) в течение тридцати рабочих дней со дня, следующего за днем его вручения (получения).

Исполнением налогоплательщиком (налоговым агентом) уведомления об устранении нарушений, выявленных налоговыми органами по результатам камерального контроля, признается: 1) в случае согласия с указанными в уведомлении нарушениями - устранение выявленных нарушений налогоплательщиком (налоговым агентом) путем: постановки на регистрационный учет в налоговых органах; представления налоговой отчетности по уведомлению за налоговый период, к которому относятся выявленные нарушения; уплаты суммы налога на добавленную стоимость в бюджет, ранее возвращенной из бюджета по требованию налогоплательщика о возврате налога на добавленную стоимость, а также уплаты пени в размере, указанном в пункте 4 статьи 104 Кодекса, за каждый день с даты перечисления налогоплательщику таких сумм;

2) в случае несогласия с указанными в уведомлении нарушениями - представление налогоплательщиком (налоговым агентом) пояснения по выявленным нарушениям на бумажном или электронном носителе в налоговый орган, направивший уведомление об устранении нарушений, выявленных налоговыми органами по результатам камерального контроля.

В пояснении должны быть указаны: дата подписания пояснения налогоплательщиком (налоговым агентом); фамилия, имя и отчество (если оно указано в документе, удостоверяющем личность) либо полное наименование лица, представившего пояснение, его место жительства (место нахождения); идентификационный номер налогоплательщика (налогового агента); наименование налогового органа, направившего уведомление об устранении нарушений, выявленных налоговыми органами по результатам камерального контроля; номер и дата уведомления, на которое представляется пояснение; обстоятельства, являющиеся основаниями и доказательствами несогласия лица, представившего пояснение.

В случае, если в пояснении в качестве основания для несогласия лица, представившего пояснение, в качестве подтверждения доказательств указываются документы, то копии документов, указанных в пояснении, кроме налоговой отчетности, обязательно прилагаются к пояснению. Представление иных документов в рамках исполнения уведомления путем представления пояснения не требуется.

Налогоплательщик не вправе представлять пояснение по следующим нарушениям, выявленным налоговыми органами по результатам камерального

контроля: 1) при отнесении на вычеты расходов при исчислении корпоративного подоходного налога и в зачет суммы налога на добавленную стоимость по приобретенным товарам, работам, услугам: на основании счета-фактуры и (или) иного документа, действие (действия) по выписке которых признаны вступившим в законную силу судебным актом совершенным (совершенными) субъектом частного предпринимательства без фактического выполнения работ, оказания услуг, отгрузки товаров; по сделкам, признанным недействительными на основании вступившего в законную силу решения суда; 2) при отнесении на вычеты расходов при исчислении корпоративного подоходного налога по операциям, совершенным без фактического выполнения работ, оказания услуг, отгрузки товаров с налогоплательщиком, руководителем и (или) учредителем (участником) которого не причастен к регистрации (перерегистрации) и (или) осуществлению финансово-хозяйственной деятельности такого юридического лица, установленных решением суда, вступившим в законную силу; 3) при отнесении в зачет суммы налога на добавленную стоимость по приобретенным товарам, работам, услугам: по сделкам (операциям) с юридическими лицами и (или) индивидуальными предпринимателями, чья регистрация признана недействительной на основании вступившего в законную силу решения суда; по сделкам (операциям) с юридическими лицами, чья перерегистрация признана недействительной на основании вступившего в законную силу решения суда.

В случае признания уведомления не исполненным налоговый орган выносит письменное решение и направляет его налогоплательщику одним из следующих способов: 1) по почте заказным письмом с уведомлением; 2) вручает его налогоплательщику под роспись; 3) электронным способом в веб-приложение или в личный кабинет пользователя на веб-портале «электронного правительства».

При подаче жалобы на уведомление об устранении нарушений, выявленных налоговыми органами по результатам камерального контроля, в вышестоящий налоговый орган и (или) уполномоченный орган или суд, течение срока исполнения уведомления об устранении нарушений, выявленных налоговыми органами по результатам камерального контроля, приостанавливается: 1) со дня принятия жалобы вышестоящим налоговым органом и (или) уполномоченным органом - до вынесения письменного решения вышестоящего налогового органа и (или) уполномоченного органа; 2) со дня принятия судом жалобы (заявления) к производству - до вступления в законную силу судебного акта. При этом в случаях подачи жалобы в суд на действия (бездействие) должностных лиц налоговых органов по направлению уведомления об устранении нарушений, предусмотренных подпунктами 2) и 3) пункта 3 статьи, выявленных налоговыми органами по результатам камерального контроля, налогоплательщик вправе доказать фактическое получение товаров, работ, услуг от юридического лица и (или) индивидуального предпринимателя, регистрация (перерегистрация) которых признана недействительной на основании вступившего в законную силу решения суда.

Неисполнение в установленный срок уведомления об устранении нарушений, выявленных налоговыми органами по результатам камерального контроля, влечет приостановление расходных операций по банковским счетам налогоплательщика в соответствии со статьей 118 Кодекса.

По результатам камерального контроля, проводимого в соответствии с пунктом 6 статьи 59 и пунктом 7 статьи 66 Кодекса, налоговый орган составляет заключение по форме, установленной уполномоченным органом. При этом датой завершения камерального контроля является дата составления заключения, указанного в настоящем пункте.

За 1-ое полугодие 2018 года Управлением камерального контроля Департамента государственных доходов по Западно-Казахстанской области проведена отработка уведомлений по результатам автоматизированного и ручного камерального контроля по

корпоративному подоходному налогу (далее – КПН) выставлено 603 уведомлений и извещений, по результатам взыскано КПН всего в сумме 455,4 млн.тенге.

По уведомлениям, отработанным в 2018 году (23 уведомлений) по взаиморасчетам с налогоплательщиками, чья государственная регистрация признана недействительной, признанных лжепредприятиями, совершившие лжеделку взыскано в бюджет – 82,5 млн.тнг.

По результатам автоматизированного камерального контроля по НДС было выставлено налогоплательщикам 279 уведомлений. При этом по результате проведенных мероприятий поступило в бюджет – 806,1 млн.тенге.

Также, при анализе представленной налоговой отчетности установлены нарушения в части ИПН и социального налога, при этом в адрес налогоплательщиков направлены 935 уведомлений и извещений. В ходе отработки данных уведомлений было обеспечено поступление в бюджет на общую сумму 27,4 млн. тенге

Таким образом, контроль за соблюдением законодательства - это общая функция законодательства, которая распространяется на любые отрасли права. Как издавая правовые нормативные акты, так и осуществляя контроль за исполнением содержащихся в них предписаний, государство действует в качестве властвующего субъекта политической системы общества, равно заинтересованного в соблюдении своих установлений, независимо от того, какой сферы правового регулирования они касаются. Через этот контроль государство обеспечивает соблюдение режима законности и правопорядка в стране.

Деятельность органов государственных доходов в сфере налогового администрирования направлена на полное и своевременное обеспечение сбора налогов и сборов (платежей) в соответствии с законодательными актами Республики Казахстан, а также обеспечения необходимого контроля в области допускаемых нарушений по налоговому законодательству.

На сегодняшний день налоговое администрирование Республики Казахстан вышло на новый этап своего развития: введен в действие налоговый кодекс, который значительно приближает действующую налоговую систему Казахстана к международным стандартам.

Одним из важнейших резервов увеличения налоговых поступлений это своевременное проведение налогового администрирования.

Положительным моментом в проведении камерального контроля для добросовестных налогоплательщиков, допустивших нарушения при предоставлении налоговой отчетности по невнимательности, либо ошибки носящей чисто механический характер, является то, что камеральный контроль позволяет налогоплательщику самостоятельно устранить допущенные нарушения в установленные законом сроки. Исходя из применяемого опыта, проведение камерального контроля на постоянной основе повышает налоговую дисциплину налогоплательщиков. Так же положительным моментом является то, что он носит заочный характер без непосредственного контактирования работника органа государственных доходов с проверяемым субъектом, осуществляется по месту нахождения уполномоченного органа и для его проведения должностным лицам не требуется какого-либо специального разрешения вышестоящего руководителя управления государственных доходов.

Так же для налогоплательщиков реализована возможность исполнения Уведомлений об устранении нарушений, выявленных по результатам камерального контроля путем представления электронного пояснения.

Литература

1 Сейдахметова Ф. С. Налоги в Казахстане. Сущность налогообложения и сравнение с действующим законодательством. Алматы 2017 г. – 160с Официальный сайт [Министерства финансов Республики Казахстан](#)

ҚАЗАҚСТАН БАНКТЕРІНДЕ ЭЛЕКТРОНДЫ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУДЫҢ АРТЫҚШЫЛЫҚТАРЫ МЕН КЕМШІЛІКТЕРІ

Нурманова А.К
Кадрушева А.С
(Қазақстан, Орал)

Банк шоттарын Интернет арқылы тексеру интернет – банкинг жүйесінде ұсынылған банктік қызметтердің кең спектріне орай, қаржылық интернет – шешімдердің аса серпінді және маңызды бағыты болып табылады. On-line банктік қызмет көрсету жүйесінің классикалық нұсқасы клиенттерге – банк кеңсесіндегі жеке тұлғаларға ұсынылатын қаржылық қызметтің толық жинағынан тұрады [1].

Қазақстан банктерінде осындай сияқты электрондық технологияларды қолданудың өзіндік бір артықшылықтары мен кемшіліктері бар (кесте 1).

Кесте 1- Қазақстан банктерінде электронды технологияларды қолданудың артықшылықтары мен кемшіліктері:

Артықшылықтар	Кемшіліктер
Клиенттердің құжаттарын қабылдау мен өндеуге кететін уақытты үнемдейді	Жүйені құруға немесе сатып алуға, енгізуге және қызметкерлерді үйретуге шығын кетеді
Клиент құжаттарымен жұмыс істеуді және оларды әртүрлі анықтамалық ақпаратпен қамтамасыз етуді жеңілдетуге мүмкіндік береді	Қызмет көрсетуге шығын кетеді (оның ішінде көптеген клиенттерге қызмет көрсеткен кезде өтімділігі жоғары байланыс каналдары)
Клиенттер үшін бәсеке күресінде мықты фактор болып есептеледі.	
Клиенттермен жүйені қолданғаны үшін ақы алу түріндегі қосымша қаражаттар алуға мүмкіндік береді	
Үйден немесе кеңседен шықпай, шоттармен жұмыс істеуге мүмкіндік береді	Кейде қосымша жабдықты және аса білікті компьютер тұтынушысын талап етеді.
Факс немесе телефонға қарағанда шоттар туралы ақпаратты қорғай алады	Электрондық құжаттармен жұмыс істеу үшін қызметкерлердің қайта оқытуға уақыт кетеді
Аумақтық жақындыққа қарамастан банк таңдау мүмкіндігі болады	

Кестеден көріп отырғанымыздай, банктерде электронды техникалық қолданудың кемшіліктеріне қарағанда артықшылықтары көбірек болып келеді. Сонымен қатар, жоғарыда кестеге мыналарды да қоса кетуге болады:

Қазіргі электрондық банкинг жүйесі мыналарға мүмкіндік береді:

- қолма-қолсыз валютаны сатып алуға және сатуға;
- коммуналдық қызметтерді төлеуге;
- Интернет үшін төлеуге;
- қолма-қолсыз төлемдер жүргізуге;
- банк ішінде шоттар бойынша қаражаттар аударуға;
- өз шоттары бойынша барлық банктік операцияларды қадағалауға [2].

Көптеген электрондық банкинг жүйесі sms –хаттар және электрондық пошта арқылы хабарландырудың және клиентпен кері байланыстың мықты жүйесін ұсынады. Бұл әсіресе пластикалық карталар иелері үшін өте маңызды.

Электрондық банкингтің тағы бір артықшылығы клиенттерге тәулік бойы қызмет көрсету, кез келген уақытта ақпарат алу мүмкіндігі болып табылады. Сонымен қатар айта кету керек, қазіргі бәсеке нарығында қазақстандық банктер он-лайн қызмет көрсетуге көптеген клиенттер тарту мақсатымен қосылуды тегін немесе өте аз сома алады. Мысалы, кейбір қазақстандық банктер Visa немесе Mastercard, виза немесе алтын карталарының иелеріне Интернет арқылы карточка қалдықтарын қарау үшін виртуалды сервиске, картамен байланысты sms – хабарландыруды алуға және басқа қызметтерге тегін қосылуды ұсынады [3].

Алайда, жоғарыда аталған артықшылықтарға қарамастан, электрондық банкинг Қазақстанда әлі де болса, аса танымал емес, себебі банк клиенттері оның қорғауына сенім білдірмейді. Бұл алдымен компьютерлік желідегі ақпарат санкцияланбаған қолдану үшін оңай қол жетімді деген пікірлердің таралуымен байланысты. Бірақ отандық электрондық банкингтің дамуына нағыз кедергі келтіретін тұрғындардың менталитеті. Отандық қолданушылардың көбісі банк шоттарын Интернет немесе SMS – сервис арқылы қашықтықтан қол жеткізу – бұл қауіпті емес деп есептейді [4].

Жүйенің қауіпсіздігі – негізінен көбінесе банктің өзіне байланысты болады. Алайда, қауіпсіздік негіздері бағдарламалық кешеннің өзінде орналасқан. Көптеген банктер құпия сөздерді қолданады, олар тұтынушылардың өздерімен өзгертілуі мүмкін, бірақ бұл жүйенің қауіпсіздігін біршама төмендетеді.

Сонымен қатар, on-line банкингті таратуда провайдарлер мен байланыс операторларына деген сенімділік те маңызды рөл атқарады. Онымен қоса, тұтынушылар жиірек мәліметтерді беру желісінің сапасымен қанағаттанбай да қалады. Бірақ, озық технологиялардың, сымсыз технологиялардың қарқынды дамуы соншалықты, тіпті олар әлсіз модемді қолданумен немесе ескірген АТС туындаған көптеген мәселелерді шешуге мүмкіндік береді. Ұялы телефондарың тез таралуы мобильдік қаржылық қызметтерінің таралуына да ынталандырады.

Бірақ айта кету керек, жалпы интернет банкингтің өздігінен, басқа банктік өнімдер мен қызметтерді таратудың таралу каналдарынсыз үлкен перспективасы болмайды. Бүгін компьютер және браузер арқылы банктік қызметтерге қолжетімділіктің қалыпты болуы – аса перспективалы бағыт емес. Интернет – технологияларды мобильді телефондарды, банкоматтарды, төлем – ақпараттық киоскілерді кешенді қолданумен дамыту керек [5].

Мысалы, Батыста электрондық банктер сервистері мобильді және қарапайым телефондар, WAP-телефондар, тіпті теледидар көмегі арқылы да қолжетімді болып келеді.

Осылайша, электрондық банкинг аса қарқынды ырғақпен дамып келеді және уақыт пен ақшаны үнемдейді.

XXI ғасырдың банк жүйесінің даму сценарийлерінің бірі – банктердің клиенттерге қызмет көрсетуде жетекші биржаларға, сауда алаңдарына және телекоммуникациялық жүйелерге тікелей қол жетімділік салдарынан өздерінің рөлін жоғалтуы. Оның ішінде электрондық банк қызметі де және Интернет арқылы банктік жүйенің жаһандану үдерісінің және банктік өнімдерді шығару каналдарының құрамдас бөлігі болып табылады.

Отандық банктік қоғам электрондық банк қызметтерімен енгізудің маңыздылығын тезірек түсінуіне байланысты, батыс банктермен ірі клиенттерді тарту, жоғары сапалы қызмет көрсету және нарықты сәйкесінше орынға ие болу үшін бәсеке күресінде қарсы шығу мүмкіндігі де көбірек болады.

Банктік өнім сапасы тікелей телекоммуникацияның дамуына байланысты болады. Мұндай жағдайда ауқымдық әсерінің маңыздылығы жоғары. Банктік қызметтерді автоматтандыру нарық үлесінің өсуіне мүмкіндік береді.

Алайда берілген интернет – банкингтің дамуына кедергі келтіретін бірнеше мәселелер бар.

Бүгінгі күні отандық банктерге шешу қажет болатын маңызды мәселелердің бірі банктік емес интернет – жүйелері тарапынан бәсекені өсуіне байланысты бөлшек банктік секторда интернет – банкингтің әлсіз дамуы болып табылады. Берілген мәселені тек қашықтықтан банктік қызмет көрсету жүйесін дамыту мен инвестициялауды күшейту арқылы ғана шешуге болады.

Интернет – банкингті енгізу мен өңдеу жолындағы күрделі кедергі – кадрлық мәселесі. Кез келген тапсырмаларды шешу сапасы мен жылдамдығы мамандардың біліктілігіне байланысты болады. Интернет – банкинг жүйесін өңдеу және қызмет көрсету үшін бүгінгі күні программисттер, жүйелік әкімшіліктері, веб – дизайнерлер, веб – программисттер, компьютерлік және коммуникациялық қорғау бойынша сарапшы, экономисттер, маркетинггерлер, заңгерлер керек. Интернет – банкинг бөлімшесі үшін штатты құру мәселесін шешу үшін біз кәсібі қайта дайындау өткізуді ұсынамыз. Онымен қоса, банк қызметкерлерін қайта оқытудан гөрі, IT-мамандарына қайта оқуға жіберген дұрысырақ болады [6].

Интернет – банкингтің даму жолында психологиялық мәселе де жатыр – тұрғындардың қаржылық сауатсыздығы. Көптеген адамдар әлі күнге дейін банк қызметінің ерекшелігін, ұсынылатын өнімдерді түсінбейді, ал интернет – банкинг берілген жағдайды одан әрі ушықтырады.

Клиенттер көздеріне банктердің тартымдылығын жоғарлату үшін біз тегін кеңестер мен интернет – банкингті қолдануды оқыту семинарларын өткізуді, сонымен қатар клиенттерге шоттарына қаскүнемдердің қол жетімділігінен қорғау мақсатында бағдарламалық жасақтама бойынша мамандар көмегін көрсетуді ұсынамыз.

Сонымен қатар, Қазақстандағы интернет – банкингтің аса өзекті мәселесінің бірі интернет – банкинг қауіпсіздігіне қатысты мәселелер – жүйедегі клиенттің аутентификациясы болып табылады. Айта кету керек, бүгін отандық кредиттік ұйымдардың көбісі интернет – банкинг аясындағы қызметімен байланысты банктік тәуекелдерді басқаруға көп көңіл бөлмейді, әдістемелері жоқ. Қазіргі төлем жүйесіндегі қауіпсіздікті қамтамасыз ететін негізгі технологияларға мыналар жатады:

- мәліметтерді SSL-протокол арқылы шифрлеу;
- интернет – банкинг жүйесінде виртуалды клавиатураларды қолдану;
- шот иесі тұлғасын куәландыратын электронды цифрлік қолтаңба қолдану;
- қаржылық операцияларды растау үшін уақытша құпия сөздер жүйесін қолдану

[7].

Сонымен қатар, банктерге аутентификацияның көпфакторлы жүйесін енгізуді ұсынуға болады, олар смарт-карттан басқа, бір реттік құпия сөздерді қолданады. Сол сияқты, қашықтан банктік қызмет көрсетуді заңнамалық реттеудің және құқықтық жүйенің тұрақсыздығын да айта кету керек. Аса айқын көрінетін мәселе – электрондық қолтаңба туралы заңның жоқтығы.

Жалпы, отандық интернет – банкингтің негізгі мәселелері мен оларды шешу әдістері төмендегі кестеге жүйеленген.

Отандық интернет банкингте келесі үрдістерді бөліп көрсетуге болады:

- қолданыстағы жүйелердің көбісі банктік операциялардың барлық спектрін қамтымайды, онымен қоса кейбір жүйелер таза ақпараттық деңгейге дейін, клиенттермен қандай да бір транзакция жүргізу мүмкіндігісіз қысқартылған;

- электрондық банкинг жүйесі жеткілісіз біріктірілген;

- көптеген банктер жеке тұлғалар үшін де, заңды тұлғалар үшін де кешенді интернет – банкинг жүйесін енгізгілері келмейді.

Аталған мәселелер Қазақстандық банктерге тән. Негізінен отандық интернет – банктің даму үрдістері жалпы әлемдік үрдістерге де ұқсас келеді. Интернет – банкингті практикалық енгізудің негізгі мәселелерінің бірі – ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету.

Сонымен, интернет –банкинг төменде аталған қаржылық құралдармен жұмыс істеу бойынша банк клиенттері үшін жаңа мүмкіндіктер береді:

- банк карталары арқылы өз шоттарын жылдам басқару, бұл жаңа қаржылық сызбалардың дамуын қамтамасыз етеді және басқару тиімділігін жоғарлатады;
- заңды тұлғаларға кешенді қызмет көрсету үшін, оның ішінде барлық мүмкін операциялар үшін есеп – айырысу және ағымдағы шоттарға қызмет көрсету;
- нақты уақыт режимінде – Интернет – банкингті басқа блоктарымен бірігуінде депозитарлық операцияларды дамыту;
- биржалық және биржадан тыс нарықта бағалы қағаздармен жұмыс істеу;
- қосымша қаражаттарды тарту және тұрғындарды несиелеу [8].

Қолма-қол ақшасыз есеп айырысуды дамыту – қаржы секторындағы көлеңкелі айналымды төмендету бойынша негізгі шаралардың бірі болып табылады. «Қазақстан Республикасының аумағында жүзеге асыру кезінде жеке кәсіпкерлер немесе заңды тұлғалар өз қызметін жүзеге асыратын жерлерде төлем карточкаларын пайдалана отырып, төлемдерді қабылдауға арналған жабдық (қондырғы) орнатуды қамтамасыз етуге, сондай-ақ төлем карточкаларын пайдалана отырып, төлемдерді қабылдауға міндетті жекелеген қызмет түрлерін бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2012 жылғы 29 желтоқсанындағы № 1743 Қаулысы, қызметі аталған ҚР Үкіметінің Қаулысымен анықталған жеке кәсіпкерлерге және/немесе заңды тұлғаларға қатысты, қолма-қол ақшасыз есеп айырысуды көбейту бойынша Үкімет жұмысының жалғасуы болып табылады .

Алайда Үкіметтің № 1743 Қаулысын енгізу кезінде банктер POS-терминалдардың жетіспеушілігі салдарынан кәсіпкерлердің барлық ұсыныстарын қанағаттандыруға дайын емес болып шықты. Нәтижесінде коммерсанттар заңнаманың бұл талабын уақытында орындай алмады.

Дегенмен, POS-терминалдарды орнатудың міндетті мерзімін ұзартқанмен, қызметтері №1743 Қаулының қолданысына енетін бизнес субъектілеріне тиісті жабдықты сатып алу және орнату бойынша шараларды бүгіннен бастап жүзеге асыру қажет.

2014 жылғы 10 маусымында «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне қылмыстық жолмен алынған кірістерді заңдастыруға (жылыстатуға) және терроризмді қаржыландыруға қарсы іс-қимыл мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасының Заңы қабылданды.

Бұл Заңда келесі өзгерістер қарастырылды:

1) жеке кәсіпкерлер және (немесе) заңды тұлғалар 2014 жылғы 1 шілдеден бастап өздерінің қызметін жүзеге асыратын жерлерде төлем карточкаларын пайдаланып төлемдерді қабылдауға арналған қондырғыны орнатумен қолдана бастауы міндетті;

2) ортақ пайдаланатын телекоммуникациялар желісі жоқ жерде орналасқандарды қоспағанда, Қазақстан Республикасының салық заңнамасына сәйкес арнаулы салық режимін қолданатын және қызметін Астана, Алматы қалаларында, облыстық маңызы бар қалаларда жүзеге асыратын жеке кәсіпкерлер (немесе) заңды тұлғалар осындай жабдықты (құрылғыны) 2016 жылғы 1 қаңтарынан бастап орнатуды және қолдануды қамтамасыз етуге міндетті;

3) белгіленген міндеттемелер мен ережелер сауда операциялары, жұмыстарды орындау, қызметтер көрсету кезінде қолма-қол ақшаны пайдаланбай ақшалай есеп айырысуды жүзеге асыратын жеке кәсіпкерлерге және (немесе) заңды тұлғаларға қолданылмайды.

Қазақстанда төлем карталарын пайдаланудағы негізгі мәселенің бірі, төлем карталарына қызмет көрсету желілерінің нашар дамығаны болып келеді. Мәселен, бұл құжатқа енгізілетін түзетулермен қатар оған қатысты басқа да заңдарға (соның ішінде Әкімшілік құқық бұзушылық кодексіне) төлем карточкаларды пайдалана отырып төлемдерді қабылдауға міндетті, бірақ оны жүргізбейтін сауда және қызмет көрсету

ұйымдарына әкімшілік жауапкершілік шаралары енгізілетін болады. Егер бұрын сауда ұйымдары төлем карточкаларын қабылдамағаны үшін жауапкершілікке тартылған болса, енді олар сауда орнында терминал болмағаны үшін де жауапқа тартылатын болады.

Осылайша, 2016 жылы Қазақстанның сауда-сервистік желісі барлық дамыған елдердегідей төлем карточкаларын жаппай қабылдау мүмкіндігіне ие болуы қажет. Бұл берілген процестің барлық қатысушылары үшін оң әсерін беретін болады.

Қазақстанның қолма-қол ақшасыз төлемдер нарығын дамыту көлеңкелі экономика деңгейін төмендетуге ғана әсер етіп қоймай, сонымен қатар елдегі қызмет көрсету мен сатылымдардың белсенді дамуына ықпал ететіндігін атап өткен жөн. Төлем карточкалары арқылы қолма - қол ақшасыз төлемдер санының өсуі сатып алушылардың саны мен сауда айналысы көлемінің ұлғаюына, қолма-қол ақшаны сақтауға, өңдеу мен тасымалдауға кететін шығындарды азайтуға, барлық сауда (қызмет көрсетуші) ұйымдардың төлем операцияларының уақытылы орындалуын есепке алу мен бақылау сапасын арттыруға мүмкіндік береді [9].

Мемлекеттік тұрғыдан алсақ, халықты қолма-қол ақшамен қамтамасыз ету бойынша шығындар төмендейді, салық төлемдері арттырылатын болады. Сонымен қатар, банктік карточканың иесі, оның әмбебаптылығынан басқа, бірнеше артықшылықтарға ие болады:

- карта иесіне өзімен бірге ірі сомадағы қолма-қол ақшаны алып жүрудің қажеттілігі жоқ;
- карта жоғалған немесе ұрланған жағдайда, карта иесі бір қоңырау арқылы банктің Call - орталығына немесе интернет – банкинг арқылы төлем картасымен жүзеге асырылатын операцияларды бөгеттей алады;
- көптеген елдердің заңнамасын елге әкелінетін және шығарылатын қолма- қол ақша көлеміне шектеу қарастырылған. Банктік карталар бұл ретте, кедендік есепке алуға жатпайды, тиісінше, олардың көмегімен кез келген соманы алып өтуге болады;
- халықаралық төлем жүйелерінің банктік карталарымен әлемнің көптеген елдерінде тауарлар мен қызметтерді, сондай-ақ Интернет арқылы тауарларды сатып алуға, қызметтерді төлеуге мүмкіндік бар;
- банкоматтан немесе сауда терминалдарынан қолма-қол ақшаны алу немесе тауарлар мен қызметтерді төлеу әлемнің кез келген нүктесінен жылдам жүзеге асырылады;
- банк картасының иеленушісі басқа қалада, тіпті басқа елде болса да, шотты тез толтыру мүмкіндігіне ие;
- ұсақ ақшалар сақтаудың және ұстаудың қажеттілігі болмайды (әсіресе монеталар), бұл карта ұстаушыға да, сауда ұйымына да ыңғайлы;
- POS – терминалдық желі инфрақұрылымының жақсаруымен, халыққа банктік карточка өнімдерінің түрлі бонустық бағдарламалары қол жетімді болды [10].

Тауарлар мен қызметтерді төлеуге төлем карталарын белсенді пайдалануы, жұмсалатын қаражатты үнемдеуге немесе қажетті тауарлар мен қызметтерді алуында жоюға болады, бонустарды жинауға мүмкіндік береді.

Еуропалық елдерде қолма-қол ақшасыз есеп айырысулар көп жылдан бері танымал және қолма-қол ақшаның үлесі онда шамамен 10%-ды құрайды. Бұл елдердің тұрғындарының көпшілігі тіпті 500 еуроның көрінісін де білмейді, ондай ақша белгілерін зауықсыздықпен қабылдайды

Әдебиеттер:

1. Далабаев Н.Б. Электрондық банктік қызметтің кейбір түрлерін ұсыну ерекшеліктері//Қазақстан Республикасының Ұлттық Банк Хабаршысы.- 2014 ж.
2. [Мосин, А.](#) Каналы ДБО - современные тенденции и перспективы развития в

- Казахстане [Текст] / Мосин, А. // Банки Казахстана. - 2010. - С. 31-35. - С. №11
3. Усоскин В. М. [Услуги интернет-банкинга: советы по рациональному использованию](#)// Деньги и кредит. - 2014. - № 3.
 4. Бектасов А. Казахстанская платежная система отвечает всем 10 принципам банка международных расчетов // Казахстанская правда. - 2011.-19 октябрь. - (№ 333).
 5. Адельбаева А.К. Дистанциондыбанктікқызметтер // Хабаршы. «Экономика» сериясы. - Алматы: Абай атындағыҚазҰПУ. -2015. - № 4 (146). – бет.
 6. Банковские информационные системы: Учебник / Под редакцией профессора В.В. Дика. М.: Маркет ДС, 2006. – 378 с.
 7. Электронные деньги. Интерпретация электронных денег и оценка их влияния на денежно-кредитную систему. Д.А. Кочергин// Финансы и кредит. – 2005. - №13.
 8. Современные технологии банковских операций. Использование современных технологий банковских операций в розничном бизнесе. С.Г.Гребенюк// Финансы и кредит. - 2005. - №8.
 9. Минина Т.Н. Электронные банковские услуги//Банковские услуги.- 2002.- № 7.
 10. Даулетова Д.А. Интернет-банкинг от банков Казахстана//Транзитная экономика. - Алматы, 2014. - №8.

САЛЫҚТЫҚ ЖЕҢІЛДІКТЕРДІҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ МӘНІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ӨНДІРІСТІҢ ДАМУЫНА ӘСЕРІ

Тогашева Д.С
Утепкалиева М.А.
(Қазақстан, Орал)

Тәуелсіздік алғаннан бері Қазақстан Республикасы дербес мемлекет ретінде өзіндік салық реформаларын жүргізу арқылы ұлттық салық жүйесін құрып, экономиканың қазіргі даму деңгейін қалыптастырды. Елімізде қабылданған «Стратегия-2030», «Үдемелі индустриалды-инновациялық даму бағдарламасы», «Бизнестің жол картасы» және Қазақстан Республикасы Президентінің жыл сайынғы Қазақстан халқына Жолдауындағы бағыттардың жүзеге асу барысында отандық салық жүйесі дамып, салық жеңілдіктері кәсіпкерлік қарекет пен шағын, орта бизнестің бәсекелестік қабілеттерін арттыруға өріс берді.

Жалпы мемлекет экономиканы дамытуда үлкен тұтқаларға ие. Осы тұтқалардың бірі салық. Мемлекет салық құрамын, салықтық ставка деңгейі мен салық түрлерін және салық жеңілдіктерінің мөлшерін белгілеп, кәсіпорындар мен халықтың экономикалық белсенділігіне және өмір деңгейіне ықпал етеалады.

Мемлекеттің бұл салықтық реттеуі, іс жүзінде, бір жағынан, кәсіпшілікті ұлғайтуға әсеретеді (үлкендеңгей), екінші жағынан, салық төлеушіге ыңғайлы жағдай жасайды (кіші деңгей). Жалпы осы екі деңгейде де салық жеңілдіктері орны бөлек.

Салық жеңілдіктері- бұл салық төлеушінің салық ауыртпалықтарынан босатылуы немесе салық салу режиміне қарағанда оның экономикалық реттеу әдістерінде салықтарды қолдау арқылы салық жеңілдіктері әлеуметтік мақсатта ұсынылуы[1].

Салық жеңілдіктері әдетте салық аңымен белгіленеді. Салықтық жеңілдіктер арқылы мемлекет кәсіпорындардың өнімінің артуын, керек тауарларды шығаруға, техникалық прогресстің өсуін, капиталды жұмсау мөлшеріне ықпал етеді. Салық жеңілдіктері кәсіпорын қызметтеріне төмендегі жолдар арқылы әсерін тигізеді, олар:

- өтімділікті жоғарылату;
- өндірілетін өнім түрін көбейту;
- кәсіпорындардағы керексіз және нәтижесіз өнімдерді қысқарту;
- ғылыми-техникалық прогрессті ынталандыру;
- табыстарды жинақтау мен пайдалану мақсатын толықтыру;

-экологиялық режимді сақтау және кәсіпорындардан басқа салаларды дамыту.

Одан басқа салық жеңілдіктерін қолдана отырып, мемлекет аймақаралық өндірістік күштерді бөлу және ондағы инфраструктура объектілерін ұйымдастыруды іске асыраалады.

Экономикалық тоқырау кезеңінде кейбір мемлекеттер салық жеңілдіктері арқылы өндіріске ақша қаражатын тартуды ынталандырады, өздеріне керекті тұтыну және инновациялық тауарларды шығаруға көмектеседі. Бұған мысал ретінде АҚШ мемлекетінің Президенті Р. Рейганның 1980 жылдардағы салықтар саласындағы шешімін алуға болады. Оған салықты қысқарту арқылы өндірісті тоқыраудан шығаруға болатынын американың экономисі А.Лаффердің теориялық бағдарламасы негіз болған еді.

Салық жеңілдіктері салық салудың әртүрлі жақтарына қатысты болуы мүмкін және әртүрлі негіздері бойынша белгілене алады. Осыдан жеңілдіктер көптүрлі және формасы бойынша әртүрлі.

Оның үстіне салық жүйесінің бір орында, өзгеріссіз тұрып қалуы мүмкін емес. Ел экономикасының дамуы, нарықтық қатынастарға көшу жолында қалыптасатын іс-тәжірибелер, экономикасы дамыған елдердің тәжірибелерін енгізу барысында, салық жүйесі де өзгеріп, дамып отыратыны белгілі.

Салық жүйесінде басты орынды салықтардың түрлері алады. Жалпы ҚР салық түрлері ішінде жеті салық бойынша жеңілдіктер қарастырылған. Одан басқа елімізде шағын кәсіпкерлікті дамыту үшін шағын бизнес субъектілеріне салық салудың арнаулы салықтық режимдері қолданыста, олар: шағын бизнес субъектілеріне; шаруа қожалықтарына; ауыл шаруашылығы өнімдерін өндіретін заңды тұлғалар және кәсіпкерліктің кейбір түрлеріне арналған салық режимдері.

Экономиканы дамытудағы салық жеңілдіктерінің тек ынталандыру үшін емес, тұрақтандыру үшін де қажет. Салық жеңілдіктері бойынша механизмді қолдану тиімділігі мемлекеттің ішкі салықтарының орнын, олардың өзгерту заңдылықтарын, қарама-қайшылықтарын ескеруге байланысты шараларындағы базистік қатынасты құрудың әмбебап құралы болып табылады.

Осы реттеудің көмегімен кәсіпорын мен кәсіпкерлердің сыртқы және ішкі қызметтерінде жалпы салықтың климатын құру, және артықшылығы бар салалық бағыттардағы қаржылық ресурстар қозғалысына салықтық ынталандыру мен оңжағдай жасау болып табылады.

Реттелінетін экономикада салықты теңбе-тең қолдануға ұмтылған орынды. Мұндай концепция салықтық саясатта ұзақ уақыттағы курсты қарастырады. Себебі салық салу мәселелері жиі өзгеріп тұратын болса, ол салық төлеушінің экономикалық мүдделеріне әсеретеді. Қоғамның әлеуметтік-экономикалық дамуының оң бағытта өзгеруі салық реформасының нәтижесі. Сондықтан мемлекеттің салық саясаты елдің экономикасы мен әлеуметтік кешені мен байланысты. Әрбір салықтық реформаның негізгі қағидасы тұрақты салықтық жүйені құру. Бірақ салықтық реформаның жеткен деңгейі мен бағыттары кезеңдерге сай өзгеріп отыратындықтан, одан келесі нақты шешілетін мәселеге жол іздестіріледі.

Сонымен бірге салық жеңілдіктері мемлекеттің экономикалық және әлеуметтік саясаттарын жүзеге асыратын құралдарының бірі. Бұл мәселелерді шешу арқылы тікелей салықтық түсімдерінің көлеміне ықпал етеалады. Осыдан бюджеттегі салық түсімдерінің көлемі, салық салынатын базаның даму қарқыны мен оны құрайтын элементтері негізі экономикалық ведомствалар мен қаржылық ұйымдарының барлық басқару деңгейлерінің маңызды мәселелері болып табылады.

Қай мемлекетті алып қарасақ та, оның құлдырауының болдырмау жағдайын көтерудің негізгі шарты, ол өндірісті өркендету.

Одан басқа алдыңғы қатардағы дамыған елдердің тәжірибесіне жүгінсек, әр мемлекеттің дамуы мен өрлеуі негізінен кіші және орта кәсіпкерлікті дамытуға

байланысты болып табылады. Шағын бизнес субъектілері – мемлекеттегі өндірісті икемді және қарқынды жолға қойып, сұранысы мол тауарларшығаруғамүдделіжәнебұлсаладаайналымкапиталыныңоралымы тез. Екіншіжағынан, шығындалған қаржылық инвестициялардың қайту мерзімі өте қысқа. Сонымен бірге шағын бизнес белгілі бір тұтынушыға бейімделген, елді тез тауарлармен қамтамасыз етеді, дер кезінде тауарлар мен қызметтері қозғалыста болып, монополистік кәсіпорындармен бәсекелестікке түседі.

Барлық мемлекеттерде шағын бизнесті мемлекеттік қолдау, оларға салық жеңілдіктерін берумен шешіледі. Бұл жерде бірден салық ставкаларын төмендету емес, тек қана салық жүйесін реформалау арқылы осы саладағы экономиканы көтеру[2].

ҚР тәуелсіздік алған жылдары мемлекет бюджетті нығайту мен орындауда шағын бизнеске назар аударып, оның құқықтық-нормативтік негіздері жасалған. Шағын және орта кәсіпкерлікке салық жеңілдіктері арқылы салық төлеуден толық немесе жартылай босату, салық салынбайтын минимум, шегерістер, салық төлеу мерзімін ұзарту, салық ставкасын төмендету тәрізді тетіктері арқылы бір жағынан, нақты бір кезеңдегі салық түсімдерінің сомасы кемітілсе, екінші жағынан өндірістің, кәсіпкерліктің одан әрі дамуына және болашақтағы салық түсімдерінің артуына әсер ету жолдары белгіленген.

Ол өз кезегінде ҚР мемлекеттік бюджетінің орындалу процесі еліміздің экономикасының дамуына жағымды әсер етуде. Ресми мәліметтерге жүгінсек 2017 жыл мемлекеттік бюджет 2016 жыл мен салыстырғанда 2 есе, ал республикалық бюджет 2,3 есе өсті, сонымен қатар бұл кезеңде жергілікті бюджет 61,8 есе, мемлекеттік бюджет табыстарының түсім құрылымы 90 %, ал республикалық 92 % жән ежергілікті бюджет сәйкесінше, 88 % көрсетті. Қазіргі жағдайда Республикалық бюджеттің 90 % салықтық төлемдерден құрылады[3].

2016 жылдан бастап ортақ қазына бюджетке салықтық түсімдер маңызды қарқын мен ұлғаюда. Осы жылы жалпы салықтық түсімдер 1,8 есе өсті. Корпоративтік табыс салығынан түскен табыс 5,2 есе және қосымша құн салығы бойынша 2,2 есеге ұлғайған. Бұл еліміздің экономикалық жағдайымен және салықтық базаның жақсаруымен, салық салудың заңды-құқықтық базасының дамуымен, сонымен қатар аталған салықтар бойынша жеңілдіктер енгізуімен байланысты болды.

Соған қарамастан еліміздегі шағын және орта кәсіпкерлік қызметтің еліміздің ДЖӨ үлесі төмен, оны дамыту барысында салық жеңілдіктерін қолданудың келесі бағыттарын белгілеуге болады:

-шағын кәсіпкерлік субъектілері үшін арнаулы салық режимін қолдану аясын кеңейту және олардың алдымен, экономиканың шикізат емес секторына инвестициялар салуға тарту үшін шаралар қабылдау;

-шет ел тәжірибесі негізінде оқыту орталықтарын құрып, онда шағын кәсіпорындар субъектілеріне арнайы жеңілдік жүйемен білім мен кеңес беруді ұйымдастыру.

Алдағы уақытта осы мәселердің шешімін табуы, мемлекет бюджетінің өскелең шығындарын салықтық кірістермен толықтыруға мүмкіндіктер құрып, еліміз экономикасының бәсекеге қабілетті мемлекеттер қатарынан көрінуге үлес қосады дегеніміз.

Әдебиеттер

- 1.Қазақстан Республикасының «Салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер туралы» Заңы (өзгерістер мен толықтырулар) – Алматы, 2018 ж.
- 2.Исаханов П.Б. Орта және шағын кәсіпкерлікті дамытудағы салық салудың ролі//Аль-Пари, -2005.-№3
- 3.ҚР Статистика Агенттігінің 2016-2018жж. мәліметтері

РАЗВИТИЕ СТРАХОВОГО РЫНКА В УСЛОВИЯХ ТРАНСФОРМИРУЕМОЙ ЭКОНОМИКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Тогжанова А.К.
(Казахстан, Уральск)

В годы предшествующие кризису, страховой рынок Казахстана рос завидными темпами. Эти темпы роста были обеспечены развитием кредитования в стране, увеличением доходов финансово-промышленных групп и проведением ими налогооптимизирующих операций. Отношение страховых премий к ВВП по итогам 2017 года составило всего 0,7%.

Для того чтобы главная проблема рынка была решена как можно быстрее, необходимы усилия как самих страховщиков, так и государственных органов и потребителей страховых услуг. Государство должно способствовать введению новых видов страхования, например, обязательного страхования катастрофических рисков, а также вносить законодательные изменения с целью развития старых видов. Население, в свою очередь должно осознать необходимость страховой защиты своего имущества и не уповать на помощь государства. Природные катаклизмы минувшего года в регионах страны и участвовавшие землетрясения в Алматы дали понять, что риск утраты имущества вполне реален. В случае масштабных потерь вследствие природных катаклизмов государство не сможет оказать помощь всем. Задачей страховых компаний является повышение доверия к системе страхования, чтобы страхователи были уверены в своей защищенности, в способности страховщиков добросовестно и в полном объеме отвечать по своим обязательствам. На сегодняшний день с развитием рынка наилучшим образом справляется государство в лице регулятора. Вносимые с каждым годом законодательные поправки способствуют развитию конкуренции в отрасли, очищению ее от схем и недобросовестных игроков, становлению цивилизованного и прозрачного рынка в целом. Среди основных законодательных изменений следует отметить введение единого полиса ОГПО, обязательную сертификацию страховых агентов, невозможность ограничения банков заемщика при выборе страховой организации, переход с 2012 года страховых компаний на общий налоговый режим.

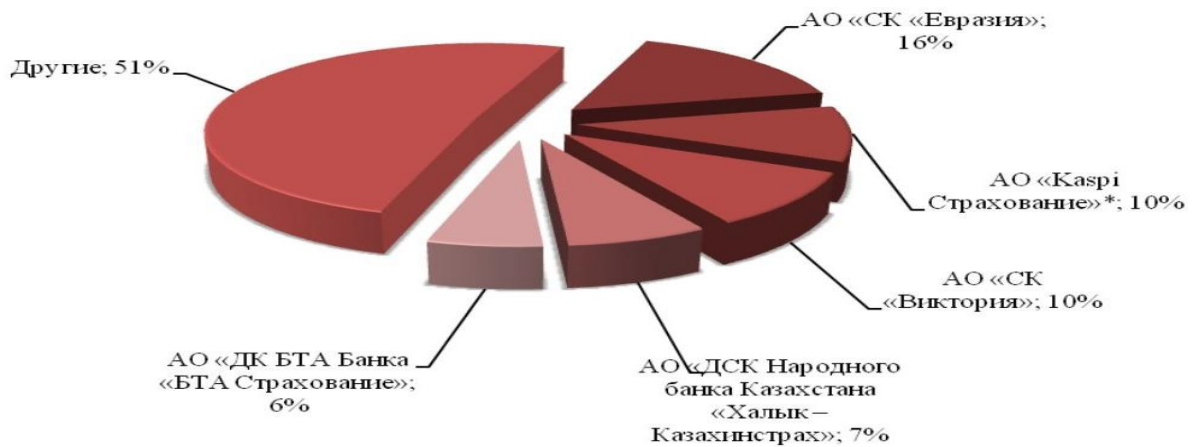
О качественном развитии страхового рынка в Казахстане свидетельствует активное внедрение международных стандартов качества управления ISO 9000, что позволяет компаниям улучшить системы управления, а значит, предоставлять услуги более высокого качества.

По состоянию на 1 мая 2018 г. на страховом рынке 34 страховых (перестраховочных) организаций имеют лицензию на осуществление своей деятельности, выданную регулятором, причем 7 организаций страхуют жизнь. Таблице 1 и последующей в диаграмме представлена пятерка лидеров по размеру активов страховых компаний Казахстана.

Таблица 1- Структура страхового рынка Республики Казахстан

Институциональная структура страхового сектора	01.05.2016	01.05.2017	01.05.2018
Количество страховых организаций	38	35	34
в том числе по страхованию жизни	7	7	7
Количество страховых брокеров	14	13	14
Количество актуариев	84	82	72
Количество страховых (перестраховочных) организаций являются участниками АО "Фонд гарантирования страховых выплат"	27	31	30

Диаграмма 1- ТОП-5 страховых компаний по размеру активов по состоянию на 01.05.2018 г.



Источник: РА РФЦА по данным КФН НБ РК

В диаграмме 1 отражена динамика активов, собственного капитала страховых резервов и прирост страховых премий с 2009 года по 2017 год. Как мы видим на отчетную дату объем страховых резервов, сформированных страховыми(перестраховочными) организациями для обеспечения исполнения принятых обязательств по действующим договорам страхования и перестрахования, составил 273 004, 2 млн. тенге, что на 13,6% больше объема сформированных резервов на 1 января 2017 года и на 30,5% больше объема сформированных резервов на 1 мая 2016 года.

Страховой рынок Казахстана с 2012-2017 годы продемонстрировал положительные тенденции развития. Они проявились на фоне оживления деловой активности корпоративного сектора в целом и восстановления ключевых отраслей экономики от последствий финансовой нестабильности. Положительные тенденции проявились как в части увеличения сбора страховых премий, так и в увеличении финансовой мощи страховщиков. Совокупный объем страховых (перестраховочных) организаций составил на 1 января 2016 года 434 990,6 млн тенге, что на 20,4 % больше аналогичного показателя по состоянию на 1 января 2015 года.

Структура совокупных активов страхового сектора РК отражена в таблице 3, где наглядно видно что наибольшую долю в структуре активов приходится именно на ценные бумаги, это можно наблюдать как в 2016 году, так и в 2017 году.

Таблица 3- Структура совокупных активов страхового сектора РК (млн.тенге)

Активы	01.01.2016 г.		01.01.2017 г.		Изм., в %
	млн тенге	в % к итогу	млн тенге	в % к итогу	
Деньги	11 909,3	2,7	19 578,8	3,7	64,4
Вклады размещённые	105 220,6	23,8	128 279,4	24,5	21,9
Ценные бумаги	229 640,6	51,9	269 002,9	51,4	17,1
Операция "обратное РЕПО"	3 097,1	0,7	10 902,3	2,1	252,0
Страховые премии к получению от страхователей и посредников	21 570,2	4,9	18 313,0	3,5	-15,1
Основные средства	8 442,4	1,9	9 179,1	1,8	8,7
Активы перестрахования	43 834,7	9,9	46 845,8	9,0	6,9
Прочая дебиторская задолженность	10 541,8	2,4	12 476,9	2,4	18,4
Другие активы	8 473,4	1,9	8 832,6	1,7	4,2
Итого активы	442 730,2	100,0	523 410,8	100,0	18,2

Прирост активов с начала 2017 года наблюдается в основном за счет увеличения ценных бумаг на 17,1%, размещенных вкладов на 21,9% и активов перестрахования на 6,9%. Высокий уровень капитализации, снижение рисков, связанных с внешним перестрахованием, а также низкая доля дефолтных ценных бумаг в инвестиционном портфеле страховых организаций свидетельствуют о наличии потенциала для дальнейшего развития сектора. В этой связи в 2012-2017 годах были приняты меры по совершенствованию условий и порядка проведения обязательных видов страхования, совершенствованию инфраструктуры страхового рынка, введению консолидированного надзора за страховыми группами.

По отчетным данным Национального Банка Республики Казахстан совокупный объем активов страховых (перестраховочных) организаций на 1 января 2017 года составил 523 342,1 млн тенге, что на 18,2 % больше аналогичного показателя годом ранее. В 2016 году основными составляющими портфеля активов были деньги и инвестиционные инструменты, доля которых в приросте составляет 96,5 %. По сравнению с предыдущим периодом на 1 января 2017 года активы в деньгах выросли на 7669,8 млн тенге (64,4 %), вклады размещенные - на 2 3058,8 млн тенге (21,9 %), ценные бумаги - 39362,3 млн тенге (17,1 %), операции «обратное РЕПО» - 7805,2 млн тенге (252, 0 %). Рост по деньгам и операциям «обратное РЕПО» был, скорее всего, обусловлен девальвационными ожиданиями страховщиков и покупкой валюты «впрок», а по операциям «обратное РЕПО» страховщики пытались заработать на краткосрочных спекуляциях, предоставляя в период налоговой недели свои средства в тенге под высокий процент.

С 1 января 2018 года введены в действие нормы законодательных актов, в соответствии с которыми предусмотрено включение аннуитетного страхования, осуществляемого в рамках обязательного страхования работника от несчастных случаев, и законодательства о пенсионном обеспечении в систему гарантирования страховых выплат, установлен запрет на прием страховым агентом наличных денег. С 1 января 2018 года осуществлен переход страховых организаций на общий режим налогообложения, который предполагает уплату корпоративного подоходного налога с чистой прибыли. В этой связи были пересмотрены требования к порядку расчета страховых резервов.

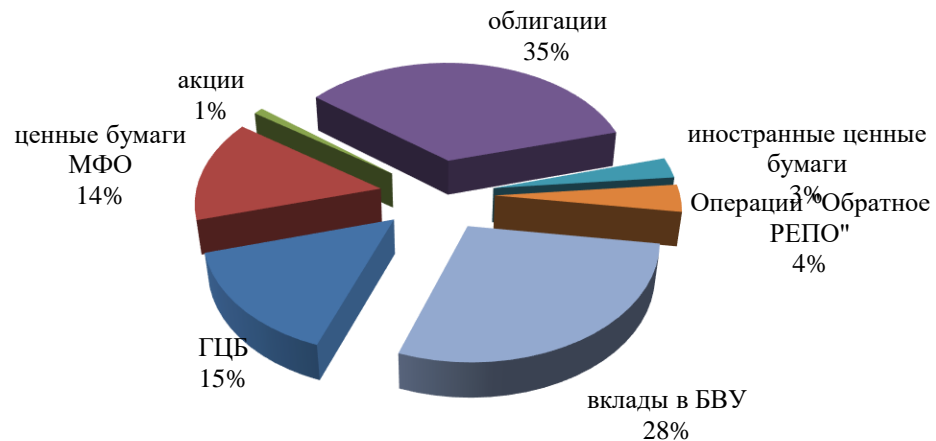
На отчетную дату, объем суммарного инвестиционного портфеля страховых (перестраховочных) организаций составил 436 138 млн. тенге. При этом на вклады в банках второго уровня приходится 29,9%, на долю корпоративных ценных бумаг эмитентов Республики Казахстан – 38,2%, государственных ценных бумаг Республики Казахстан – 16,0% (см. таблица 4).

Таблица 4- Структура инвестиционного портфеля страховых (перестраховочных) организаций на 1 апреля 2017 года

Финансовые инструменты	млн. тенге	в % к итогу
Государственные ценные бумаги РК, в т.ч.:	69 669	16,0
- еврооблигации РК	-	-
- ценные бумаги Министерства финансов	67 168	15,4
- ноты Национального Банка	-	-
- ценные бумаги местных исполнительных органов	2 501	0,6
Вклады в банках второго уровня	130 394	29,9
Ценные бумаги международных финансовых организаций	9 245	2,1
Паи инвестиционных фондов	252	0,1
Производные финансовые инструменты	271	0,1
Ценные бумаги иностранных государств	13 772	3,1

Негосударственные ценные бумаги эмитентов РК, в т.ч.:	166 689	38,2
- акции	4 404	1,0
- облигации	162 285	37,2
Негосударственные ценные бумаги иностранных эмитентов, в т.ч.:	28 197	6,5
- акции	2 408	0,6
- облигации	25 789	5,9
Операции "Обратное РЕПО"	17 649	4,0
Итого:	436 138	100,0

Диаграмма 3- Структура портфеля страховых компаний



Конец 2016 года был ознаменован жаркими дебатами по поводу инициативы регулятора в части новых требований к перестрахованию. Нововведения были предложены на обсуждение рынку в конце прошлого года, и только в мае текущего года новые требования вступили в действие.

Новации состояли в коренном изменении подхода к расчёту нагрузки на капитал. Ранее в случае использования низко рейтингового или без рейтингового перестрахования расчёт нагрузки на капитал производился от суммы страховой премии, теперь для расчёта нагрузки на капитал начали использовать сумму ответственности по договору страхования, которая умножается на вероятность дефолта перестраховщика, рассчитанной по методике «S&P». Кроме того, применены различные подходы для перестраховщиков-резидентов и нерезидентов Республики Казахстан.

С учётом того, что мировой рынок перестрахования характеризуется избыточной капитализацией, удорожание ставок по перестрахованию особо не наблюдается. В то же время в связи с частичным закрытием доступа на российский рынок наблюдаются определённые сложности с размещением рисков, связанных с авиацией. Ранее большинство таких рисков перестраховывались в основном у российских страховых компаний за счёт того, что они обладали достаточными ёмкостями по перестрахованию авиарисков, в том числе по перестрахованию ответственности владельцев воздушных судов. Европейские же перестраховщики, к сожалению, не настроены принимать авиационные риски, в которых доминируют в основном самолёты и вертолеты российского производства. В этой связи удорожание страхования по отдельным видам возможно, однако на сегодняшний момент значительного повышения ставок не наблюдается.

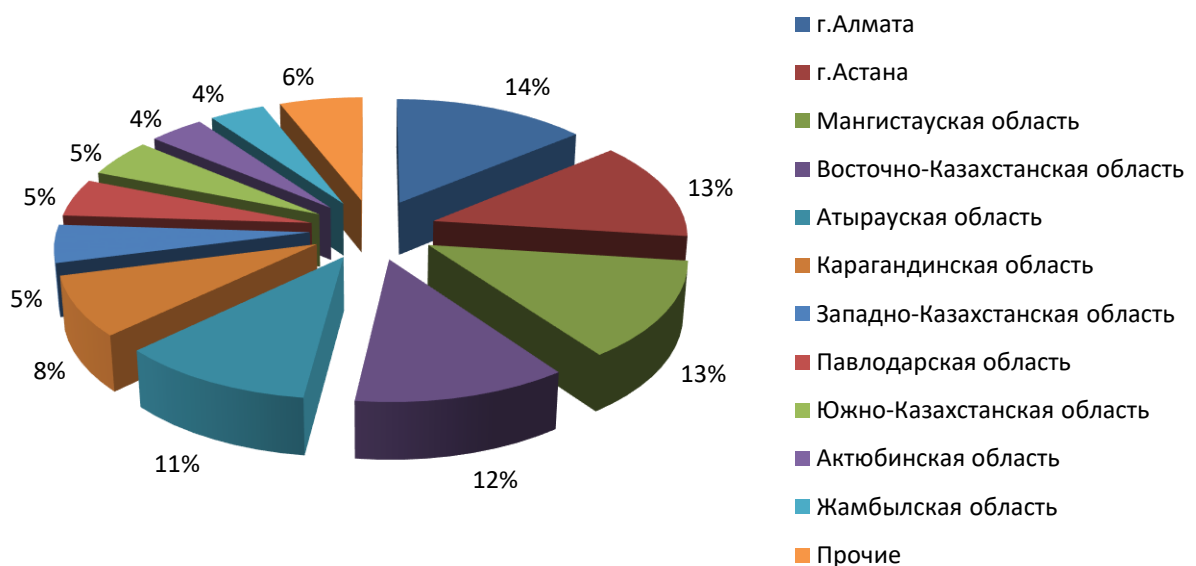
Уже на протяжении нескольких лет премии по аннуитетному страхованию показывают небывалую для рынка динамику. Ежегодно КСЖ практически удваивают объем собираемых премий по данному классу страхования. Так, если в 2006 году сбор премий по аннуитетам составил чуть более 1 млрд тенге, то уже по итогам 2016 года данный показатель увеличился в 8 раз (за 2009 год – 7 999 млн тенге).

Анализируя структуру страховых премий в региональном разрезе, нельзя не отметить их достаточно высокую диверсификацию, что в целом не свойственно для отечественного страхового рынка. Как и ожидалось, наибольший объем собранных премий приходится на город Алматы (14%), однако данное лидерство совсем незначительное. К числу лидирующих регионов также можно отнести Мангистаускую (13%), Восточно-Казахстанскую (12%), Атыраускую (11%) области, а также город Астана (13%).

Основные направления развития национальной системы страхования в РК включают ряд мер, которые нацелены на расширение и стимулирование этой системы. Несмотря на неизбежное сокращение количества страховщиков, ожидается, что финансовые показатели страхового рынка будут увеличиваться.

За счет разнообразных стимулирующих мер количественные показатели страхового сектора экономики должны вырасти к концу 2017 г. Планируется, в частности, ввести новые виды обязательного страхования, повысить лимиты отнесения страховых взносов на производственные расходы с нынешнего 1 процента до 3 процентов от себестоимости продукции, упорядочить систему налогообложения страховщиков.

Диаграмма 4-Структура страховых премий по классу аннуитетного страхования в разрезе регионов



Сильные стороны страхового рынка РК

- ✓ высокая доля регионального проникновения страхования
- ✓ политические возможности акционеров страхового рынка
- ✓ невысокий уровень катастрофических рисков
- ✓ достаточный уровень взаимопонимания и взаимодействия руководителей компаний
- ✓ наличие государственной системы мониторинга, анализа регулирования
- ✓ наличие международной практики оценки и рейтинга
- ✓ наличие системы перестрахования
- ✓ достаточный уровень капитализации рынка

Слабые стороны страхового рынка РК

- ✓ слабый уровень образовательных институтов страхования и низкий уровень компетенций
- ✓ высокая доля мошенничества на рынке
- ✓ искусственное ограничение комиссий по обязательным видам страхования

- ✓ низкий уровень доверия страхователей к страховщикам и к механизму страхования в целом
- ✓ не понимание природы страхования фискальными контролирующими организациями
- ✓ не высокий уровень развития добровольных агентских продуктов
- ✓ слабый уровень развития информационных систем и автоматизации бизнес-процессов в страховых компаниях и других участниках рынка, в том числе регулятора
- ✓ высокий уровень аквизиционных расходов
- ✓ высокая доля статистической погрешности в показателях страхового рынка
- ✓ низкий уровень конкуренции
- ✓ высокая доля кэптивного страхования

Возможности страхового рынка РК

- ✓ развитие экосистемы страхования
- ✓ повышение страховой культуры населения
- ✓ разработка новых социальных видов обязательного страхования
- ✓ повышение взаимодействия со страховыми рынками стран таможенного союза, Евросоюза и Азии
- ✓ дальнейшее развитие системы гарантирования страховых выплат
- ✓ развитие трансграничных возможностей страхования
- ✓ развитие государственно - частного партнерства
- ✓ взаимодействие с Национальной Палатой Предпринимателей в целях снижения системных рисков дальнейшего развития рыночных институтов

Для более интенсивного роста рынка необходимо:

- ✓ Внедрение новых страховых продуктов (обязательное страхование катастрофических рисков)
- ✓ Законодательные изменения, направленные на развитие существующих видов страхования (страхование в растениеводстве, страхование ГПО ВТС)
- ✓ Развитие конкуренции на рынке (пример: последние поправки в закон «О банках и банковской деятельности»)

Обязательное страхование катастрофических рисков

- ✓ Необходимый инструмент защиты имущественных интересов граждан

Природные катаклизмы прошедшего года: пожары в северо-западной части страны, наводнения в восточном Казахстане, прорыв дамбы в п. Кызылагаш; серия землетрясений в Алматинской области диктуют необходимость наличия страховой защиты имущества

- ✓ Потенциальный драйвер роста рынка

Страхование катастрофических рисков станет массовым видом страхования => значительно увеличит сбор премий, будет способствовать развитию страховой культуры населения

Цель развития страхового рынка является формирование надежного, эффективного механизма страховой защиты - это не проблема только расширения деятельности страховых организаций, а нашего современного общества в целом, один из неперенных факторов развития рыночной экономики. Социальная ориентация предъявляет требования к определенной структуре форм и видов страхования. Конечно, одна из самых важных задач с развитием страхования - это «аккумуляция долгосрочных инвестиционных ресурсов» для вложения в реальную экономику.

Роль страхования в экономическом развитии государства сегодня трансформируется под влиянием множества процессов, которые происходят на мировом рынке страховых услуг:

1) концентрация активов страховых и перестраховочных организаций, что выражается слияниях и поглощениях страховых и перестраховочных организаций на

мировом страховом рынке и создание на этой основе транснациональных страховых обществ (ТНС);

2) объединение страхового, банковского и ссудного капитала в огромных масштабах, приводящее к формированию транснациональных финансовых групп (ТНФГ) и банкостраховых корпораций;

3) концентрация страховых посредников, которая выражается в формировании международных страховых;

4) изменение традиционных форм и видов страховых услуг, ведущее к сращиванию страховых и финансовых услуг, и появление на этой основе альтернативного страхования и перестрахования, секьютеризация как новый способ организации страховой защиты, основанный на управлении активами страхователей и страховщиков ;

5) изменение спроса на «массовые» страховые услуги, в частности, активизация участия страховщиков в пенсионном страховании на фоне демографического старение населения в экономически развитых странах и сокращения участия государства в выплата пенсий по старости и инвалидности;

6) расширение сферы использования частного коммерческого страхования: страхование от политических и военных рисков, страхование кредитов и гарантий, страхование информационных рисков и т.д.;

7) изменение рыночной среды в условиях полной компьютеризации потребителей страховых услуг и использования интернета для продажи страховых и перестраховочных услуг;

8) рост глубины страховых убытков как результат развития урбанизации, технического прогресса, удорожания частной и корпоративной собственности, влияния глобальных климатических изменений.

В заключении необходимо отметить, что есть статистическая зависимость между уровнем развития экономики и развитием страхового рынка, который в свою очередь мультипликативным эффектом способствуют долгосрочного стабильному экономическому росту.

Литература

1. Закон РК от 18.12.2000 г., №126-ІІ «О страховой деятельности» (с изм. и доп. от 02.07.2018 г.)
2. Сембеков А.К. Финансовые потоки страхового рынка Республики Казахстан: состояние и перспективы развития/ Караганда. Весник КЭУ, №2(37), 2015 г.
3. Состояние страхового рынка Республики Казахстан на 1 января 2018 г.
4. Интернет ресурсы: <http://www.insur.kz>, <http://polpred.com>, <http://www.twirpx.com>, <http://bibliofond.ru>

Тарихи-құқықтық құндылықтардың қоғамдық рөлі және оны оқытудың заманауи бағыттары		
Рысбеков Т.З	Қажығали Жұмалиев және Қазақстан тарихы мәселелері	4
Аметов Т.А	Интенсифицировать изучения новейший истории Узбекистана и Каракалпакстана	8
Сүлейменова Д.Д	Алаш тарихының тарихнамасы	14
Абдрахманова Р.Л	Казахская национальная интеллигенцияи вопросы развития просвещения и образования казахского народа в 20-30 –е годы XX века	20
Ерназаров Ж.Т	Этносемантика родильной обрядности казахов	22
Едилханова С.А	Проблема взаимоотношений народов Азии в некоторых русских и калмыцких исследованиях	35
Құрманалин С.Б Сисекешова А.С	Отаршылдық жағдайдағы Қазақстан және дәстүрлі құқық	38
Балыкова А.М Шинтемирова А.А	Батыс Қазақстан қалаларындағы этнодемографиялық даму мәселелері(1959-1989)	42
Педагогика және психология ғылымының теориясы мен практикасы және оқытудың жаңа инновациялық технологиялары		
Кинжекова Р.С	Махамбет шығармаларының жастарға тәрбие берудегі мәні	47
Мантрова М.С	К вопросу изучения психоло-педагогический компетентности будущих воспитателей	50
Бахишева С.М Дүйсекенова А.Б	Бастауыш сынып оқушыларының ойын әрекетін ұйымдастырудың педагогикалық-психологиялық негіздері	52
Чикова И.В Мантрова М.С	Применение дифференцированного подхода на практических занятиях по педагогике и психологии со студентами вуза	55
Абдиева М.С	Опыт создания психологического паспорта креативности личности будущего преподавателя	58
Молдағалиева М.С Кудышева Б.Г	Кәсіби өзін-өзі білімдендіру білім алушының кәсіби және тұлғалық өсіп жетілуінің құралы ретінде	61
Дене шынықтыру және спорт, информатика пәнін оқытудың ізденістері		
Пересветов Н.Н	Физкультурно-спортивное краеведение, как потребность времени в профессиональной подготовке специалистов по ФКИС	65
Уракчинцева Г.В	Роль сенсорных систем при развитии координационных способностей	70
Медресов Б.А	«Педагогика физической культуры и спорта» - одно из звеньев профессионально-педагогической подготовки специалистов	73
Турдалиев Р.М	Күш төзімділігінің дамуына байланысты бұлшықеттің қозғалу кезіндегі бейімділік механизмі.	75
Кушалиева Г.М	Информатика пәнін ақпараттық-коммуникациялық жаңа тұрғыда оқытуда оқушылардың қызығушылығын арттыру жолдары	79
Мендигалиев Б.С Тойжигитова Б.Б Утепова М.С	Музейлік педагогика балаларды патриоттық тәрбиелеудегі инновациялық технология ретінде	81

Қазақстанның қаржы секторын жаңғырту мәселелері мен болашағы		
Суханбердина Б.Б Какиева А.Н	Организация и совершенствование камерального налогового контроля в РК	85
Нурманова А.К Кадрушева А.С	Қазақстан банктерінде электронды технологияларды қолданудың артықшылықтары мен кемшіліктері	89
Тогашева Д.С Утепкалиева М.А	Салықтық жеңілдіктердің экономикалық мәні және олардың өндірістің дамуына әсері	94
Тогжанова А.К	Развитие страхового рынка в условиях трансформируемой экономики республики Казахстан	97

**Правила для авторов по оформлению статьи для публикации
в научном журнале «Вестник ЗКИТУ»**

Научный журнал «Вестник ЗКИТУ» является периодическим изданием Западно-Казахстанского инновационно-технологического университета. Журнал выходит ежеквартально, статьи публикуются на казахском, русском и английском языках. Основная тематическая направленность журнала - публикация научных, научно-методических и производственных статей. В журнале публикуются результаты научных исследований по основным приоритетным направлениям науки.

Журнал зарегистрирован в Министерстве информации и коммуникаций Республики Казахстан - № 16782-Ж. от 07. 12. 2017 г. (г.Астана), Комитетом государственного контроля в области связи, информатизации и средств массовой информации.

Статья должна содержать оригинальный материал, отражающий результаты исследований автора (ов).

При подготовке статей в журнал необходимо руководствоваться следующими правилами:

1. Статья должна быть оформлена в строгом соответствии с ГОСТ 7.5-98 «Журналы, сборники, информационные издания. Издательское оформление публикуемых материалов». Объем - не более 5 полных страниц формата А4, шрифт - размер 12 кегль, обычный, Times New Roman/ Кошар, межстрочный интервал - 1,0. Поля страницы: сверху и снизу по 2 см, справа 1,5, слева 3 см. Слева - УДК; по центру название статьи **ЗАГЛАВНЫМИ** буквами жирным шрифтом; ниже через пробел фамилия, и.о. автора (ов), строчными буквами; ниже через пробел полное название учреждения, в котором выполнена работа, город; аннотация - на языке текста публикуемого материала; ключевые слова. Ниже через пробел - текст статьи. Список литературы приводится в конце текста, по мере упоминания в тексте и оформляется в соответствии с требованиями ГОСТ. Последняя страница должна быть заполнена полностью. В конце статьи должно быть резюме и ключевые слова (к статье на казахском языке - на русском, к статье на русском языке - на казахском).

2. Статья, в обязательном порядке, подписывается **всеми авторами** (не более четырех авторов). В одном номере журнала допускается публикация не более 2 статей одного автора.

3. На отдельном листе следует привести **сведения об авторах** (организация, должность, ученая степень, адрес, контактный телефон).

4. К статье обязательно прилагается **рецензия** ученого, который не входит в состав редакционной коллегии журнала и ведет исследования в областях, близких с тематикой статьи. Кроме того, заполняется экспертное заключение о возможности опубликования статьи, утвержденное проректором по научной работе.

Статьи, отправленные позже указанного срока и несоответствующие требованиям, не принимаются. Редакционная коллегия журнала оставляет за собой право выбора и опубликования научной статьи.

Стоимость опубликования одной статьи составляет 3000 тенге. Рукописи и электронные варианты со скан-копией квитанции об оплате следует направлять по адресу:

090009, г. Уральск, проспект Достык-Дружба, 194.

Научный журнал Вестник ЗКИТУ

Телефон 30-99-90. E-mail: vestnik@zkitu.kz

Банковские реквизиты при перечислении денежных средств за опубликование статей: ЧВПОУ «Западно-Казахстанский инновационно-

технологический университет» г. Уральск, пр. Достык, 194.

Тел: 8(7112) 50 99 90

БИН 150940012491,

БИК КС1ВК2КХ

ИИК К2438560000009539266 (К2Т)

АО «Банк ЦентрКредит» Филиал в г.Уральск БИН банка 980841000096

